

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На правах рукопису

КОРНІЄВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 329.7:351.862

**ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ У СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ
БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук

Науковий консультант:

ПАРАХОНСЬКИЙ Борис Олександрович

доктор філософських наук,

професор

Київ – 2011

З М І С Т

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ.....	17
1.1. Теоретичні засади методології аналізу сфери громадської самоорганізації.....	17
1.2. Методологічна роль концепту громадянського суспільства у формуванні організованого суспільства.....	42
1.3. Концепт суспільної безпеки: сучасний науково-експертний дискурс.....	68
Висновки до першого розділу.....	82
РОЗДІЛ 2. НЕДЕРЖАВНА СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД, МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	85
2.1. Зміст, структура, основні завдання недержавної системи забезпечення національної безпеки.....	85
2.2. Зарубіжний досвід залучення громадськості та громадських організацій до політики національної безпеки.....	96
2.3. Специфіка формування та функціонування неурядових аналітичних структур.....	112
2.4. Соціально значуща діяльність неурядових організацій.....	126
Висновки до другого розділу.....	138
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ ТА РУХИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	141
3.1. Світова практика самоорганізації громадськості та розвитку громадських об'єднань.....	141
3.2. Міжнародні мережеві громадські ініціативи та структури як потужний фактор впливу на стан національної безпеки.....	165
3.3. Захисна діяльність профспілок у контексті сучасних трансформаційних процесів.....	183

3.4. Нові соціальні рухи в умовах становлення глобального громадянського суспільства.....	200
Висновки до третього розділу.....	213
РОЗДІЛ 4. БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ.....	216
4.1. Динаміка та основні тенденції самоорганізації громадян у сучасній Україні.....	216
4.2. Політичні партії як з'єднувальна ланка між суспільством і державою у забезпеченні їхнього безпечного розвитку.....	236
4.3. Патріотичні організації та їх вплив на державну й суспільну безпеку.....	252
4.4. Політизація діяльності громадських організацій етнічних меншин як загроза стабільності та цілісності держави.....	266
4.5. Релігійні організації в системі забезпечення національної безпеки.....	282
Висновки до четвертого розділу.....	303
РОЗДІЛ 5. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЗА УЧАСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ.....	306
5.1. Ефективність взаємовідносин держави й громадянського суспільства як ключова умова забезпечення національної безпеки.....	306
5.2. Механізми запобігання деструктивній діяльності квазігромадських об'єднань.....	324
5.3. Механізми громадського контролю за реалізацією політики національної безпеки.....	337
5.4. Політико-правові механізми залучення громадських об'єднань до сфери національної безпеки.....	352
Висновки до п'ятого розділу.....	371
ВИСНОВКИ.....	374
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	384

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю розвитку політичної теорії та теорії національної безпеки, їх впровадження у сучасну політичну практику України, забезпечення ефективного захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави. Значущість теми дослідження посилюють загальноцивілізаційні процеси, до яких залучається українське суспільство і які потребують впровадження демократичних принципів організації політичної влади у національних державах у спосіб розширення можливостей громадської участі в політичних процесах, посилення впливу інституцій громадянського суспільства на формування та функціонування владних структур усіх рівнів, вироблення та ухвалення за безпосередньої участі громадськості політико-управлінських рішень у сфері національної безпеки. Практика доводить, що ігнорування владою суспільно корисних ініціатив, відсутність механізмів участі громадськості та об'єднань громадян у процесі ухвалення рішень призводять до стагнації суспільства, зростання корупції, створюють загрозу демократичному розвитку країни. Дослідження цієї проблематики є актуальним з огляду на те, що місце та роль громадських об'єднань у системі національної безпеки все ще залишаються невизначеними. Формування цієї системи відбувається під впливом багатьох чинників внутрішнього та зовнішнього походження, передусім багатовимірних процесів глобалізації, які, крім впровадження в національних державах та у відносинах між ними цивілізаційних практик, генерують загрози національному суверенітету та територіальній цілісності держави, посилюють роль наднаціональних організацій за рахунок зменшення влади націй-держав, зниження рівня суб'єктності владних структур національних держав у виконанні своїх зобов'язань перед суспільством.

Відтак актуалізуються дослідження проблеми забезпечення національної безпеки на рівні її недержавної (суспільної) системи за активної участі

громадських об'єднань, зокрема неурядових громадських організацій, а також проведення аналізу можливостей України адекватно протидіяти небезпечним тенденціям глобалізації, які посилюють конфліктоформуючі чинники внутрішнього походження. На тлі світової фінансово-економічної кризи та її наслідків, за неефективної економічної та соціальної державної політики, об'єднання громадян своєю повсякденною діяльністю, спрямованою на надання соціальних послуг населенню та створення робочих місць, задоволення потреб громадян у різних сферах життєдіяльності, сприяють забезпеченню соціальної, гуманітарної та інших складових національної безпеки, ініціюють політичні, правові та інші зміни. Це, у свою чергу, актуалізує дослідницьке завдання щодо проведення ґрунтовного аналізу світової та вітчизняної практик самоорганізації громадськості з метою забезпечення безпеки і добробуту громадян, безпечного й сталого розвитку суспільства і держави.

Теоретичним підґрунтям дослідження концепту «громадянське суспільство», соціальне ядро якого складають економічно і політично вільні особистості, розмаїття асоціативних та інституційних форм громадської самоорганізації, нових видів громадської солідарності та взаємодопомоги є праці Дж. Александера, К. Агітона, Е. Арато, Ф. Брайяра, І. Валлерстайна, С. Верби, Е. Геллнера, В. Гелстона, М.-Р. Джалілі, Л. Доная, Б. Едварда, Ш. Зоргбіба, Т. Карозерса, Дж. Кіна, Д. Кермана, Д. Коена, Л. Раймонда, Дж. Розенау, Ч. Тейлора, Ф. Фукуями, І. Шапіро, Ж. Шевальє, Ф. Шміттєра. Проблеми національної безпеки (як галузі політологічного знання), можливості її забезпечення через об'єднання громадян у добровільний союз, здатного гарантувати безпеку життя і власності, аналізуються у працях Р. Арона, А. Бергсона, М. Кінга, Б. Рассела, А. Тойнбі, М. Ховарда, А. Швейцера, К. Ясперса. Вивченню впливу реальностей сучасного світу на стан захищеності суспільства присвячені праці З. Баумана, О. Тоффлера, Е. фон Вайцзекера, С. Гантінгтона, М. Делягіна, П. Друкєра, В. Іноземцева, Е. Ласло, Б. Ломборга, Д. Медоуза та інших зарубіжних учених.

Щодо сутнісних характеристик, структури та кола завдань, які має вирішувати недержавна система забезпечення національної безпеки, особливої уваги заслуговують розробки російських вчених М. Арсентьєва, П. Белова, О. Буркіна, А. Возженікова, І. Глебова, І. Даниленка, М. Дзлієва, С. Дмитрієва, В. Корольова Л. Медведєвої, О. Мітракової, А. Михайлова, С. Проскуріна, О. Прохожева, А. Рудакова, А. Урсула.

Проблеми становлення та розвитку за сучасної доби громадських об'єднань України, оптимізації їх взаємовідносин з органами влади стали предметом дослідження багатьох вітчизняних учених (Б. Андресюк, В. Бортніков, М. Буник, М. Головатий, А. Грамчук, С. Кириченко, А. Колодій, О. Костенко, І. Кресіна, А. Кудряченко, М. Михальченко, В. Моргун, Т. Розова, Ф. Рудич, М. Рябчук, А. Сіленко, В. Степаненко, С. Тимченко, Р. Чернорог, О. Якубовський та ін.). Ця проблематика відображена у дисертаційних роботах В. Баркова, В. Безвершого, М. Бойчука, О. Горбачової, О. Задоянчука, Г. Зеленько, К. Козлова, В. Кравчук, В. Купрія, А. Матвійчука, В. Новака, В. Новохацького, В. Пащенко, В. Скворця, О. Тинкован, Г. Усаченко, Г. Щедрової. Особливої уваги заслуговує оригінальна за своєю концепцією та об'єктом дослідження праця В. Андрущенка «Організоване суспільство», обґрунтування вченим моделі суспільно-політичної організації в період переходу від тоталітаризму до демократії та самоорганізованого суспільства. Відмітимо також значущість праці Я. Паська «Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння» для аналізу проблеми забезпечення соціальної безпеки за участі громадських організацій та нових соціальних рухів.

Проблемам безпеки людини і громадянина, суспільства і держави, розробці поняттєво-категоріального апарату та визначенню теоретико-методологічних засад, ефективних механізмів забезпечення національної безпеки присвячено чимало праць вітчизняних дослідників. З-поміж них відзначимо роботи В. Білоуса, І. Бінька, О. Бодрука, О. Власюка, О. Данільяна, О. Дергачова, О. Дзьобаня, В. Горбуліна, О. Гончаренка,

М. Дмитренка, А. Качинського, Я. Кондратьєва, В. Кременя, В. Крутова, А. Кузьменка, В. Ліпкана, О. Литвиненка, А. Михненка, Н. Нижник, Г. Новицького, М. Ожевана, М. Паламарчука, Б. Парохонського, Г. Перепелиці, С. Пирожкова, М. Розумного, Г. Ситника, А. Смелянцева, О. Хилько, В. Циганова, Л. Шипілової. Втім, вітчизняні вчені до цього часу комплексно не досліджували суб'єктно-об'єктні аспекти місця та ролі різних типів громадських об'єднань у системі національної безпеки України. Маємо констатувати відсутність наукових праць та дисертаційних робіт, присвячених комплексному дослідженню громадянського виміру політики національної безпеки, її забезпечення на рівні недержавної (суспільної) системи у спосіб залучення організованого суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках комплексних наукових проектів Національного інституту стратегічних досліджень «Проект щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України» (номер ДР 01109U004002), «Щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку України» (номер ДР 0110U004004), «Розвиток політичної системи України» (номер ДР 0110U004006).

Мета і завдання дослідження. *Мета дослідження* полягає у тому, щоб на основі порівняльного аналізу світової та вітчизняної практик самоорганізації громадськості визначити умови, необхідні для ефективного використання потенціалу різних типів громадських формувань у системі забезпечення національної безпеки України, а також оптимальні механізми протидії радикальній та екстремістській громадській самоорганізації та діяльності, що загрожує національним інтересам, демократичному розвитку України.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення таких *завдань*:

– сформулювати теоретико-концептуальну базу дослідження процесів громадської самоорганізації у контексті формування організованого,

розвиненого громадянського суспільства та його взаємодії з державою задля забезпечення безпеки та добробуту громадян, суспільства і держави;

- систематизувати наявні наукові розробки, присвячені визначенню сутності суспільної безпеки, з'ясувати її нормативно-ціннісні відмінності від інших складових національної безпеки та визначити критерії ефективності;

- довести доцільність створення та визначити основні завдання недержавної системи забезпечення національної безпеки у суспільстві трансформаційного типу, проаналізувати з цією метою світовий досвід залучення громадськості та неурядових організацій до вироблення і реалізації політики національної безпеки;

- здійснити порівняльний аналіз світової та вітчизняної практик самоорганізації громадськості й розвитку громадських об'єднань в умовах посилення небезпек глобалізації, зокрема, встановити особливості впливу на стан національної безпеки України новітніх форм громадської самоорганізації;

- визначити та охарактеризувати визначальні внутрішні та зовнішні чинники впливу на процеси розвитку громадських об'єднань у сучасній Україні;

- обґрунтувати механізми запобігання та протидії деструктивній діяльності квазігромадських, радикальних та екстремістських громадських формувань, які створюють реальні загрози безпеці особистості, суспільства і держави;

- охарактеризувати нинішній стан та визначити критерії ефективності взаємовідносин органів державної влади та інституцій громадянського суспільства у сфері забезпечення національної безпеки України;

- подати авторське бачення шляхів та перспектив оптимізації політико-правових засобів і механізмів забезпечення національної безпеки за активної участі громадян та їх об'єднань, сприяння державою розвитку громадянського суспільства та суспільно-корисної самоорганізації громадян України.

Об'єктом дослідження є громадські об'єднання як невід'ємні складові інституціональної підсистеми політичної системи та основні інституційні елементи громадянського суспільства.

Предметом дослідження є визначення суб'єктно-об'єктних характеристик місця та ролі громадських об'єднань у системі національної безпеки України.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження є комплекс світоглядно-філософських, загальнонаукових та спеціальних політологічних методів і підходів, система методологічних принципів: історизму, об'єктивності, системності, послідовності, конкретизації, соціального детермінізму. Системний метод застосовувався автором у дослідженні національної безпеки як багатоаспектної суспільно-державної проблеми, з метою визначення реально діючих та потенційних недержавних суб'єктів її забезпечення. Використання структурно-функціонального методу дало можливість виокремити визначальні складові предмету дослідження, дворівневу структуру системи забезпечення національної безпеки: на рівні державної та недержавної систем, довести двоїстий вплив громадських об'єднань на формування державної політики у цій сфері. За допомогою порівняльного підходу до аналізу світової та вітчизняної практик самоорганізації громадськості визначено загальні та специфічні, характерні для країн молодого демократії, тенденції розвитку громадських об'єднань в сучасному світі. Застосування інституціонального підходу дало змогу проаналізувати здатність інституцій громадянського суспільства захищати права і свободи громадян; неоінституціонального та соціально-типологічного підходів – проаналізувати динаміку вияву громадських ініціатив та розвитку громадських об'єднань за сучасної доби, дослідити новітні форми самоорганізації громадян в умовах становлення «суспільства мережевих структур», зокрема регресивні форми групової взаємодії та деструктивні форми соціальної солідарності. Застосування синергетичного методу надало додаткових можливостей для аналізу спроможності існуючої системи

національної безпеки України адекватно реагувати на виклики і загрози сьогодення. Ефективність дослідження процесів громадської самоорганізації, взаємодії громадських об'єднань з органами державної влади у сфері національної безпеки посилило проведення аналізу емпіричних даних, змісту політико-управлінських рішень, застосування нормативно-онтологічного підходу до аналізу суспільно-політичних явищ і процесів. Серед спеціальних методів також використано мережевий підхід, а саме: у дослідженні міжнародних мереж громадських ініціатив та неурядових організацій, поширення нових соціальних рухів в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що у дисертаційному дослідженні

вперше:

– проведено системний аналіз громадянського виміру національної безпеки України, відповідно до якого різні типи громадських об'єднань розглядаються як чинники впливу на політику національної безпеки, як і суб'єкти, і об'єкти цієї політики;

– за допомогою історичного методу досліджено еволюцію теоретичних концепцій та підходів до розуміння безпеки як соціального явища, неоднозначного впливу громадян, різних асоціативних та інституційних форм їхньої самоорганізації на стан безпеки людини і громадянина, суспільства і держави у контексті обґрунтування нерозривності функцій розвитку і безпеки як корінних функцій людини і суспільства, невід'ємного взаємозв'язку між прогресивним розвитком суспільства та здатністю системи національної безпеки до самовдосконалення, забезпечення цілісності та безпечного функціонування суспільного організму та державного механізму;

– проаналізовано існуючі в сучасному науково-експертному дискурсі концептуальні підходи до визначення сутності та основних характеристик суспільної безпеки. На відміну від поглядів зарубіжних і вітчизняних експертів недержавних аналітичних структур на суспільну безпеку, яка, на їхню думку, зорієнтована лише на збереження і підтвердження ідентичності

суспільства та згуртованості його членів, аргументовано висновок про двоїсту природу суспільної безпеки, наявність умовно соціальної та політичної її складових, залежності безпечного функціонування суспільства від усіх його елементів внутрішнього походження та впливу зовнішніх чинників. Доведено правомірність визнання за категорією «суспільна безпека» ролі родового поняття у визначенні сутності та змістовних характеристик поняття «соціальна безпека», яке відображає соціальні орієнтири суспільства та національні соціальні інтереси;

– проведено порівняльний аналіз громадського рівня забезпечення безпеки національних держав (на прикладі країн розвиненої демократії, європейських постсоціалістичних країн, пострадянських республік). Започатковано новий науковий підхід у дослідженні недержавної (суспільної) системи забезпечення національної безпеки як складової загальної системи її забезпечення у контексті визначення особливостей її формування в суспільстві трансформаційного типу за активної участі недержавних аналітичних структур, суспільно-корисних та соціально орієнтованих різних типів громадських об'єднань, які в кризових умовах перебирають на себе деякі управлінські функції державних органів влади, проявляють здатність до наполегливого відстоювання прав громадян та суспільних інтересів у відносинах з органами влади, постачання соціальних, житлово-комунальних та інших послуг;

– акцентовано увагу на посиленні впливу на стан національної безпеки мережевих громадських ініціатив і структур, передусім соціальних мереж громадських ініціатив. Продемонстровано, що структури мережевого суспільства, нові соціальні рухи можуть бути суб'єктами і забезпечення політики національної безпеки, і реалізації прагматичних цілей політичних та бізнесових структур інших держав, що загрожує національним інтересам. Доведено, що на загальному тлі впровадження «електронної демократії», поширення новітніх інформаційно-комунікативних технологій зростання горизонтальної соціальної мобільності актуалізує необхідність модернізації

вертикалі виконавчої влади в Україні, застосування апробованих у сучасному світі практик функціонування «електронного уряду» та «електронної демократії»;

– на політологічному рівні наукового дослідження проаналізовано проблему ефективності взаємовідносин держави і громадянського суспільства у сфері забезпечення національної безпеки; встановлено національну специфіку залучення громадськості України до процесів ухвалення важливих суспільних рішень, формування та реалізації політики національної безпеки, впровадження громадського контролю за її реалізацією; визначено критерії ефективності цих взаємовідносин. Акцентуючи увагу на важливості відкритості та прозорості в діяльності органів державної влади, доведено, що негативним чином на забезпечення національної безпеки України впливає відсутність взаємовідкритості, взаємопотенціювання у відносинах між владними структурами та громадськими об'єднаннями, дієвих механізмів забезпечення реального втілення в життя затверджених народним волевиявленням важливих суспільних рішень, низький рівень репрезентативності організованої громадськості у політико-владних структурах;

удосконалено:

– концептуальні підходи до розуміння сутності та визначальних ознак громадянського суспільства, формування якого в Україні тісно пов'язано з рефлексією формулювання та практичного втілення української національної ідеї, а також поняття «недержавна система забезпечення національної безпеки держави». Запропоновано розуміння цієї системи як попереджувальної, сигнальної щодо появи джерел небезпек і посилення загроз особистості, суспільству і державі; як сукупності заходів щодо залучення громадськості та об'єднань громадян до практичної діяльності, спрямованої на захист національних інтересів та національних цінностей;

– класифікацію ключових характеристик зарубіжної та вітчизняної практик самоорганізації громадськості, сучасного розвитку громадських

об'єднань, що дало змогу встановити посилення ролі соціальних, вікових, гендерних, гуманітарних, культурних та інших неполітичних громадських організацій на тлі послаблення впливу політичних партій, з огляду на створення нових каналів впливу організованої громадськості на процеси вироблення та ухвалення політико-управлінських рішень, появу нових форм артикуляції та агрегації суспільних інтересів, що надає процесам громадської самоорганізації політичного характеру;

– підходи до оцінки ризиків негативного впливу деструктивної громадської самоорганізації на процеси державотворення та формування громадської думки, які тісно пов'язані з соціально-економічним, моральним та кризовим станом суспільства;

– концептуальні засади формування системи заходів державного регулювання, спрямованих на підтримку державою суспільно-корисної та соціально орієнтованої діяльності громадських формувань. Визначено, що розробка і реалізація стратегії національного розвитку та системної модернізації України, державної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, відображення громадянського потенціалу недержавних інституцій в політико-управлінських рішеннях підсилуватиме інституціональні засади залучення організованої громадськості до реалізації політики національної безпеки;

отримали подальший розвиток:

– дослідження зарубіжного досвіду експертно-аналітичного супроводу державної політики національної безпеки за участі недержавних аналітичних, дослідних структур з акцентуванням уваги на тому, що нехтування владою громадської експертної думки має наслідком деінтелектуалізацію правлячого класу, слабкість держави та її вразливість для зовнішніх впливів. Доведено, що використання органами влади у своїй діяльності інноваційних розробок недержавних аналітичних структур, урахування висновків громадської експертизи при прийнятті політико-управлінських рішень дає змогу

мінімізувати соціальні та політичні ризики, своєчасно відкоригувати плани та дії;

– теоретичні напрацювання щодо визначення шляхів та перспектив оптимізації відносин між державою та організованим суспільством, впровадження дієвих механізмів інституціоналізації цих відносин, різнорівневого інституту громадського контролю за діяльністю органів влади.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони є методологічною базою у дослідженні сутності та змісту недержавних складових національної безпеки, створюють додаткове підґрунтя для розвитку теорії національної безпеки, вивчення громадської самоорганізації та її впливу на стан національної безпеки. Теоретико-методологічні положення і висновки, викладені у дисертації, можуть бути використані під час підготовки законодавчих актів, документів доктринально-концептуального та політико-організаційного рівнів, спрямованих на удосконалення державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, підсилення громадського рівня забезпечення політики національної безпеки.

Результати дисертаційного дослідження були використані:

– у науково-дослідних роботах Національного інституту проблем міжнародної безпеки (НІПМБ) «Національна безпека України в умовах формування багатополюсного світу» (номер ДР 0109U005047), «Стратегічні пріоритети зовнішньої політики та політики безпеки України в умовах глобального посилення наднаціональних та транснаціональних структур» (номер ДР 0109U005048), а також під час проведення фундаментального дослідження у сфері національної безпеки (КПКВ 6501020) за темою «Національна безпека України в умовах формування багатополюсного світу», що здійснювалося НІПМБ відповідно до Програми фундаментальних досліджень і прикладних розробок наукових установ РНБО України на 2009 р. (довідка №02/361 від 10.06.2010 р.);

– при підготовці щорічних державних доповідей Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні, а також Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2009-2015 рр. (довідка № 241/1 від 30.09.2010 р.).

Особистий внесок здобувача у монографії «Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні» в співавторстві з В. М. Якушиком (К.: Київське братство, 1997) полягає у написанні автором розділів II, III, IV та додатків. У параграфах 1, 3, 4 першого розділу цієї монографії автором проаналізовано методологічні підходи зарубіжних і вітчизняних учених до визначення змісту понять «молодіжний рух» та «молодіжна організація», узагальнений емпіричний матеріал стосовно основних різновидів молодіжних громадських об'єднань, дослідницькі підходи до визначення періодизації українського молодіжного руху. У дисертації не використовувалися ідеї та розробки, які належать співавторам.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження представлені в авторських доповідях і виступах на міжнародних наукових конгресах «Державне управління та місцеве самоврядування» (Харків, 2009, 2010); міжнародних семінарах «Релігія і громадянське суспільство: регіональні, національні і глобальні проекти» (Ялта, 2008), «Етнічність і влада: національний та регіональний вимір нової архітектури безпеки в Європі» (Ялта, 2010); IV Курасівських читаннях «Політичні конфлікти в сучасній Україні: сутність, витоки, шляхи подолання» (Київ, 2008) та II Слобожанських політологічних читаннях «Права і свободи людини у контексті українського державотворення» (Харків, 2010); всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях: «Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики» (Київ, 1995), «Погляд у майбутнє: молодь, суспільство, цивілізація» (Одеса, 1996), «Становлення ліберального суспільства в Україні: традиції, сучасність, перспектива» (Київ, 2001), «Україна незалежна: проблеми державотворення та формування громадянського суспільства»

(Київ, 2008), «Молодь у сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри» (Київ, 2009), «Державне управління в умовах політичної модернізації України: стан та проблеми» (Київ, 2009), «Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації» (Одеса, 2009), «Галузь науки «Державне управління»: історія, теорія, впровадження» (Київ, 2010); під час роботи «круглих столів»: «Україна – ЄС: на шляху до нового формату відносин» (Київ, 2008), «Українська національна ідея в контексті сучасних політичних процесів» (Київ, 2008).

Публікації. Основні результати та найважливіші висновки дисертаційного дослідження опубліковані в індивідуальній монографії (20,79 друк. арк.), монографії спільно з В. М. Якушиком (8,25 друк. арк., особисто автору належить 5 друк. арк.), 26 наукових статтях (з них 22 – у фахових наукових виданнях з політичних наук), 12 матеріалах і тезах конференцій.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ

1.1. Теоретичні засади методології аналізу сфери громадської самоорганізації

Демократичний розвиток будь-якої країни неможливий без вільної самоорганізації людей у різні за спрямуванням громадські формування, які взаємодіють з органами влади з метою забезпечення захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, що визначає пріоритетне спрямування державної політики національної безпеки, яка базується на принципах пріоритету прав і свобод людини, верховенства права, народовладдя, інших складових демократії.

Головною складовою суспільно-політичної реальності, її творчою силою є самі люди, різні за спрямуванням громадські об'єднання, відносини, конкретні дії. Індивіди, що становлять суспільство, не є ізольованими один від одного, перебувають у постійній взаємодії. Отже, суспільство є продуктом цілеспрямованої та організованої колективної поведінки, багатобічної діяльності різних груп або близьких за значенням соціальних спільнот, об'єднаних спільними інтересами й договірними зобов'язаннями. Суспільство, вказує Ф. Хаек, це – набір структур, що самоорганізуються, мають певний ступінь свободи, яка й робить суспільство власне суспільством; «з другого боку, організації, засновані на примусі, швидко перетворюються на гамівні сорочки і стають небезпечними» для суспільства [271, с. 461]. Широке розмаїття громадської самоорганізації за сучасної доби характеризує виокремлення ученими понад 50 типологій – груп класифікацій суспільно-політичних структур [295, с. 3 – 17].

Процеси взаємодії й об'єднання вільних індивідів, утворення громадських об'єднань та рухів з метою реалізації інтересів його учасників, досягнення певних цілей можна пояснити такими теоріями: соціальної

взаємодії (Г. Бекер, М. Вебер, М. Ослон, Т. Парсонс); в англomовній літературі для позначення феномена соціальної самоорганізації закріпився термін «колективна взаємодія», що має аналогічне змістовне навантаження); відносної деривації, невдоволення наявним станом речей (Д. Девіс, У. Рансімен); суспільної самоорганізації (Р. Аксельрод, М. Каменські, Л. Козер, А. Лейпгардт, А. Сагден, Г. Хардін), «статутного переставлення» (Р. Дарендорф, С. Ліпсет); постіндустріального суспільства (Дж. Маккарті, М. Зальд, Ю. Габермас, А. Турен та ін.).

Для підкріплення своєї тези про існування тісного зв'язку між революцією та соціально-економічним розвитком країни Е. Гідденс звертається до теорії Ч. Тіллі, відповідно до якої соціальні рухи як засоби мобілізації групових ресурсів виникають тоді, коли люди не мають інституціоналізованих засобів для того, щоб їх голос почули, чи тоді, коли їхні потреби ігнорує державна влада. З позиції Ч. Тіллі серйозний вплив на структури влади можливий за умови, якщо активність громадян підтримають групи з постійною організацією [201, с. 62].

Беззаперечний інтерес у дослідженні суспільної самоорганізації становить теорія дії Т. Парсонса, наступне його методологічне посилення: соціальна система побудована на взаємовідносинах індивідів, однак ця система організована навколо проблем, які мають місце за соціальної взаємодії великої кількості суб'єктів або ж виникли в результаті цієї взаємодії, а не навколо тих проблем, що постали в зв'язку з інтеграцією дій індивідуального суб'єкта. Слід наголосити, що терміном «суспільство» вчений позначає соціальну систему, яка містить усі необхідні передумови для існування як самодостатня система. Серед найважливіших передумов – наявність у системі інтегрованих структур, що контролюють «розміщення пільг і винагород», регулюють конфлікти й процеси конкуренції, тоді як процеси і структури управління в соціальних системах мають переважно дифузні функції [164, с. 95 – 96, 420 – 422, 453 – 457].

Представники зазначених вище теоретичних концепцій аналізують процеси суспільної самоорганізації, зокрема соціальні рухи, як результат діяльності індивідів, соціальних груп, верств, спільнот, громадських організацій, спрямованої на розв'язання життєвих проблем і протиріч. Основоположне значення мають розробки М. Вебера, які стали вихідним пунктом теорії соціальної дії, теорії соціальних інститутів та інших нових соціологічних напрямів. У веберівському дусі написано книжку Т. Парсонса «Система сучасних суспільств». До системи взаємодії він включає і соціальну систему, й особу. Сучасний дослідник логічних теорій соціальної взаємодії В. Навроцький звертає увагу на те, що до сфери безпосереднього інтересу теорії дії (за Т. Парсонсом) входять не тільки мислення та дія окремого індивіда. Така позиція одержала подальший розвиток в інтерсуб'єктивних теоріях дії [148, с. 165]. Важливими для розуміння сутнісних причин взаємодії людей і громадян, що має результатом їх об'єднання в асоціативні групи, є логічні теорії соціальної взаємодії, зокрема, особливий підхід до пояснення соціальної дії, що склався під впливом ідей М. Вебера і Г. Рітцера, методологічна позиція (символічний інтеракціонізм) Дж. Г. Міда. З позиції останнього, діяльність індивідів необхідно вивчати як діяльність членів соціальної групи, розглядаючи їхні дії як частину більш широких соціальних актів. У контексті досліджуваної нами проблеми найважливішою, на наш погляд, є розроблена Т. Парсонсом для аналізу систем дії чотирифункціональна схема, що складається з чотирьох основних підсистем: соціетальне співтовариство (складна мережа взаємопроникних колективів, для якої характерні диференціація й сегментація), «відтворення зразка, або фідучіарна підсистема», політика, економіка. Неабиякий вплив на теоретичні розробки Т. Парсонса справили праці Е. Дюркгейма, особливо його *концепція органічної солідарності*. Водночас, позицію Т. Парсонса «можна висловити, порівнюючи, по-перше, такі зразки соціальної структури, як асоціації (переважним чином, добровільні організації) та бюрократії..., і, по-друге, відносно монолітні й більш плюралістичні типи

структури» [163, с.242]. Особливо важливим різновидом «асоціанізму» були «професії», «організація професії», яка не належить до бюрократичного типу організації, а також «професійні колективи», що діють в основному як асоціаністські групи. За Т. Парсонсом, найважливіші типи внутрішньої диференціації й плюралізації соціетального співтовариства базуються на економічній, політичній та інтеграційній функціях. Останню характеризує прагнення населення до добровільного об'єднання за типом асоціацій, до самоорганізації. Далі Т. Парсонс припускався думки, що сучасне соціетальне співтовариство можна вважати прообразом асоціації («добровільної самоорганізації»), яке він уявляв у вигляді корпоративного об'єднання громадян, що мають відносно повну згоду стосовно її нормативного устрою й авторитету лідерів. У цьому контексті важливі висновки вченого: про те, що «сама основа їхньої /громадян/ безпеки» обумовлена «базисним з'єднанням держави й суспільства»; про «абсолютну важливість», яку має принцип добровільної асоціації в сучасній соціальній структурі з такими найпомітнішими її рисами, як політична й «соціальна демократія» [163, с. 41,123].

За концепцією Т. Парсонса, паралельно з розвитком асоціацій в державних органах управління має місце тенденція до збільшення числа асоціацій в інших секторах суспільства, зокрема, це – різноманітні асоційовані групи інтересів, а також асоціації, зорганізовані навколо суспільних проблем, спільних інтересів, створені за фаховою ознакою. До асоціативних структур, що виконують надзвичайно важливі оперативні функції сучасних суспільств, учений відносить фідучіарні комітети, що здійснюють суспільний нагляд у різних секторах підприємництва та в корпоративних організаціях.

У 70-80-ті рр. ХХ ст. проблема соціальної взаємодії активно обговорювалася серед прихильників теорії комунікативної дії. «Якщо приєднатися до думки Дж. Г. Міда і разом з ним тлумачити процес соціалізації як індивідуалізацію, пише розробник концепції комунікативної

раціональності Ю. Габермас, то опосередкування між індивідом і суспільством уже не видається таким собі «загадковим», що потребує розширення обмеженої логіко-семантичними параметрами структуралістської концепції мови та сприйняття її як середовища, яке зтягує кожного учасника інтеракції до комунікативного співтовариства [269, с. 344]. Отже, в концепції Ю. Габермаса базовими є поняття мовного акту та комунікативної дії. Вчений прямо не вказує на значущість громадських об'єднань як опосередкованих структур між людиною (громадянином) і державою. Водночас, у своїй праці «Структурне вимірювання громадськості» він оперує термінами «репрезентативна громадськість» (як феномен соціальності), «громадськість громадянського суспільства» («...починає зароджуватися в ряді країн Європи у XVII ст., коли на історичну арену виходять приватні люди; процес його стрімкого розвитку припадає... на XVIII – XIX століття»). Саме на початку Нового часу громадськість поступово починає здійснювати контроль за владою і висувати вимоги її істотної реорганізації, починає уклинюватися в поле напружених відносин між державою та конкретними індивідами, використовуючи такі маргінальні на той час форми взаємодії, як клуби, театри, пресу, інші «утворення» (Gebilden) культури. В результаті, як показує Ю. Габермас, «громадськість громадянського суспільства» начебто розміщується між приватною сферою громадянського суспільства й сферою суспільно-офіційної влади. В політичних системах розвиненого капіталістичного суспільства він вже виокремлює «компромісні структури», створення яких є реакцією життєвого світу на своєрідність систем і посилення комплексного характеру процесів, що відбуваються в капіталістичній економіці, і які закріпили за державним апаратом право на насилля. Загалом під суспільством учений розуміє легітимні системи, що об'єднують учасників комунікативних дій, які належать до тієї чи тієї групи солідарності. При цьому взаємозв'язок нових ситуацій з тим чи тим конкретним станом світу гарантує соціальна інтеграція, яка створює передумови для скоординованих

дій через міжособистісні відносини та забезпечує ідентичність суспільних груп. Далі він пише, що соціалізація членів цих груп «...гарантує набуття підростаючим поколінням генералізуючої здатності для з'ясування індивідуальних біографій та колективних життєвих форм» [269, с. 354, 365].

Фундаментальні розбіжності між приватним і суспільним, суспільством і державою Ю. Габермас вбачає в тому, що суспільній владі, передусім владі держави, протистоїть неофіційна, критично налаштована громадськість, яка безпосередньо не залучена до виконання владних функцій. Саме з розвитком рухливих структур громадськості (цивілізаційних структур демократії) вчений пов'язує створення необхідних механізмів противаги негативним впливам приватних інтересів та «диктаторським устремлінням адміністративної влади», її закостенінню, набуванню нею авторитарних ознак. Серед структур громадянського суспільства (недержавних громадських об'єднань) Ю. Габермас виокремлює неформальні, діалектично рухливі структури громадськості [270, с. 143]. Якими суперечливими є можливості, структури, що існують всередині демократичної громадськості, як розвиваються, зберігаються її продуктивні форми – це не повний перелік запитань, на які намагається відповісти Ю.Габермас у своїх працях «Структурне вимірювання громадськості» та «Теорія комунікативної дії».

Слід наголосити, що Ю. Габермас досить ґрунтовно аналізує основні небезпеки, що загрожують спонтанному процесу формування самовизначення вільної громадськості. Це, по-перше, проникнення до її структур егоїстичних, деструктивних індивідуальних і групових інтересів, по-друге, загроза громадськості з боку влади бюрократичної держави та її намагання прибрати до рук, використати в своїх інтересах спонтанні процеси самоорганізації громадськості; по-третє, «внутрішню небезпеку становить власне спонтанність», амбівалентність відповідних соціальних сил і рухів (дослідники вказують, що у працях Ю. Габермаса йдеться про спроможність громадськості створювати власні автономні об'єднання, формування, що діють організовано, згуртовано, цивілізовано, політично грамотно); по-

четверте, «загроза закостеніння», бюрократизації поточного, рухливого процесу. Держава, бюрократія через різні економічні й політичні канали знаходять можливість знівелювати спонтанні, вільні, неформальні імпульси громадськості. За Ю. Габермасом, така сама тривожна доля очікує демократію загалом [270, с. 144 – 145].

Одним із провідних наукових напрямів сучасної соціології, психології та політичної науки є *теорія груп*. Теорія груп у розумінні західних соціологів базується на теоріях «групової поведінки» Ч. Кулі, Е. Мейо та інших учених. У соціальній і політичній психології превалює концепція «групової динаміки» К. Левіна, Дж. Хоманса, Д. Креча. В західній політології і політичній соціології теорія груп переважно обмежується концептуальними поглядами щодо формально-неінституційних (неофіційних) учасників політичного процесу, які діють переважно у позаправовому просторі, «за лаштунками політичної сцени». Водночас, усі вище перераховані методологічні позиції доповнюють одна одну й засновані на структурно-функціональному аналізі, біхевіоризмі, психоаналізі. Важливо відзначити, що в сучасній політичній науці прикладна теорія груп розвивається за рахунок постійного засвоєння більш фундаментального категорійно-понятійного апарату соціології та психології.

Стрижнем теорії груп виступають ідеологеми теорії інтересів, яка отримала достатнє обґрунтування у працях зарубіжних і вітчизняних науковців. У науковій літературі дослідників інтересів зазвичай поділяють на універсалістів та партикуляристів. Перші (Г. Гегель, Г. фон Трейчке та ін.) тяжіють до етатизму, інші (І. Бентам, Дж. Ст. Міль та ін.) – до лібералізму й демократизму. Прихильники теорії груп визнають можливість інтеграції (агрегації) численних особистих інтересів у загальний суспільний інтерес. Процес агрегації групових мотивів і цілей не виключає конкуренції, яка може набути конфліктних форм. В умовах загострення та ескалації конфлікту відбувається його вихід у політичний простір. Зацікавлені групи починають здійснювати тиск на політико-владні структури вже як неформальні

(неінституційні) суб'єкти. Дослідження також засвідчили, що між державою і партіями, з одного боку, та суспільством, з другого, є така собі «прокладка» – сфера організованих інтересів, яка зв'язує громадянське суспільство з політичними інститутами. Йдеться про неурядові, неофіційні та, навіть, неформальні співтовариства, які разом узяті створюють розгалужену структуру зв'язків та відносин, наділену великими можливостями. Джерелами їхньої могутності є власність, контроль над будь-яким видом ресурсів, культурний вплив або престиж, етнічні, релігійні зв'язки чи земляцькі відносини. У цьому разі завданням груп є перетворення одного виду влади або впливу на інший – політичний [179, с. 372]. Те, що поняття «суб'єкт інтересу» і поняття «суб'єкт політичного процесу» є компліментарними, оскільки вони торкаються різних рівнів соціальної організації, одним із перших довів польський соціолог С. Ерліх.

Основу теорії груп («групової теорії політики») становлять теоретичні концепції зацікавлених груп А. Бентлі (стверджував, що «не існує незацікавленої ні в чому групи»), Д. Дьюї, Д. Трумена, В. О. Кі та, передусім, концепція *груп тиску*. Інколи до теорії груп відносять реалістичну концепцію влади в локальних спільнотах Р. Даля, Е. Бентфілда, Н. Полсбі. В окремих дослідженнях до теорії груп включено теорію партій та організацій в частині, що стосується діяльності неформалізованих структур всередині партапарату і державної бюрократії. А. Бентлі в праці «Процес управління» (1908 р.) розробив уявлення про груповий інтерес і тиск як засіб його відстоювання. Застосовуючи такий підхід, Е. Геринг уперше зробив емпіричний аналіз лобізму в США. Д. Трумен надав цій концепції соціологічного виміру, розмежовуючи зацікавлені групи як певний соціальний субстрат і групи тиску як їх політичне відображення, виявив наявність подібних груп всередині офіційних владних структур. Нарешті, вчені ґрунтовно проаналізували взаємовідносини між зацікавленими групами й політичними партіями, наголосивши на існуванні потужного впливу економічних та інших корпоративних груп. Значний внесок у дослідження груп інтересів, зокрема

ролі організованих груп у процесі прийняття політичних рішень, зробили Г.Алмонд, Ж. Блондель, Р. Даль, Г. Джордано, Г. Екстерн, Г. Ерман, В.Консолі, Дж. Лембрух, Е. Летхам, Д. Пауелл, Дж. Паломбар, Дж.Річардсон, В. Стефані, К. Томас, Ф. Шміттер та ін.; у контексті впливу груп інтересів на вироблення політичного курсу: Е. Асланер, В. Брауні, Д. Еванс, С. Ейснорт, Т. Лоуї, Б. Луміс, С. Сіглер, Р. Солсбері; їх функціонування в СРСР і пострадянських республіках: Ш. Бреслін, Ф. Гриффітс, П.Рутланд, Р.Хейг та ін. В СРСР дослідження, присвячені з'ясуванню ролі груп інтересів в політичному процесі, з'являються в другій половині 1980-х рр. Дослідницький інтерес сучасних російських учених до цієї проблематики переважно сконцентрований на аналізі груп інтересів як суб'єктів політики, на системі їхньої взаємодії з державною владою. У цьому контексті особливий інтерес становлять колективна монографія С. Перегудова, Н.Лапіної, І. Семененко «Групи інтересів і Російська держава» (1999 р.), дисертаційне дослідження Л. Медведєвої «Групи інтересів у формуванні політики національної безпеки» (2006 р.). Сутність і роль механізму інституціоналізації інтересів у процесі модернізації суспільства в рамках теорії нового інституціоналізму та теорії інтересів аналізує російська дослідниця Л. Логінова. Важливим є таке її методологічне посилання: як встановлення «правил гри», так і вирішення конфліктів можуть здійснюватися самими суб'єктами поза прямого втручання держави. З цією метою ними створюються спеціальні інституціональні структури – організації самоврегулювання, яким делегуються певні повноваження й частина прав суб'єктів. За Л. Логіною, механізм інституціоналізації пов'язаний зі створенням організацій і установ, що організують функціонування відповідного інституту, керування та контроль за його діяльністю [129, с. 150 – 151].

Одному з сегментів політики, недостатньо досліджених в українській політології, – аспекту усупільнення та виявлення політичного інтересу через групу присвячено дисертацію Я. Боренько «Групи інтересу у сучасній теорії

політики» (2002 р.). Методологію дослідження та класифікаційні підходи до аналізу груп інтересу в сучасній теорії політики вона розвиває в рамках теорій демократії, зокрема теорії плюралістичної демократії, у порівняльному підході до аналізу політичної системи, започаткованому Г.Алмондом, Г. Ерманом, К. Томасом [20].

Перше визначення поняття «соціальні групи» знаходимо у праці Т.Гоббса «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної», під якою він розумів соціальні утворення, що реально існують у суспільстві, об'єднані певною ознакою, різновидом спільної діяльності або потрапили в якісь ідентичні умови, обставини та, певною мірою, усвідомлюють свою приналежність до цього утворення, хоча ступінь такого усвідомлення може бути різним. Даючи власну інтерпретацію сутності суспільного інтересу як основи об'єднання індивідів у соціальні спільності й спонукальні мотиви їхньої діяльності, Т. Гоббс обґрунтував суперечливу інфраструктуру суспільства, виділивши в ньому впорядковані та невпорядковані, політичні та приватні, інші соціальні групи.

Відповідно до сучасної соціологічної теорії соціальних груп вони поділяються на малі, середні та великі. Малі соціальні групи – це нечисленні соціальні групи, які бувають формальні й неформальні, їхні члени об'єднані спільною діяльністю й перебувають у безпосередньому спілкуванні одне з одним, що виступає основою їхніх особливих групових цінностей та норм поведінки. Середні соціальні групи мають різне підґрунтя формування – від стихійної до виробничої – для досягнення певної мети, вирішення тих чи тих завдань. За умови сталого спілкування та консолідації їх ще називають колективами. Великі соціальні групи – це численні об'єднання людей, їх об'єднують фундаментальні інтереси, що формуються на основі усвідомлення людьми об'єктивних обставин їхньої життєдіяльності.

В. Андрущенко і М. Михальченко також поділяють соціальні групи на малі, середні та великі, водночас дають їм власну характеристику. Так, малі соціальні групи, на їхню думку, це – групи, що об'єднують до декількох

десятків осіб: сім'я, первинні виробничі об'єднання, студентські групи, сусідські спільності, дружні (товариські) компанії тощо. Терміном «середні соціальні групи» вони позначають мешканців одного села чи міста, працівників одного підприємства та студентів одного навчального закладу. До великих соціальних груп відносять класи, етнічні спільності, вікові групи, об'єднання за статевою ознакою, загалом численні об'єднання людей (до кількох десятків і сотень мільйонів) за фундаментальним інтересом, що формується на основі усвідомлення людьми об'єктивних обставин свого буття [4, с. 180]. Утім, за висновком Ю. Криворучка, такий поділ не виправданий, оскільки не зовсім відповідає реаліям життя, особливо коли його застосувати до сучасного молодіжного руху та молодіжних об'єднань [107, с. 41 – 42].

На межі XX – XXI століть помітною стає тенденція еволюції світової соціологічної думки від методології індивідуалізму до методологічного холізму, який панував в європейському мисленні до XVII ст. Термін «холізм» («філософія цілісності») запровадив південноафриканський політик, філософ-ідеаліст Я. Сметс (1926 року написав книжку «Холізм та еволюція»). В філософії суспільних наук – позиція, яка заперечує можливість пояснення всіх повномасштабних соціальних подій та умов на основі аналізу індивідів, які брали в них участь. Методологічний холізм стверджує, що деякі соціальні феномени мають бути досліджені у своїй автономності, окремі соціальні «цілісності» не можна пояснити повністю на основі поведінки індивідів (емерджентизм). Група, що виникла в результаті взаємодії індивідуальних суб'єктів, являє собою не просто механічну суму їхніх дій, а особливу колективну спільноту, наділену емерджентними властивостями, що виконують в суспільстві специфічні функції на рівні «індивід – група – суспільство». При цьому, вказує А. Завалишин, окрема дія того чи того індивідуального суб'єкта виявляється нібито вбудованою у більш високу (соціетальну чи територіальну) інституціоналізовану систему дій, детерміновану формальними та неформальними нормами, що склалися в

конкретній спільності на конкретній території, орієнтовану на інших індивідуальних та/чи групових суб'єктів [82, с. 83].

Ідеї холізму поділяли О. Конт, Г. Спенсер, Ф. Тьоніс, Е. Дюркгейм, інші мислителі другої половини XIX – початку XX століть, а також дослідники першої половини XX століття П. Сорокін, Т. Парсонс, Р. Мертон та інші. Центральною категорією сучасної методології холізму є колективна спільність, яка характеризується колективною свідомістю, колективною поведінкою, і яку не можна звести до простої суми свідомості та дій індивідів. З позиції Ф. Тьоніса дії людської спільноти можуть бути спрямовані і на взаємну підтримку й збереження людьми одне одного, і на взаємне руйнування, пригнічення етичної волі іншого: «будь-яке утворення, формування і дії людей... являють собою нібито органічну діяльність, за допомогою якої людська воля втілюється в чужорідну матерію, надаючи їй форми». Далі у книжці «Спільнота та суспільство» (вперше вийшла друком 1887 р.) він пише: «І якщо ця діяльність сприяє збереженню, розвиткові чи задоволенню спільноти... то її можна розуміти як функцію цієї спільноти, себто немовби спільнота у вигляді цієї одиниці (групи) сама себе всім цим забезпечувала». Ф. Тьоніс також вказує на суттєву відмінність між термінами «об'єднання» й «спільнота», які «зазвичай плутають і вживають за власним уподобанням без розрізнення»: «Група, утворена... позитивними стосунками, сприймається як істота або річ із єдиним внутрішнім і зовнішнім впливом і називається *об'єднанням* [verbindung]. Самі ці стосунки, а отже, і таке об'єднання, розуміються чи то як реальне й органічне життя – це є сутністю *спільноти* [gemeinschaft], – чи то як ідеальне і механічне утворення – це поняття *суспільства* [gesellschaft]» [249, с. 97, 17 – 18]. Загалом розвиток «суспільства обміну», або громадянського суспільства, Ф. Тьоніс пов'язує насамперед з урізноманітненням і розширенням форм взаєморозуміння, або статусу осіб, який пристосовується до нових формоутворень, процесу трансформації «об'єднань спільнот» в суспільні об'єднання. У розумінні вченого одна частина спільнот (об'єднань) утворюється на засадах праці або

професії; інша – на підставі вільного вибору. До останнього виду він відносить корпорації або товариства в мистецтвах і ремеслах, громади або гільдії, цехи, церкви, ордени. Значного розвитку принцип «економіки спільнот» набуває за розвитку майнових, особливо акціонерних, товариств, які, на його думку, найдосконаліше репрезентують тип усіх соціально-правових формоутворень [249, с. 128 – 137, 197 – 203].

Французький соціолог Е.Дюркгейм, виділяючи «ненормальні» форми вияву суспільного життя, визначає поняття «соціальна аномія» як такий стан суспільства, за якого відсутня чітка моральна регуляція поведінки індивіда, групи. Такий стан суспільства («нормативно-правового вакууму») характерний для кризового перехідного періоду, коли загострюються протиріччя між класами, групами, індивідом та суспільством, занепадають соціальні функції. Р. Мертон під аномією розуміє особливий морально-психологічний стан особи чи суспільної свідомості, що є наслідком кризи системи моральних цінностей, «вакууму ідеалів» в умовах існування суперечностей між індивідуальними нормами-цілями наявної культури (прагнення до влади, успіху, добробуту як визначальні настанови особи) та суспільними інституціями, легітимними можливостями й засобами досягнення мети, відсутності можливостей реалізувати її законним шляхом.

Сучасні методологічні підходи до аналізу суспільної самоорганізації, що базуються на ідеях холізму, представлено двома основними напрямками – раціоналістичним і рефлексивним. Перший конкретизується в методологіях неореалізму, ліберального інституціоналізму, базується на синтезі теорій неокласичної та неоліберальної регіональної економічної інтеграції. Другий представлено концепцією світового порядку, новим регіоналізмом, синтезом нового регіоналізму та нового реалізму. Представники останньої концепції доводять необхідність історичного, контекстуального, діяльнісно орієнтованого підходу, який, на їхню думку, забезпечить найповніше розуміння складності, комплексності, суперечливості та розмаїття регіонів та процесів регіоналізації. Засновники цього підходу більше уваги приділяють

так званому «неформальному регіоналізму знизу» (informal regionalism from below), під яким вони розуміють суспільний рух, що включає широкий спектр недержавних суб'єктів і неформальної діяльності, зокрема, екологічні та етнічні групи, громадянські суспільства, приватні армії (private armies), «коридори розвитку», подвійну дипломатію та неформальну зовнішню політику, дрібну торгівлю, контрабанду, мафію та кримінал [82, с. 77]. Простежується тенденція до відродження редукціонізму, переважно в інтерпретації нижчих форм взаємодії в контексті їхнього еволюційного розвитку. Отже, теорія самоорганізації виходить на рівень філософської рефлексії. Домінуючою стає методологічне посилення щодо спроможності сучасної світобудови до самоорганізації й самовпорядкування. За такого підходу джерела свободи виявляються в самій людині, її внутрішній природі й способі організації. Як пише Н. Урманцев, процес самовизначення, самореалізації людини є здійснення тієї свободи, яка дає їй змогу гнучко формувати себе, долати усталені межі визначеності, що не здатні до сприйняття тенденцій самоорганізації. Гнучкість меж власного «я» має свої пропорції, що дозволяють індивідууму зберігати свою цілісність, перебувати в русі, у стані безперервного становлення, співзвучного тенденціям соціуму [259, с. 80]. Аналіз сучасних дослідницьких програм, присвячених громадянському суспільству, вважає В. Сукачов, приводить до розуміння необхідності впровадження нового виміру в дослідження проблеми самоорганізації – аналізу колективної ідентичності як важливого чинника, що визначає можливість ефективного вирішення дилеми колективних дій [235].

Аналізуючи соціологічну спадщину Е. Дюркгейма, німецький філософ і соціолог Ю. Габермас дотримується думки, що уявлення про демократичне самовиявлення нагадує раціонально-правову ідею про обмежене розмаїття людей, які об'єднуються з наміром надати одне одному права, необхідні для того, щоб вони мали змогу легітимно врегулювати своє співіснування засобами позитивного права [268, с. 276].

Наступний висновок Ю. Габермаса певною мірою відповідає концепції «колективної поведінки»: загалом соціальна реальність («як виявлення колективних утворень»), за Е.Дюркгеймом, включає два типи явищ. По-перше, способи мислення, почування та дії, котрі є зовнішніми та примусовими щодо індивідів. Їхнім носієм виступають або суспільство загалом, або його окремі групи (релігійні, політичні, професійні та ін.). По-друге, інші сталі явища, які для індивідів так само об'єктивні й примусові. До них французький соціолог зараховує різноманітні соціальні течії, що породжуються не індивідуальною свідомістю, а ґрунтуються на колективному ентузіазмі, обуренні та співчутті. Як групові соціальні параметри колективних спільностей учений вважає за доцільне розглядати домінуючі в них патерни соціальної поведінки, групові інтереси, норми, цінності, традиції та звичаї («соціальні факти» в термінології Дюркгейма) [Цит. за: 82, с. 78]. Водночас, А. Завалишин вказує на те, що в просторі крос-групових взаємодій колективну спільноту умовно можна прийняти за соціальну одиницю (unit) (на що вказував Т. Парсонс), або ж за індивідуального суб'єкта, і на основі такого припущення застосувати до їхнього аналізу перспективи методологічного індивідуалізму, зокрема, мережевий підхід Х. Уайта і М. Грановеттера, теорію раціонального вибору Дж. Коулмана.

Представник німецької соціологічної школи XIX ст. В. Рошер зазначав, що в основі дій індивіда лежить не тільки «розумний егоїзм», а й прагнення до справедливості, дух солідарності, орієнтація на традиції та звичаї тієї спільноти, до якої він належить. І. Рязанцев і А. Завалишин безпідставно роблять висновок, що саме з позицій методології холізму може бути об'єктивована латентна сутність суб'єктності таких людських спільнот, якими є соціально-територіальні спільноти. Суб'єктність цієї колективної спільноти, на їхню думку, може об'єктивуватися в громадянському суспільстві, яке імпліцитно об'єктивує себе в громадських рухах, групах інтересів та групах тиску, різних формах масової (в тому числі

територіальної) поведінки. Водночас, в соціальному просторі території діють й інші суб'єкти, роль яких в її ідентифікації й презентації може бути доволі значущий. Це – й окремі діячі, і групи (колективні суб'єкти), й патрон-клієнти, й соціальні мережі [216, с. 48].

Для розуміння методологічної позиції американського вченого М.Ослона щодо аналізу соціальної (колективної) взаємодії організованої громадськості визначальними є такі його концептуальні тези. Перша полягає в тому, що погляд «на дію групи у власних інтересах *не* впливає з припущення про раціональну егоїстичну поведінку». Ця теза конкретизується ним у таких висновках (вважаємо їх досить актуальними з огляду на перебіг подій у сучасній Україні): «те, що всі індивіди у групі виграють, у разі досягнення цілі своєї групи, ще *не* означає, що вони діятимуть задля досягнення цієї цілі...»; «...великі, або латентні, групи не схильні добровільно діяти для задоволення своїх спільних інтересів». Далі М. Ослон запитує: «Навіщо людям цієї країни (або будь-якої іншої) політично організовуватися задля запобігання інфляції, коли вони можуть досягти свого спільного інтересу щодо стабільності цін шляхом скорочення своїх особистих витрат?». І відразу ж дає на нього відповідь: «...раціональний індивід у великій групі в соціально-економічному контексті не бажатиме жертвувати чимось задля досягнення цілей, які він поділяє з іншими», вкотре наголошуючи на тому, що не можна припускати, що великі групи організуються для дії задля свого спільного інтересу. Отже, вчений відходить від традиційного погляду, за якого групи індивідів (переважно великі групи) зі спільними інтересами намагаються реалізувати ці спільні інтереси. Другу тезу М. Ослона характеризує його висновок про те, що в багатьох випадках малі групи, в яких «виявляється цікава тенденція до «експлуатації» *великого малим*», є ефективнішими та життєздатнішими за великі групи [159].

Певну увагу цій проблемі приділив Ф. Хаєк, який зазначав, що дрібні групи можуть бути сильніші за великі, тому що вони легше організуються, їхня діяльність має більший попит. Цілком помилковим Ф. Хаєк вважав таке

уявлення: що більша група, то більше її інтереси співпадають із загальними, вказуючи при цьому на те, що колективні інтереси тих чи тих груп не співпадають з інтересами суспільства загалом. «Таким чином, будь-який контроль профспілки чи профспілкової асоціації над обсягом поставок товарів і послуг завжди суперечитиме справжнім інтересам суспільства» [271, с. 412]. З існуванням організованих груп із загальними цілями він пов'язував зростання впливу на суспільство репресивної влади. Ще раніше Густав Ле Бон у своїй праці «Натовп» (1895 р.) вказував, що великі групи не в змозі приймати раціональні рішення, як це можуть робити окремі індивіди: подібно до вуличного натовпу, вони піддаються масовому збудженню, моді чи примхам.

Наголосимо, М. Ослон визнавав, що розроблена ним теорія «не дуже корисна для аналізу груп, які характеризуються низьким рівнем раціональності», працюють над «програними справами», загалом для аналізу нераціональної або ірраціональної поведінки як основи лобістської діяльності. На його думку, при аналізі подібної поведінки «було б краще звернутися по релевантну теорію до психології або соціальної психології». Початки таких теорій він вбачає в концепції «масових рухів», які, на його думку, «звичайно, і не є дуже масовими». На наше переконання, у підході цього вченого до визначення чинників появи масових рухів вочевидь надається перевага чинникам психологічного характеру (відчуження індивідів від суспільства, їхній психологічний дискомфорт або нерівновага, які, у свою чергу, пов'язані з різними характеристиками соціальної структури) або ж «фанатичній присвяті ідеології», харизматичному лідерові. При цьому вчений стверджує, що «масові рухи часто утопічні за своїм характером», багато з них є маргінальними [159, с. 12 – 14, 210 – 212, 226]. Таким чином, у працях М. Ослона не акцентується на інших істотних чинниках, що спричинили появу й поширення різних за спрямуванням масових рухів у контексті посилення небезпек глобалізації, стрімкого розвитку постмодерних трансформаційних процесів (в умовах «ситуації

постмодерну»). Та маємо визнати (за висновком С. Слухая), що «за будь-яких обставин логіка запропонованого М. Ослоном підходу до аналізу колективної дії може бути застосована до поведінки суспільних груп, зокрема і в трансформаційних країнах, як-от в Україні». Приклади діяльності бізнесових організацій в Україні, інституціоналізованих груп, які претендують на відстоювання інтересів місцевого самоврядування тощо, – доволі показове підтвердження положень ослонівської теорії. Утім, як зазначає С. Слухай, оригінальна аргументація М. Ослона та його критиків залишається загалом невідомою для широкого кола фахівців в Україні. Докладнішого дослідження потребує застосування теорії колективної дії М.Ослона, зокрема до дієвості різного роду добровільних асоціацій, забезпечення стабільності суспільства. Ця теорія дає змогу під новим кутом досліджувати групову поведінку в умовах трансформаційного суспільства [159, с. 243 – 258].

Поняття «соціальний рух» (як масові колективні дії) є одним із базових у сучасній науці, дослідженні взаємодії спільностей і між собою, і з політичною владою. Його використання передбачає звернення до інших фундаментальних взаємопов'язаних соціальних категорій, якими є колективна дія, соціальна група та інші. Серед розмаїття визначень цього поняття в політичній науці й соціології виокремимо найпоширеніші, відповідно до яких соціальний рух трактується: як масові колективні дії представників соціальної групи (груп), спрямовані на відстоювання певних соціальних інтересів; спосіб розв'язання соціальних проблем і суперечностей між різними соціальними силами, насамперед класами (К. Маркс); як колективна спроба сприяння досягненню спільних інтересів у результаті спільних дій, поза межі існуючих інститутів (Е. Гідденс); як колективні дії з метою підтримання соціальних змін у суспільстві або перешкоджання їм (Г.Блюмер, Р. Тернер, Дж. Хенслін). Дж. Коен і Е. Арато як ключову характеристику сучасного життєздатного громадянського суспільства та дієвої форми участі громадян у суспільному житті виокремлюють соціальні рухи, які ставлять за мету демократизувати громадянське суспільство,

захистити його від економічного й політичного поневолення, намагаються впливати на політичне суспільство. С. Терроу визначає соціальні рухи як колективні виклики, що здійснюються людьми, які мають спільні цілі та проявляють солідарність у своїх діях. Синтезуючи існуючі визначення вченими поняття «суспільний рух», М. Діані пропонує таке його тлумачення: «суспільний рух – це мережа неформальних взаємодій між багатьма індивідами, групами і/чи організаціями, що беруть участь в політичному чи культурному конфлікті на основі колективної ідентичності», акцентує на таких його характеристиках: соціальні мережі неформальної взаємодії, переконання й солідарність учасників, колективна діяльність в умовах конфлікту, дії, що характеризують інституціональне життя рухів [176, с. 68]. Наголосимо, що необхідність взаємодії в конфлікті визнають тією чи тією мірою всі дослідники соціальних рухів. Е. Арато і Дж. Коген припускаються думки, що в деяких формах інституціоналізованого громадянського суспільства можливе повторне виникнення рухів та ініціативних груп, що ставлять за мету нове радикальне руйнування інституцій [6, с. 24 – 29].

На переконання Е. Гідденса, найстрункішу й найчіткішу класифікацію розробив Д. Аберлем, який розрізняв чотири типи рухів: трансформаційні рухи (спрямовані на радикальні зміни), реформаційні рухи (спрямовані на зміну лише деяких сторін існуючого суспільного порядку), «рух спасіння» й альтернативні рухи (спрямовані на зміну звичок чи світогляду індивідів, досягнення часткових індивідуальних змін) [201, с. 64].

Рухи (соціальні, громадські) західна політична наука й соціологія почала активно вивчати у 50 – 60-ті рр. ХХ ст. У теоріях соціальних рухів зазвичай виокремлюють три парадигми теоретичних підходів, відповідно до яких їх аналізують з позицій колективної поведінки, колективної дії (мобілізації ресурсів) та «нових соціальних рухів». Спостерігаються спроби інтегрувати ці підходи (Р. Бенфорд, Б. Кландерманс, Д. Макадам, Д. Сноу, С. Терроу). Деякі західні вчені пропонують систематизувати існуючі теоретичні підходи відповідно до трьох основних груп чинників, що впливають та появу та

розвиток руху, і якими є структура політичних можливостей, мобілізаційні структури, процес формування загальної культурної ідентичності, ціннісно-нормативних фреймів.

Проаналізувавши різні визначення представниками західної соціології соціальних рухів (з кінця 1960-х рр.), італійський соціолог М. Діані вказував на існування, окрім зазначених вище трьох підходів, ще й такого підходу, як *теорія політичного процесу* (Д. Макадам, Ч. Тіллі, С. Терроу). Незаперечний інтерес становлять розробки американського соціолога, одного з засновників світ-системного аналізу І. Валлерстайна, присвячені аналізу становлення та розвитку народних та анти-системних рухів, починаючи з 60-х рр. ХХ ст., передусім, його стаття «Нові повстання проти системи» [25].

Відповідно до парадигми колективної поведінки головною причиною появи рухів є утруднена адаптація особи до засвоєння демократичної політичної культури, зокрема на рівні інституціональних громадських організацій, що зумовлено динамізмом суспільства, розмаїттям масових комунікацій. Соціальні рухи трактуються в контексті ірраціональної та нескоординованої колективної поведінки в умовах соціальної кризи та пов'язаних з нею явищ депривації, фрустрації, агресивності. Продуценти теорій колективної поведінки й масового суспільства (Г. Блюмер, У.Корнхаузер, С. Ліпсет, Е. Фромм) розглядали рухи як один із типів колективної поведінки крізь призму понять «натовп» або «публіка». Представники структурного функціоналізму, зокрема Н. Смелзер, вважали колективну поведінку реакцією на «структурні напруги», що виникають в результаті конфлікту інтересів і дисфункцій соціальної системи. Оцінюючи внесок Н. Смелзера в дослідження проблеми солідарності соціальної системи, Т. Парсонс зазначає: він переконливо показав, що порушення звичного працевлаштування внаслідок промислової й демократичної революцій підштовхнули до розвитку профспілкового й соціалістичного рухів, оскільки вони увібрали в себе робітничі рухи [163, с. 248].

З позиції Т. Парсонса, радикалізм «нових лівих» аналогічний «соціалізму робочих рухів та якобинству радикальних демократів». Слід звернути також увагу на те, що Н. Смелзер, А. Арндт, Т. Герр, Л. Кілліан та інші автори *концепції відносної депривації* передумовами виникнення рухів вважають протестні орієнтації (мотиви) людей, їхню реакцію на швидкі соціальні зміни. Ця популярна на Заході концепція пояснює мотиви участі в громадських рухах, втім виявилася неспроможною пояснити причини появи руху як організації.

Представники теорії колективної дії, що сформувалася в середині 1970-х рр. (У. Гемсон, М. Зальд, Дж. Макадам, А. Обертол, Ч. Тіллі та ін.), розглядають соціальні рухи як один із видів організації, а не як вид колективної поведінки, а власне рух – як сукупність настанов на соціальну зміну. В рамках цієї парадигми отримала розвиток *теорія політичного процесу*. Центральне місце в цій теорії відведено дослідженню взаємодії інституціоналізованої політики та соціальних рухів. Організації соціальних рухів розглядаються як раціональні суб`єкти, які взаємодіють в межах існуючої структури політичних можливостей з представниками влади та відстоюють перед ними вимоги соціальних груп, що не мають інституціонального представництва. Автори фундаментального дослідження «Громадянське суспільство і політична теорія» Дж. Коен і Е. Арато виокремлюють соціальні рухи як істотну форму участі громадян у суспільному житті. На відміну від прихильників теорій участі, при з`ясуванні сутності концепту сучасного громадянського суспільства вони відстоюють динамічну концепцію громадянського суспільства, вільну від апологетичного спрямування, що притаманно більшості аналітичних досліджень представників плюралістичного підходу.

Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. парадигма нових соціальних рухів отримала подальший розвиток у наукових дослідженнях, (докладніше це питання ми аналізуємо в III розділі дисертації). Термін «нові соціальні рухи» запровадив до наукового обігу італійський дослідник А. Мелуччі. Теоретиків

концепції нових соціальних рухів об'єднує парадигма цінностей постіндустріального суспільства і постмодернізму, прагнення сформувати спільності нового типу на засадах особистої автономії та самоактуалізації. Вони піддають сумніву систему модерністських цінностей, які орієнтують на рівень прибутків, ступінь задоволення працею, здійснення соціального контролю. До розробки цієї концепції активно долучилися М. Кастельс, Х.Крізі, А. Мелуччі, К. Оффе, Д. Рухта, А. Турен та інші вчені, стверджуючи, що інституціоналізація постіндустріального суспільства як нового соціального типу організації («культурної моделі») передбачає створення автономних, самокерованих, егалітарних інститутів, які мають протидіяти діяльності технократично керованих структур, що контролюються елітами та просякнуті відносинами панування. Власне рухи вони розглядають як джерело соціальних, політичних і культурних змін. Ю. Габермас, аналізуючи шанси запровадження майбутнього європейського громадянства на загальному тлі формування єдиного спільного ринку та посилення соціальної напруженості припускався думки, що «якщо прояви цієї напруженості спрямувати у конструктивне річище», то це «може, зокрема, стимулювати з'яву нового, ендогенного типу соціальних рухів» – руху за мир, екологічного та жіночого рухів [35, с. 67].

Основні ідеологеми *концепції нових соціальних рухів* визнають прихильники *інтегративної концепції* соціальних рухів, що виникла на межі 80 – 90-х рр. ХХ ст. (спрямована на визначення ролі суспільних рухів, організацій, створення єдиного людського співтовариства), а також дослідники невдало названих, за Е. Гідденсом, одного з основних типів суспільних рухів – «альтернативних рухів». Як пише Т. Павлова, основу ідентичності нових колективних учасників сучасних соціальних рухів в країнах Заходу визначає не класовий, соціально-економічний чи професійний статус, як це було в індустріальну добу, а загальні ідеали й цінності. Колективні дії реалізуються на практиці через солідарні дії та мобілізацію ресурсів в межах окремих кампаній і спрямовані на розв'язання конкретних

проблем: захист навколишнього середовища, покращення якості життя, боротьбу за мир тощо [162, с. 116].

З огляду, по-перше, на вельми вагомий за кількістю праць науковий внесок А. Турена, одного з провідних соціологів другої половини ХХ ст., (відомий своїми дослідженнями робітничого і протестного руху, молодіжних бунтів 60-х рр. ХХ ст.), в розробку парадигми нових соціальних рухів; по-друге, що його наукова спадщина й дотепер ґрунтовно не опрацьована вітчизняними дослідниками (так само, як і праці М. Ослона), вважаємо за необхідне детальніше охарактеризувати туренівське розуміння поняття «соціальний рух», яке, на його думку, за принципово нової реальності, видозміни всієї системи унаслідок спонтанних акцій соціальних учасників «найкраще може прислужитися для заміни застарілого нині поняття «суспільство». На нашу думку, розуміння А. Туреном суспільства як мінливого й несталого комплексу відносин між соціальними рухами, а також його висновки щодо необхідності заміни деяких понять, зокрема, поняття «соціальний рух» на поняття «соціальний клас», не позбавлено суб'єктивності та недооцінки принципів цілісності та системності.

Для розуміння методологічної позиції А. Турена визначальними є такі його конструкти. Французький соціолог вважав, що соціальні рухи мають двоїсту природу, є одночасно і соціальним конфліктом, і культурним проектом. У праці «Робітничий рух», що вийшла друком 1984 року у співавторстві з М. Вевйоркою і Ф. Дюбе, він доводить, що дії робітників набули характеру соціального руху: «робітничий рух не задовольняється вимогами зайнятості та поліпшення умов праці, навіть боротьбою за право виробляти й підписувати колективні угоди». Сама по собі страйкова боротьба не є соціальним рухом, «...не всі прояви профспілкових дій містять власне робітничий рух». За А. Туреном, вона може бути тільки корпоративним захистом. Підпорядкування робочого руху політичним діям може звести його до діяльності мас під керівництвом партії, «яка легко перетворюється на диктаторську владу й запроторює до в'язниці всіх тих, хто надихав робочі

дії» [248, с. 125]. Не менш актуальним видається також висновок про те, що новим соціальним рухам, так само як і «старим», часом бракує організованості й спроможності до перманентної дії. Водночас, нові соціальні рухи «виводять на поверхню нову категорію проблем і конфліктів», які вчений обмежує лише сферами освіти, медичного обслуговування та масової інформації. Як пише А. Турен, складнішими є рухи, «що повстають супроти тоталітарної або авторитарної влади, яка береться порядкувати розумами і нравами» [248, с. 135].

Останнім часом на Заході системи колективних дій (колективної поведінки) аналізують крізь призму інституціонального та неінституціонального підходів (Т. Верлен, Дж. Гелбрейт, Дж. Кларк, Дж. Коммонс, У. Мітчелл та ін.), що базуються на твердженні про те, що соціальні інститути є закономірним результатом формування стійких патернів соціальної взаємодії на конкретній території, в умовах конкретного соціокультурного середовища. Водночас, за висновком А. Завалишина, фактично на межі XX – XXI століть відбувся поворот світової наукової думки до методологічного холізму, що базується на соціологізмі Е.Дюркгейма і був спричинений реакцією світового товариства на посилення процесів глобалізації [82].

Проведений нами аналіз деяких теоретико-методологічних підходів до вивчення громадської самоорганізації дозволяє зробити висновок, що їх використання стосовно країн пострадянського простору об'єктивно потребує врахування низки тенденцій, що характеризують нинішній стан їх розвитку, передусім, низький рівень організаційної культури суспільства та громадської активності населення, яка перманентно набуває конфліктного характеру та проявляється у створенні нестійких, неструктурованих мереж громадської самоорганізації, громадських формувань, а також у феномені квазігромадськості, у відстороненні переважної більшості громадян від активної суспільно-політичної діяльності, обумовленої зневірою в ефективність впливу на владу законними методами. За цих та низки інших

чинників, з огляду на недоліки традиційних ієрархічних організацій дослідники цієї проблематики вдаються до альтернативних способів структурування самоорганізації громадян, переважно – до розробки різних конструктів мережевої структури громадських ініціатив, які не мають єдиного центра управління, базуються на природних самоорганізаційних процесах у суспільстві. Результатом осмислення вченими сучасних процесів, пов'язаних із стрімкою інформатизацією повсякденного життя, розвитком мереж електронної комунікації, стало обстоювання ними становлення за доби глобалізації концепту «суспільства мережевих структур» (network society), що становлять нову соціальну морфологію громадської самоорганізації. Утім маємо і зворотний бік цього процесу: поява глобальних мережевих структур управління та інформації, створення мета-мережі капіталу, який об'єднує бізнесові інтереси на глобальному рівні, зростання ролі наднаціональних організацій в управлінні економікою – інтеграційних об'єднань, національних держав, – усе це створює передумови для втрати державного суверенітету, гальмування процесу формування спільної ідентичності громадян національної держави та політичної нації. Як пише М.Кастельс, глобалізація капіталу, децентралізація владних повноважень в національній державі та перехід до регіональних та локальних урядів створює нову геометрію влади, можливо, народжуючи нову форму держави – мережеву державу. В умовах кризи національної держави, коли «влада і легітимність держави ставляться під сумнів», одночасно з цими процесами в інформаційну добу відбувається становлення «нового суспільства» як соціальної мета-мережі («мережевого суспільства»), що призводить до «знецінення цілих територій», до «глибинного протиріччя між голою логікою потоків капіталу і культурними цінностями людського буття», до появи низки конфліктних викликів, у тому числі глобального й локального тероризму, активізації кримінальних угруповань [90, с. 469 – 511].

Насамкінець, у контексті зазначеного вище слід вказати на загальний підхід, що склався в науці, до розуміння феномена громадської

самоорганізації, як соціального розмаїття діючих сил та результатів їхньої взаємодії, що є суспільно цінним, але не виключає мимовільних процесів, які можуть мати не тільки потенції для творчого розвитку та підвищення рівня самоорганізації громадян, а й спричинити появу небезпек демократичному, цивілізованому розвитку суспільства і держави.

1.2. Методологічна роль концепту громадянського суспільства у формуванні організованого суспільства

Громадянське суспільство є однією з ключових категорій сучасного суспільствознавства, в тому числі політичної науки. Базові ідеологеми громадянського суспільства, європейські та загалом цивілізаційні цінності, на яких ґрунтується європейське суспільство й почасти українське, набули за останні десятиліття досить помітного поширення у суспільному та науково-експертному дискурсах: «повноцінне громадянське суспільство загальноновизнано атрибутом сучасної людської цивілізації, хоча й виступає сьогодні десь реальністю, а десь найближчим завданням чи віддаленим орієнтиром» [9, с. 5]. Важливого значення концепція громадянського суспільства набуває в українських умовах суперечливих трансформаційних процесів та вкорінення інституцій громадянського суспільства, що перебувають у зародковому стані (за висловом Є. Бистрицького – у стані «передчуття громадянського суспільства»), у протистоянні з корпоративно-бюрократичною владою на загальному тлі вивищення держави над суспільством, багато в чому обумовленого незавершеністю політичної реформи, невдалим упровадженням пропорційної виборчої системи із закритими партійними списками. Водночас, сприяння розвитку громадянського суспільства, соціальне ядро якого становлять конкретні громадяни, та розмаїття асоціативних та інституційних форм їхньої самоорганізації українською владою визначено однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової й соціальної держави, її цивілізаційного розвитку. Для вітчизняної науки це означає актуальність та

затребуваність проведення комплексного розгляду класичних теорій та сучасних дослідницьких підходів до визначення сутності концепту громадянського суспільства як феномена, що виникає на певному етапі історичного розвитку, як певного типу суспільства, тісно пов'язаного з тією чи тією моделлю демократії, крізь призму надання процесу становлення та розвитку громадянського суспільства цивілізованого характеру. Для українського суспільства, яке знаходиться на перехідному етапі свого розвитку і прагне до утвердження розвиненого громадянського суспільства, основу якого складають економічно та політично вільна особистість, важливим орієнтиром на цьому етапі цивілізаційного розвитку є досягнення такого рівня організованого суспільства, який, за визначенням В. Андрущенка, забезпечував би «оптимальну взаємодію **вільних особистостей** у процесі новітнього державотворення» (виділено нами) [5, с.2].

На новому витку суспільного розвитку, наголошує В. Литвин, «мають домінувати не політичні та безкінечні організаційні інвективи, а проривні ідеї» [33, с. 2]. Саме в ідеї громадянського суспільства як сукупності вільних особистостей, їх об'єднань та ініціатив знаходить своє конкретне втілення ідеал соціальної свободи. Водночас, свобода людини передбачає її відповідальність за свої слова і справи, сім'ю й суспільство. Маємо також визнати, що реальне життя завжди є різноманітнішим й складнішим, за будь-які навіть досить опрацьовані ідеологеми та концептуальні розробки.

Витоки ідеї громадянського суспільства сягають політико-юридичної думки часів античності, ідеї природного права кожної людини на життя, безпеку, свободу та благополуччя. Основною умовою існування громадянського суспільства виступає особистість, її природне право на самореалізацію, що базується на визнанні права індивідуальної свободи. Вільна й незалежна особистість – центральна фігура громадянського суспільства, що об'єднує людей за принципом добровільної асоціативної діяльності, визначає його основне суспільне призначення, яким є

забезпечення умов для найповнішого задоволення різноманітних інтересів членів суспільства в процесі їхньої самоорганізації.

Серед представників наукового співтовариства поширення набула думка, що свобода як економічна незалежність індивіда, і, відповідно до неї, громадянське суспільство виникає у Новий час, коли свободу стали розуміти як «свободу від» обов'язку перед єдиним політичним організмом, коли індивід отримав незалежність у приватному житті. Водночас, процеси створення громадянського суспільства під час переходу людства до Нового часу мали суперечливий характер та характеризували відносини між його новоствореними інституціями і державою, формували ідеї громадянського суспільства й світу політичного як самостійних підсистем людського соціуму. Визначенню сутності громадянського суспільства присвячено праці Ч. Беккаріо, Д. Віко, Т. Гоббса, Г. Гроція, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Б.Спінози, Ш. Монтеск'є, С. Пуфендорфа, Д. Юма та багатьох інших мислителів XVII – XVIII ст., з іменами яких пов'язаний розвиток ідеї громадянського суспільства, зокрема в рамках концепцій природного права та суспільного договору. Так, Т. Гоббс у багаторівневій структурі громадянського суспільства як «союзу індивідуальностей» виокремлював групи та об'єднання громадян, громадян як представників тих чи тих груп та об'єднань. І. Кант найбільшу проблему для людського роду вбачав у досягненні загального правового (довершеного, справедливого) громадянського суспільства, висунув ідею необхідності досягнення всесвітньо-громадянського стану публічної державної безпеки.

Формування різних концепцій громадянського суспільства в Новий час нерозривно пов'язане з формуванням ідеї індивідуальної свободи, самоцінності кожної окремої особистості, її реалізації шляхом суспільної самоорганізації, створення добровільних громадських об'єднань через механізми, що стабілізують відносини між громадянським суспільством і державою та надають суспільству необхідний рівень захищеності від втручання держави.

Поставивши за мету дослідити «доволі заплутану історію», яку має поняття «громадянське суспільство», та сукупність ідей, пов'язаних з цим поняттям, Е. Геллнер відзначає, що воно заглиблюється своїм корінням в гегельянсько-марксистську метафізику, «тобто в традицію, творці якої навряд чи можуть вважатися еталоном ясного розуму» [40, с. 68].

Панівні позиції у формуванні ідеї громадянського суспільства наприкінці ХІХ ст. – перших десятиліттях ХХ ст. посіла ліберально-демократична традиція, представлена А. де Токвілем, Дж. С. Міллем, Дж. Дьюї та ін. Поширення в цей час набули політико-правові концепції солідаризму та інституціоналізму Е. Дюркгейма, Л. Буржуа, Г. Гурвіча, Л.Дюгі, М. Оріу, Ж. Ренара, С. Романо та інших мислителів. В основі розгляду проблем суспільства, вважали вони, лежать інституції – будь-яке стійке об'єднання людей для досягнення певних цілей (держава, партії, організації, сім'я). М. Оріу стверджував, що всі суспільні організації-інститути, навіть організації робітників, беруть участь в управлінні суспільством, організують суспільне життя. Слід також звернути увагу на тлумачення громадянського суспільства розробником типології суспільного життя Ф. Тьонісом як «суспільства обміну», що спирається на обмін матеріальними цінностями, зумовлюється взаємовідносинами з державою. Загалом під суспільством він розумів певну множину індивідів, чия воля та сфери перебувають у численних відносинах і зв'язках між собою, залишаючись незалежними одна від одної, не маючи взаємного внутрішнього впливу.

Класикою ліберальної політичної думки вважаються найвідоміші праці А. де Токвіля «Про демократію в Америці» та «Старий порядок і революція», в яких він зазначає, що політичне стримування деспотизму необхідно підкріпити розвитком громадських асоціацій, що перебувають поза сферою безпосереднього контролю з боку інститутів державної влади. На його думку, такі форми громадських асоціацій, як наукові та літературні кола, школи, видавництва, студентське життя, промислові підприємства, релігійні

організації, муніципальні об'єднання та незалежні сім'ї формують вирішальні перепони на шляху деспотизму. При цьому найбільшої уваги заслуговують асоціації, створені за спільністю інтелектуальних та моральних інтересів. Аналізуючи погляди А. де Токвіля на громадянське суспільство, сучасний дослідник Дж. Кін акцентує на тому, що громадські асоціації дозволяють громадянам вести переговори з усією політичною організацією про справи, що стосуються більш широких інтересів. Свобода та рівність людей і груп також залежать від збереження таких типів організацій, що «плекають місцеві свободи та створюють умови для висловлення особистих інтересів». Плюралістичне громадянське суспільство, здатне до самоорганізації, незалежне від держави – необхідна умова демократії [92, с.104 – 105].

Успішно застосував токвілівський підхід до громадянського суспільства Р. Патнам. У книжці «Як примусити демократію працювати?» він проаналізував сучасні та історичні відмінності італійських регіонів з точки зору розвиненості цивільних громад та функціонування демократичних інститутів. Під концептом соціального капіталу як соціокультурного феномена він розуміє високий рівень культури довіри та толерантності, в якій формуються мережі добровільних асоціацій.

На основі аналізу соціологічних теорій XIX – XX століть М. Вебера, Е.Дюркгейма, Дж. Т. Міда, Т. Парсонса та ін. виникає теорія соціальної комунікації Ю. Габермаса, який вважав, що за сучасної доби політичний процес розвивається в основному в союзах, політичних партіях, залишаючи громадськості роль байдужого глядача: «...на зміну громадськості, яка являє собою приватних осіб, прийшла спільність людей, які об'єдналися в організації. Лише вона в сучасних умовах здатна рішуче брати участь у процесі громадської комунікації, використовуючи внутрішньопартійні та внутрішньосоюзні канали, і на їх основі – в практичній комунікації між державою й суспільством» [36].

Визначаючи конструктивну роль громадянського суспільства у підвищенні ефективності комунікативних зв'язків задля досягнення відповідності між системними цілями й життєвими інтересами, англійський соціолог Е. Гідденс особливого значення надає громадським асоціаціям та організаціям, що здійснюють продуктивний діалог суб'єктів (комунікативний дискурс), наголошуючи на тому, що громадянське суспільство повинно мати механізми рефлексивного моніторингу, що дозволяють відстежувати та прогнозувати можливі зміни.

У ХХ ст. розробка концепції громадянського суспільства сфокусувалася переважно на критиці тоталітарних режимів, захисті прав і свобод людини та громадянина. У новітній період історії людства, за нових соціальних реалій постіндустріальної стадії його розвитку дослідники громадянського суспільства поставили завдання запропонувати хоча б загальні рамки теорії громадянського суспільства, придатної до аналізу нинішньої ситуації. Нову інтерпретацію громадянського суспільства було представлено в 1960-ті рр. американським соціологом Т. Парсонсом у концепції соціетального суспільства з акцентом на принципах солідарності та соціальної інтеграції. Сферу розширеної солідарності він назвав соціальною (соціетальною – *societal*), прив'язавши, таким чином, ідею громадянського суспільства до зростання соціальної солідарності. За функціональною ознакою соціетальне співтовариство як єдина, взаємопов'язана та організована сутність, спільність громадян корпоративного типу, заснована на консенсусі, визначає межі, що утворюють каркас для законів та асоціацій. Громадянське суспільство як соціетальне співтовариство, за Т. Парсонсом, засновано на нормах та асоціаціях і протистоїть і ринку (економіці), і державі (бюрократії).

Увага західних політологів (неомарксистських критиків соціалістичного авторитаризму) до концепту громадянського суспільства посилюється, починаючи з другої половини 80-х рр. ХХ ст., коли зазнали краху авторитарні режими у ряді європейських країн, наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. – у східноєвропейських країнах та в СРСР. У зарубіжній літературі

ліберально-демократичного спрямування поширення у цей період набула думка, що основою громадянського суспільства є різні незалежні від держави громадські об'єднання, передусім профспілки, рухи. Французький політолог Д. Кола наприкінці 1980-х рр. відзначав, що «громадянське суспільство є найвищою формою спільності: воно вбирає в себе такі складові «асоціації...», які не можна порівнювати з ним за своїм значенням, оскільки суспільність являє собою співтовариство, засноване на принципі справедливості...» [Цит. за: 198, с. 449]. Як пише Е. Геллнер, для жителів східних країн, які були позбавлені нормальних, природних умов людського існування, що визначає реалізацію на практиці ідеалу громадянського суспільства, «воно виявилось найбільш жаданим, особливо після того, як остаточно зникла віра, що проголошувала його оманною й брехнею» [40, с. 21]. Своєрідну думку щодо громадянського суспільства мав американський учений М. Кеннеді: воно «з'явилося щойно тоді, коли стали політичними незалежні суспільні рухи на кшталт «Солідарності» або Руху (Народного Руху України) чи незалежна економічна діяльність, приміром у тіншовій економіці». Під громадянським суспільством він розумів сферу соціальної взаємодії «як місце соціальної дії, відносно автономної від держави», «що складається зі сфери особистого..., різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації» [91, с.80].

Зведення громадянського суспільства до громадської сфери, а саме – до незалежних соціальних рухів, волонтерських і неурядових (недержавних) організацій характеризувало на той час погляди політичних діячів та лідерів демократичної опозиції Польщі В. Гавела, А. Міхніка, певною мірою, adeptів та прихильників радикальних реформ (*політики перебудови*), здійснюваних в СРСР наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. Останні відносили громадянське суспільство до сфери спонтанного само-прояву вільних індивідів і добровільно сформованих асоціацій й організацій громадян, відстороненої необхідними законами від прямого втручання та довільної регламентації діяльності з боку органів державної влади [198, с. 446 – 447]. Аналізуючи проблему комунізму та посткомунізму в Україні, Дж. Мейс

критично поставився до тих вітчизняних учених і політологів, котрі стверджували: «Як і в усіх посттоталітарних суспільствах, у нас ще не склалося громадянське суспільство в його традиційному розумінні: *тобто таке, де більшість співгромадян поділяють єдину систему загальних цінностей, моральних підвалин, ідеалів, міфів, цілей, суспільних норм тощо*» (ця частина цитати була ним підкреслена). Насправді, громадянське суспільство – це мережа інституцій, незалежних від держави (політичного суспільства), здатних впливати на державу [Цит. за: 253, с. 81].

Американський політолог В. Гелстон 2000 р. у своїй статті «Громадянське суспільство й мистецтво об'єднань» (опублікована в журналі «Democracy in the World: Tocqueville Reconsidered») вказував, що впродовж 1980 – 90-х рр. поширення набуло трактування громадянського суспільства як сфери неприватизованих колективних дій, що радше добровільні й визначені переконанням, а не продиктовані примусом. За В. Гелстоном, поняття громадянського суспільства відповідало поширеному в розвиненому індустріальному світі (передусім в США) занепокоєнню, що традиційні джерела соціалізації, солідарності й активного громадянства стали небезпечно слабкими [66, с. 861]. Подальший розвиток подій показав вочевидь обмеженість цього вузького розуміння громадянського суспільства, зведення його сутності до недержавної сфери, зокрема до інституцій третього сектору. В. Литвин відзначає, що, «громадянське суспільство справді найчастіше асоціюється з галасливою діяльністю неурядових організацій, які борються за «суспільне благо» загалом: за довкілля, права людини, рівноправність жінок, справедливі вибори, проти корупції та «за все хороше». Але будь-яке ототожнення громадянського суспільства з неурядовими організаціями – глибока помилка». Мало того, досвід показує, що неурядові організації можуть демонструвати стиль мислення й домагатися таких само недемократичних, негромадянських цілей, як і всі інші інституції суспільства. Як далі пише В. Литвин, «досить одного побіжного погляду на перелік в Інтернеті добровільних об'єднань, аби

зрозуміти, що громадянське суспільство – це широко розгорнуте віяло організацій із найсуперечливішими установками, що об'єднали добрих, злих і просто дивакуватих» [125, с. 4]. Ось чому уявлення про те, що можна і треба розглядати розвиток громадянського суспільства в якійсь окремій сфері і звужувати цю сферу до третього сектору чи НУО, вважає В. Пасісниченко, «є наївністю того колишнього «рожевого» періоду, в якому ми більше винаходили громадянське суспільство, ніж аналізували його як реальність». За суперечливого, часом конфліктного, характеру розвитку в Україні третього сектору, на переконання дослідника, романтична абсолютизація НУО – «явище навіть шкідливе» [165 с. 24 – 25]. Водночас, у словнику В.Ліпкана і О. Ліпкан «Національна і міжнародна безпека: [у визначеннях та поняттях]» (2008 р.) зміст поняття «громадянське суспільство» подано у його тлумаченні Гегелем як сукупності добровільних об'єднань, фірм та інших колективних організацій [122, с. 80]. Дехто з дослідників продовжує доводити, що сучасне розуміння громадянського суспільства невід'ємне від поняття «третій сектор», що передбачає самодіяльність суспільних і некомерційних організацій, спрямовану на розв'язання проблем населення поза державою [246, с. 204].

Сьогодні в західній політичній науці в дослідженні громадянського суспільства співіснують два основних теоретичних підходи, що отримали назву за першими буквами прізвищ засновників цих традицій: Дж. Локка і Ш. Монтеск'є – *L-традиція* і *M-традиція*. Синтезом цих двох традицій слід вважати визначення громадянського суспільства Г. Дилігенським – сукупність відносин та інститутів, що функціонують незалежно від політичної влади та здатні на неї впливати [Цит. за: 54, с. 19]. У контексті досліджуваної нами проблеми інтерес становить *M-традиція* (одним із її представників є А. де Токвіль), в рамках якої під громадянським суспільством розуміють сукупність незалежних асоціацій громадян, які опосередковують відносини між індивідом і державою і, в разі потреби, захищають свободу індивіда від посягань влади. До цієї традиції можна

віднести широко поширену інтерпретацію громадянського суспільства (у широкому розумінні) як сфери соціуму – сфери позадержавних відносин, структур та інститутів. Тобто громадянське суспільство визначається методом виключення: все, що не є державою. У вузькому розумінні громадянське суспільство найчастіше розуміється як набір незалежних від держави громадських асоціацій. В рамках *М-традиції* громадянське суспільство розглядається як особливий простір між державою та економікою – третій сектор, який протиставляється державному та бізнесовому сектору суспільства і є сукупністю недержавних некомерційних організацій. [16, с. 80 – 82, 95 – 96]. Прихильники *М-традиції* трактують поняття «громадянське суспільство» у вузькому сенсі як сферу добровільних організацій та неформальних зв'язків, в які вступають індивіди й групи в публічній діяльності. Цю сферу вони відрізняють, з одного боку, від діяльності влади, з другого, від сфери ринкової економіки, яка, втім, є економічною основою громадянського суспільства. З цієї причини громадянське суспільство іноді називають третім сектором, яке в сучасних розвинених демократіях є проміжною ланкою між громадянами й державою. Водночас, переважно політологи під громадянським суспільством розуміють найвищу форму спільноти, що складається з приватних осіб, класів, груп та інститутів, які безпосередньо не залежать від держави, суспільство, в якому існують розвинені економічні, культурні, правові, політичні відносини між індивідами, і такі відносини не опосередковані державою. У розумінні сучасної російської дослідниці І. Орлової, громадянське суспільство це – система життєдіяльності суспільства, яка є автономною по відношенню до державної влади, що висловлює індивідуальні, групові, корпоративні інтереси громадян, регулює й захищає приватні інтереси [158, с. 85 – 86].

Розвинене громадянське суспільство вітчизняні вчені трактують як складну картину одночасного існування, чи боротьби, численних груп приватних інтересів, враховувати які під постійним громадським тиском мусить кожна обрана демократичним шляхом влада. Відомий український

політолог С. Рябов власне й вказував на те, що громадянське суспільство становить сферу життєдіяльності спільноти й окремих людей, яка відбувається поза межами формальної (казенної) регламентації з боку держави («громадянське суспільство – це приватне життя громадян»), що передбачає свободу асоціацій індивідів за інтересами й уподобаннями, угруповань, добровільних об'єднань як інституцій вираження інтересів різних верств населення. При цьому союзи підприємців, найманих робітників, органи виробничого самоврядування, спілки споживачів та багато інших структур мають забезпечувати цивілізовані відносини між усіма учасниками виробництва та обміну, пом'якшувати зіткнення різноманітних приватних інтересів [215, с. 61].

Показовим є те, що тривалий період увагу проблематиці громадянського суспільства приділяли переважно представники нормативного напрямку юридичної науки. Наприкінці XIX ст. громадянське суспільство, «в особом смысле, употребляемом некоторыми юристами», об'єднувало «совокупность всех лиц, которые в данное время и на данной территории участвуют в образовании Г. права» як відділу права, яке «распространяется и на отношения различных общественных союзов и учреждений с государством во главе, но лишь постольку, поскольку эти отношения отливаются в форму частного хазяйства» [284, Т. IXа (18), с. 511 – 512]. Примітно, що один із видатних теоретиків держави і права другої половини XX ст. Ф. Хаєк фактично не оперує терміном «громадянське суспільство». Для його позначення він користується іншими лінгвістичними засобами, як-от «мережа зв'язків між індивідами та різними організаціями», що спонтанно розвивається. При цьому він вказує на важливість існування в суспільстві різноманітних добровільних асоціацій, необхідних для вирішення надзвичайно важливих для суспільства завдань, зокрема тих добровільних співтовариств, які опікуються наукою, мистецтвом, спортом тощо [271].

Відповідно до предмета конституційного права П. Шляхтун визначає громадянське суспільство як сферу недержавних суспільних інститутів і

відносин, елементами структури якого є недержавні форми власності, різноманітні соціальні спільності, недержавні політичні інститути, культурно-освітні заклади тощо та відповідні суспільні відносини [289, с. 95]. В юридичній науці поширення набула також думка про те, що громадянське суспільство становить систему, побудовану на горизонтальних зв'язках між суб'єктами (принцип координації), і якій властиві самоорганізація та самокерування. Громадянське суспільство є тим соціальним середовищем, де реалізується більшість прав і свобод громадян та їхніх об'єднань.

Загалом погоджуючись з визначенням О. Скакуном громадянського суспільства як системи «взаємодії у межах права вільних і рівноправних громадян держави, добровільно сформованих об'єднань, які перебувають у відносинах конкуренції й солідарності, поза безпосереднім втручанням держави, покликаної створювати умови для їх вільного розвитку», В.Селіванов подає власне розуміння громадянського суспільства як системи суспільних відносин, де юридично самостійні індивіди (приватні фізичні особи) та організації (юридичні особи), що ними законно створюються, пов'язані між собою обопільними економічними та іншими інтересами, мають можливість вільно діяти відповідно до останніх та на свій розсуд, але не порушуючи законних інтересів інших осіб і суспільства загалом, покликані забезпечувати, зокрема захищати державу. При цьому громадянське суспільство охоплює систему економічних, духовних, культурних, релігійних та інших відносин окремих індивідів, що добровільно об'єдналися в асоціації, корпорації для задоволення своїх духовних і матеріальних потреб [218, с. 237].

Крізь призму принципів права та основних положень теорії природних прав людини, на основі поєднання асоціативного, структурного та функціонального аспектів розуміння громадянського суспільства важливо зробити наголос на тому, що поява громадянського суспільства тісно пов'язана з цивілізаційним розвитком людської спільноти конкретної країни й можлива тільки на певному історичному етапі його розвитку.

Серед широкого розмаїття думок щодо сутності громадянського суспільства, поданих у зарубіжній та вітчизняній науковій літературі, привертає увагу методологічний підхід Е. Геллнера щодо «ефективного визначення громадянського суспільства». Для цього, вказував учений, «необхідно зважити на те, що воно («правильне визначення») обумовлено двома рядами протиставлень, і його не можна звести до простої бінарної опозиції плюралізму й моноцентризму, потрібно враховувати різне розуміння його сутності та змісту жителями «Західного світу» і «жителями східних країн», існування в сучасному світі, окрім сегментованих співтовариств та співтовариств, в яких існує централізація, співтовариства, яке «виключає і удушливий комуналізм, і централізований авторитаризм».

Саме такий тип соціальної організації суспільства Е. Геллнер вважав громадянським суспільством та розумів під ним систему плюралістичних асоціацій та економічних інститутів, «які, проте, не закріпачують людину», що відкриває простір для індивіда, його самодіяльності та ініціативи, як сукупність інститутів, союзів і асоціацій, досить вільних, куди можна увійти й вийти без жорстких норм. Передумовою для утворення громадянського суспільства, за Е. Геллнером, має бути поява нового типу людини, яка має важливу здатність до об'єднання зі своїми співгромадянами і до протистояння державі [40, с. 17 – 21]. За такої ситуації активно діють масові рухи, партії, групи за інтересами, переконаннями, за іншими ознаками: передача влади органам самоуправління, безпека особистості від насилля та зловживань державної влади. Отже, громадянське суспільство складається з незалежних від держави суб'єктів, що діють самостійно в межах закону. Це – і організації підприємців, і партії, і суспільні об'єднання, рухи та інші недержавні організації, що визначають ступінь зрілості громадянського суспільства, його соціальну значущість. У статичному вигляді громадянське суспільство є сукупністю його структур (інститутів, організацій, груп), в динаміці – це свого роду соціальний простір, в якому люди взаємопов'язані та взаємодіють як незалежні один від одного, а також від держави індивіди.

Відмітимо деякі типові сучасні інтерпретації вченими поняття «громадянське суспільство», які представляють різні дисциплінарні підходи.

За результатами проведеного соціально-філософського аналізу теоретичних моделей громадянського суспільства В. Скворець визначає громадянське суспільство як суспільну самоорганізацію, що відображає сферу недержавних (приватних) відносин, джерелом її розвитку – взаємодію індивідуальних і колективних потреб та інтересів, яка детермінується реалізацією свободи особистості і є основним чинником формування суспільних відносин та соціальних цінностей [225, с. 7].

У філософсько-соціологічному сенсі поняття «громадянське суспільство», за Б. Бляхманом, охоплює сферу соціальних (господарсько-сімейних, правових та інших) зв'язків, які спонтанно виникають між людьми, їх об'єднання та інститути, що реалізують різні потреби, інтереси, цінності та цілі [18, с. 39 – 42].

В політології визначення громадянського суспільства подано з ширших соціологічних позицій. Так, на думку А. Оганесяна, «громадянське суспільство – це людська спільнота, що формується й розвивається в демократичних державах, представлена мережею добровільно утворених недержавних структур (об'єднання, організації, союзи, центри, клуби, фонди) в усіх сферах життєдіяльності суспільства та сукупністю недержавних відносин – економічних, політичних, соціальних, духовних, релігійних та інших» [Цит. за: 94]. Найбільш обґрунтованим і зваженим російський учений Б. Бляхман вважає підхід до систематизації сучасних інтерпретацій громадянського суспільства, який апелює до їхніх змістовних відмінностей, виділяючи в рамках цього підходу низку таких тлумачень вченими громадянського суспільства: «практичне поле дії досить автономних, недержавних інститутів» (П. Андерсен); сфера «спонтанного самовиявлення вільних індивідів та добровільно сформованих асоціацій та організацій громадян, захищена необхідними законами від прямого втручання та довільної регламентації діяльності цих громадян з боку органів державної

влади» (А. Мігранян), «сукупність незалежних індивідів та їх добровільних об'єднань, що мають свої цілі» (Я. Кузьмінов, О. Сухомлинова), стійка система горизонтальних соціальних зв'язків, суспільно-політичних організацій та норм суспільної поведінки (Ю. Красін, А. Галкін), специфічна сукупність суспільних комунікацій і соціальних зв'язків, інститутів і цінностей, головними суб'єктами яких є громадянин зі своїми громадянськими правами та громадянські (неполітичні і недержавні) організації: асоціації, об'єднання, суспільні рухи та громадянські інститути (З. Голенкова) [18, с. 41 – 42].

Ознайомлення з типовими інтерпретаціями вченими поняття «громадянське суспільство» дає підстави систематизувати їх за такими двома основними дослідницькими підходами. Відповідно до першого, під громадянським суспільством розуміється сукупність взаємодій між індивідами, що склалися в процесі діяльності за відстоювання прав і свобод людини й громадянина. Дослідники відносять сюди різноманітні громадські рухи та об'єднання. Відповідно до другого, громадянське суспільство характеризують, переважним чином, інституціоналізовані форми взаємодій між індивідами, громадські об'єднання, створені та офіційно зареєстровані згідно з чинним законодавством. Деякі дослідники, наприклад, уникають інституційного чинника, і під громадянським суспільством розуміють різні взаємодії соціальних суб'єктів в ім'я досягнення певних цілей або ж систему взаємодії у межах права вільних і рівноправних громадян держави та їхніх об'єднань, або ж взаємодію громадянського суспільства з державою заради реалізації суспільних інтересів [70, с. 102 – 103; 292, с. 103].

Отже, в зарубіжній та вітчизняній науковій літературі подано чимало міркувань щодо походження та сутнісних характеристик громадянського суспільства. Введення цього поняття до лексикону політичної думки було обумовлено передусім процесом укорінення в соціумі норм індивідуальної та групової свободи особистості, на противагу державному началу – структурам владного контролю. Крізь призму громадянського суспільства сучасні вчені

розглядають особистість і створювані ними громадські об'єднання як самостійне джерело впливу в соціумі, який конкурує з державою та є її протилежністю.

Широкий діапазон думок з цього приводу можна пояснити, взявши до уваги висловлену В. Селівановим думку, що громадянське суспільство може бути «лише теоретичною абстракцією, поняттям, яке справді має свою сутнісну природу, але, залежно від конкретних історичних умов, різноманітну форму, що потребує постійного оновлення уявлення про це соціальне явище» [218, с. 226]. Тому цілком логічним виглядає загальне бачення громадянського суспільства вченими країн, які перебувають на перехідному етапі розвитку, ще не сформованого громадянського суспільства: «суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага» [178, с. 119].

Важливим науковим внеском у дослідження цієї проблематики ми вважаємо введення англійськими вченими У. Беком і Н. Луманом до наукового обігу поняття «суспільство ризику», де ризик є системою керування загрозами та небезпеками, що з'явилися в процесі модернізації суспільства. Цікавим нам видається також підхід зарубіжних і вітчизняних учених до обґрунтування взаємовідносин і взаємозалежності між громадянським суспільством і національною ідентичністю, їхній висновок про те, що розділена титульна нація ускладнює процес національної інтеграції і, як наслідок, розвиток громадянського суспільства, що саме регіонам зі слабкою ідентичністю найбільше притаманна «ностальгія» за колишнім політичним режимом у періоди соціально-економічної кризи [265, с. 308 – 309].

На думку Ю. Резника, якщо систематизувати всі наукові уявлення щодо громадянського суспільства як особливої сфери соціуму, то можна отримати

декілька «змістовних полів», що характеризують ті чи ті сторони громадянського суспільства. Серед них: вільна автономна громадськість, яка уособлює різноманітні, незалежні від держави суспільні інститути та організації (наприклад, екологічні рухи, молодіжні організації тощо), приватне життя людей, їхніх об'єднань (наприклад, приватні фірми, клуби тощо) [202, с. 151].

Громадянське суспільство сучасна наука розглядає також як сукупність міжособистісних відносин, що розвиваються поза межами і поза втручання держави, а також як розгалужену систему незалежних від держави суспільних інститутів, що реалізують повсякденні індивідуальні та колективні потреби. Базові потреби людини у харчах, одязі, житлі тощо (становлять перший рівень міжособистісних зв'язків) реалізуються через такі суспільні інститути як професійні, споживчі та інші об'єднання та асоціації. Комплекс соціокультурних відносин, який охоплює релігійні, сімейно-шлюбні, етнічні та інші взаємовідносини, становить другий рівень міжособистісних взаємозв'язків і реалізується в рамках таких інститутів, як сім'я, церква, освітні та наукові заклади, творчі спілки, спортивні товариства. І, нарешті, третій рівень міжособистісних відносин становлять потреби в політичній участі людини відповідно до її політичної позиції, політичні орієнтації (уподобання), що реалізуються за допомогою груп інтересів, політичних партій, рухів.

Термінологія проблематики громадянського суспільства тісно пов'язана з «феноменом Європи» («ринок», «демократія», «правова держава», інші концепти) та відіграє помітну роль у сучасній суспільній свідомості громадян пострадянських країн. Тому важливим вважаємо застереження сучасних російських дослідників щодо обережного ставлення до результатів досліджень західних учених з цього питання з огляду на принципово різні умови формування громадянського суспільства на Заході та пострадянському просторі. До того ж, на попередніх етапах розвитку пострадянських країн поглибився розрив між задекларованими, формальними принципами

суспільної організації та реальними суспільними відносинами [18, с. 37]. З цієї точки зору цілком справедливим є висновок Г. Щедрової про існування двох крайнощів у підходах дослідників до проблематики громадянського суспільства: по-перше, деякі з них скептично ставляться до самої ідеї громадянського суспільства; по-друге, дехто з учених і політиків допускає сліпе копіювання теоретичних і практичних надбань Заходу [292, с. 10].

На думку вітчизняного вченого О. Шевченка, «на відміну від понять, які характеризують західну цивілізацію в різних соціально-економічних вимірах, громадянське суспільство є типовою міфологемою, оскільки відповідає всім можливим проектам справедливого суспільства», в якій «співіснують відверто маніпулятивні ігри політичних демагогів та міленаристські сподівання масової свідомості». Вчений відносить це поняття до фундаментальних ідеалізацій західної політичної культури, наголошує на тому, що громадянське суспільство як соціальний устрій ніколи не було втілене в дійсність, оскільки жодна емпірична реальність повністю не поєднується з ним і не вичерпує його змісту [286, с. 39 – 40].

Отже, ідея громадянського суспільства для вчених держав транзитивного (перехідного) типу сьогодні є теоретичною конструкцією, втілення в життя якої – процес довготривалий. З ідеально-типологічної точки зору громадянське суспільство це – арена діяльності приватних осіб, класів, груп, корпорацій, станів, інститутів, яка регулюється громадянським правом і прямо не залежить від держави. З такою думкою сучасних політологів не можна не погодитись. Утім ідеально-типологічне розуміння громадянського суспільства не співвідноситься з підходом до його універсального визначення на кшталт того, що воно є формою самоорганізації людей, яка охоплює різного роду добровільно сформовані недержавні соціальні, економічні, професійні, освітні, релігійні, культурні та інші інститути, організації, об'єднання, союзи, що становлять систему забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх виробництва й відтворення, систему самостійних і незалежних від держави суспільних

інститутів та відносин, які покликані забезпечити умови для соціалізації і самореалізації окремих індивідів і колективів. [37, с. 61, 65]. Всі ці процеси певним чином характеризують розвиток поставторитарних суспільств перехідного типу за відсутності реального (розвиненого) громадянського суспільства. Отже, правомірно було б вказати на те, що в таких суспільствах воно перебуває у зародковому стані або ж лише на самому початку свого формування.

Деякі зарубіжні дослідники (Л. Даймонд, А. Смолар, О. Енкарнасьйон та ін.) стверджують, що громадянське суспільство в поставторитарних країнах створює соціальну напруженість, що гальмує процеси консолідації нації на основі демократичного консенсусу, посилює її фрагментарність, спричиняє конфронтаційну політику. Оптимістичніше оцінює перспективи формування громадянського суспільства в Україні Г. Щедрова. З позиції дослідниці «становлення громадянського суспільства можна назвати цивілізаційним процесом». Цей висновок, на нашу думку, потребує додаткових уточнень. До того Г. Щедрова зазначає, що в Україні «формується перехідний тип громадянського суспільства, в якому поєднуються якості та риси залишків тоталітаризму, а також авторитаризму й демократизму» [292, с. 89, 92], що не може не спричинити суперечливого й конфліктного суспільного розвитку із залученням нецивілізаційних засобів.

Подібної позиції дотримується і Ю. Москаленко: «Сутність ідеального проекту, що передбачає створення громадянського суспільства, знаходимо в концепції безперервного гуманістичного орієнтованого розвитку. Отже, імператив безперервного руху в створенні людиною розвиненої цивілізації... постає в концепті громадянського суспільства вирішальним чинником соціальних прагнень» [145, с. 71].

Формування в Україні громадянського суспільства найтіснішим чином пов'язано з об'єктивацією української національної ідеї, оскільки концепт «громадянське суспільство» не можна розглядати у відриві від концепту «політична нація» (оскільки цілісність громадянського суспільства

ґрунтується на тому, що воно є у своїй основі політичною нацією) [224, с.60]. Такої думки дотримується і М. Кеннеді: «аби громадянське суспільство розвивалося, воно має бути сполучене з нацією», і «те, як ідеологія нації поважає приватність..., і те, як вона сприяє відвертій публічній дискусії про життєво важливі... проблеми на кшталт СНІДу, – добрі показники того, наскільки наповнена нація громадянським суспільством». Вважаємо, що висновок ученого, який прискіпливо аналізував розвиток України після краху комунізму та здобуття нею незалежності у контексті пошуку можливостей поєднання громадянського суспільства з демократичним націоналізмом, наповнення націотворення етосом громадянського суспільства, й дотепер не втратив своєї актуальності [91, с. 80 – 85].

Підходи західних учених до аналізу проблематики громадянського суспільства показово характеризує їхнє ставлення до нього і як до нормальної й природної умови людського існування, і як до суспільства громадян з високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини.

Англійський політолог Л. Елісон, трактуючи громадянське суспільство як спектр відносин і організацій, яким властива тенденція до формування політичної системи, стверджує, що «відмінність громадянського суспільства від держави яскраво видно на прикладі історії Франції, починаючи, скажімо, від 1780 р.»: «За цей час Французька держава кілька разів зазнавала реформування і трансформацій, однак Франція протягом усього цього періоду існувала як окреме й неперервне громадянське суспільство. Ані Європа загалом, ані взяті окремо Бретань чи Прованс... не мали того громадянського суспільства, яке мала Франція» [101, с. 675 – 676]. Тобто, йдеться про різні моделі реального функціонуючого в розвинених країнах громадянського суспільства як форми людської спільності, що перебуває на певній стадії цивілізаційного розвитку. Ступінь розвиненості громадянського

суспільства визначається ступенем розвитку демократії та політико-правової культури суспільства.

На загальному тлі існування широкого діапазону думок з приводу сутності громадянського суспільства переважна більшість політологів розглядає сьогодні громадянське суспільство як особливу, недержавну систему суспільних структур, інститутів, відносин, які виражають усе наявне розмаїття цінностей, інтересів і потреб людей. У цьому розумінні загалом можна вважати (за Б. Кухтою), що сутність громадянського суспільства полягає у функціонуванні недержавних суспільних інститутів і відносин, що мають переважно неполітичний характер, у ньому вільно розвивається асоціативне життя, масові рухи, різні угруповання за інтересами, переконаннями та іншими ознаками. «Іншими словами – громадянське суспільство – це не так діяльність і функціонування різних інститутів, як САМОДІЯЛЬНІСТЬ громадян, що вступили й уклали певний союз, висунувши спільні цілі, і навіть певну єдину мету, ідеал, що притягує всіх і підтримується всіма» [118, с. 109 – 110].

Таке об'ємне за своїм змістом трактування вітчизняними політологами концепту «громадянське суспільство», по-перше, унеможлиблює його зведення лише до сукупності різноманітних за своїм спрямуванням асоціативних та інституційних форм самоорганізації (а саме: до неформальних, неурядових, некомерційних організацій); по-друге, акцентує на тому, що громадянське суспільство не обмежується певним комплексом інститутів та організацій, а включає також систему відносин, являє собою сукупність міжособистісних стосунків (сімейних, економічних, культурних, релігійних тощо) і асоціацій, розмаїття властивих людям інтересів, можливостей та способів їх виявлення й здійснення. Неправомірним видається підхід окремих дослідників до концепту громадянського суспільства як до низки проміжних об'єднань, що не є ані державою, ані (розширеною) родиною. Громадянське суспільство неможливо уявити без національно-культурних, духовних, релігійних та інших цінностей, традицій,

звичаїв, символів, стереотипів поведінки тощо. Громадянське суспільство як сукупність неофіційних інститутів і установ існує лише на Заході, стверджує І. Орлова. Що стосується інших соціумів – суспільств трансформаційного типу, то формування громадянського суспільства стикається з труднощами різноманітного характеру: ментальність, традиції, політична культура та інші соціальні чинники [158, с. 97].

Інша крайність – підхід окремих дослідників до аналізу проблематики громадянського суспільства, за якого воно трактується лише «як річ в собі» – система недержавних, неполітичних відносин (економічних, соціальних, культурних, моральних, духовних, корпоративних, сімейних, релігійних тощо) між людьми, які утворюють особливу сферу специфічних інтересів вільних індивідів-власників та їхніх об'єднань, або обмежують зміст концепту «громадянське суспільство» сукупністю відносин, не опосередкованих державою. За такого підходу за межі цього поняття виведено все розмаїття форм самоорганізації громадськості та її взаємовідносин з органами державної влади.

Системний аналіз різних підходів до осмислення концепту громадянського суспільства дає підстави для виокремлення основних з них. Відповідно до *теоретико-аналітичного підходу* це – узагальнене поняття, яке характеризує специфічну сукупність суспільних комунікацій і соціальних зв'язків, соціальних інститутів та соціальних цінностей, головними суб'єктами яких є громадяни з їх громадянськими, політичними, соціально-економічними правами, а також громадські (недержавні) організації, асоціації, об'єднання.

За такого підходу сутність громадянського суспільства визначає забезпечення ним законних прав людини. Він орієнтує дослідників на визначення рівня сформованості інституцій громадянського суспільства та способів їхньої взаємодії. Представники *нормативно-правового підходу* оперують поняттям «громадянське суспільство» як нормативною концепцією, що сприяє мотивації та мобілізації громадян та інших

соціальних суб'єктів на розвиток різних форм громадської активності (громадських ініціатив). Громадянське суспільство пов'язується з відносинами соціальної взаємодії, складається зі сфери особистого життя людини, сукупності різноманітних асоціативних та інституційних форм самоорганізації громадськості та розгалуженої мережі публічної комунікації. Під громадянським суспільством також розуміють нормативну модель соціетальної сфери, відмінної від держави та від економіки [104, с. 458].

У сучасному розумінні громадянське суспільство засноване на політичних свободах і праві, з розвиненими економічними, культурними, правовими та політичними відносинами між його членами, незалежне від держави, але взаємодіє з ним. Таке суспільство має три найважливіші ознаки: *плюралізм* – співіснування різних ідеологій, різноманітних суспільних організацій з різними груповими інтересами; *консенсус* базових цінностей між ідеологіями та організаціями, незважаючи на конкуренцію та конфлікт інтересів; наявність механізму для мирного вирішення соціальних конфліктів, що забезпечує передачу суспільних настроїв, побажань, вимог до владних структур, а також контроль за їх виконанням, завдяки чому суспільні протиріччя й конфлікти між суспільством та державою вирішуються не силовим шляхом, а через обговорення [142, с. 110].

Досить новим теоретико-політологічним концептом при аналізі феномена сучасного західного громадянського суспільства, який користується підвищеною увагою політиків країн розвиненої демократії, є вивчення процесу інтеграції соціальних інститутів у транснаціональну мережу «громадянських неполітичних ініціатив». За висновком П. Варзаря, сучасні розробки концепцій розбудови громадянського суспільства у пострадянських країнах спрямовані на вироблення нових стратегій виживання цих країн у контексті демократичних перетворень, що відбуваються у всьому світі [26, с. 77].

Дехто з дослідників вважає, що реалізація стратегії побудови громадянського суспільства в Україні має відбуватися в два етапи. На

першому особливу увагу слід приділити створенню соціально орієнтованих та культурно-освітніх асоціацій, об'єднаних в мережі з високим рівнем автономії. Їх функціонування, разом з поширенням ролі місцевого самоврядування, може сприяти формуванню горизонтальних територіальних громад, хоча й може призвести до створення специфічної містечкової клієнтели. Перш ніж створювати загальнонаціональні органи громадянського суспільства, треба подбати про підготовку необхідного будівельного матеріалу – місцевих громад та різноманітних апропріативних організацій [235, с. 12].

Отже, з усього зазначеного вище напрашується висновок, що сучасна теорія громадянського суспільства не є завершеною теоретичною моделлю. Ідея громадянського суспільства, формами якої є громадянська утопія, ідеологія та раціональність, це (за визначенням Ю. Резника) – поняття чи система понять громадянського суспільства в його розвитку та в динамічному русі. Втілення в життя ідеї громадянського суспільства означає формування суспільства вільних суверенних особистостей, їх незалежних організацій, що здійснюють свою діяльність на засадах рівності і взаємної корисності [203, с. 108].

Слід також наголосити, що серед представників вітчизняної та зарубіжної науки не склалося єдиного розуміння власне концепту громадянського суспільства. Відсутнє загальновизнане визначення цього концепту. Натомість маємо розмаїття концептуальних дослідницьких підходів: юридичних, філософських, соціологічних, економічних, політичних. На думку Е. Арато і Дж. Когена, на методологічному рівні аналізу це поняття залишається амбівалентним. Подібною думки й Д. Кола: дефініція «громадянське суспільство», яка має багато змістовних визначень, є, так би мовити, умовним штампом, що не заважає розвитку думки і політичної аргументації, аж до концентрації надій на політичні та особисті свободи [Цит. за: 198, с. 449, 453]. За слушним висновком З. Черніловського, при створенні будь-якої формули, що стосується громадянського суспільства,

необхідно брати до уваги, що саме держава, в межах якого існує це громадянське суспільство, забезпечує йому захист в тому, що належить до добробуту громадян та їхніх специфічних цілей, якщо останні не суперечать закону. *«Від держави громадянське суспільство має право вимагати захисту життя, здоров'я, безпеки тощо»* (виділено нами) [282, с. 150].

Визначення сутнісних характеристик концепту громадянського суспільства, всеохопне на змістовному рівні, потребує і з'ясування притаманних йому родових, системних якостей, і його розгляду як системи, що складається з кількох складових сегментів: по-перше, як сфери спілкування, взаємодії, спонтанної організації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання й регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності; по-друге, як сукупності соціально-економічних, політичних, правових, культурних та інших відносин між вільними людьми – членами громадянського суспільства, що взаємодіє з державою заради спільного блага (механізми взаємодії між суспільством і державою); по-третє, як сукупності соціальних відносин та інститутів, які функціонують відносно незалежно від політичної влади та здатні через систему опосередкованих (політичних партій, груп інтересів, груп тиску) здійснювати на неї вплив у прийнятті тих чи тих державно-управлінських рішень, у розробці та реалізації стратегічного курсу державної політики, а також як механізми контролю суспільством політико-владних відносин.

Інакше кажучи, громадянське суспільство є системою самостійних і відносно незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, покликаних забезпечити умови самореалізації й самоорганізації громадян, реалізації і приватних особистих потреб та інтересів індивідів, їхніх колективів (об'єднань), і суспільних інтересів загалом. Усіляке дроблення досліджуваного явища завжди вимагає певного узагальнення, щоб не втратити загальну теоретико-методологічну основу дослідження та її цілісність. Отже, громадянське суспільство є структурним процесом,

спрямованим на поглиблення й розширення демократичних засад організації суспільства. За поданих вище міркувань, спрощеним уявляється підхід деяких дослідників до трактування громадянського суспільства тільки як сукупності неофіційних інститутів та установ, яке (у такому вигляді) «існує лише на Заході» [158, с. 97].

Для України, так само як і для інших країн пострадянського простору, громадянське суспільство є: ідеалом, важливим політичним орієнтиром, уявленням про гармонію відносин між людьми, особистістю та суспільством; проектом, що стосується (за М. Кеннеді) і приватних прав, і прав публічної комунікації; потребує (за Е. Арато і Дж. Когеном) від українських політиків зосередитися на своєму власному національному проекті та його реалізації, позбутися спорадичного використання категорії громадянського суспільства, зумовленого переважно тактичними міркуваннями, а також практики заміни дискурсу й політики громадянського суспільства на певні форми думки, що вже були дискредитовані в минулому. Все це вкотре підтверджує невідповідність механічної екстраполяції теоретичних конструкцій західних політологів і соціологів аналізу процесів суспільної самоорганізації на пострадянському просторі. Парадоксом вважає А. Колодій те, що проголосивши себе правовою державою, Україна жодного разу у тексті Основного Закону не згадала про громадянське суспільство. Серед причин цього учений вказує як на небажання керівників вищих державних органів розбудовувати правову державу і громадянське суспільство, так і на нерозуміння у середовищі українського суспільства їх необхідності [185, с.17].

Реалізація ідеї громадянського суспільства як ідеального проекту означає безперервне відтворення на різних етапах цивілізаційного розвитку його сутнісних якостей в процесі суспільної самоорганізації, діяльності недержавних громадських об'єднань, що взаємодіють з органами влади та іншими політичними інститутами задля забезпечення життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави. Тут важливо врахувати

застереження І. Орлової про те, що громадянське суспільство *як певний ідеальний тип* не можна втілити в життя без коректив, без огляду на масу людей, що не досягли повноцінної суб'єктності свого існування, без розвитку асоціативних груп суспільних інтересів, що відповідають контексту цінностей постіндустріального суспільства і враховують регіональну специфіку [158, с. 84, 91]. У цьому контексті особливого значення набуватимуть цінності спілкування й громадянської солідарності, «режиму участі», взаємозалежності й доповнюваності індивідів і суспільних груп всередині суспільного цілого.

Громадянське суспільство досягає найвищого свого розвитку тільки в умовах розвиненої демократії. Остання, у свою чергу, формується, розвивається на ґрунті громадянського суспільства, його самоорганізації, за умови реальної реалізації прав і свобод людини й громадянина, належного виконання громадянами своїх конституційних обов'язків. З урахуванням особливостей просування тих чи тих країн до розвиненої демократії об'єктивно можуть існувати й розвиватися різні типи громадянського суспільства, що мають різний рівень громадської самоорганізації та демократії участі.

1.3. Концепт суспільної безпеки: сучасний науково-експертний дискурс

Суспільна безпека є невід'ємною складовою національної безпеки. Виходячи з тих міркувань, що завершеного, загально визнаного визначення терміна «національна безпека» ще не вироблено, цей термін вжито у дисертації у його тлумаченні вітчизняним законодавцем (ст. 1 «Визначення термінів» Закону України «Про основи національної безпеки України»): «національна безпека – *«захищеність життєво важливих інтересів України людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення,*

запобігання й нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам» (виділено нами) [191, с. 18].

Оскільки будь-яке наукове дослідження не може обійтися без понятійно-категорійного апарату, його актуальність та наукова новизна, серед усіх інших новацій, визначається включенням до наукового інструментарію нових категорій і понять або ж уточненням вже існуючих дефініцій, які адекватно відображали б сутність досліджуваної проблеми (явища, процесу). Не виняток і суспільна безпека – одна з найважливіших умов існування та розвитку громадянського суспільства, сукупність відносин між людьми, що складаються у процесі їхньої спільної діяльності, не позбавленої проявів різноманітних і гострих суперечностей в усіх сферах суспільного життя. Без ефективної системи суспільної безпеки держава не може вважатися стабільною й демократичною.

Безпека є найбільшою потребою людини, за відсутності якої не може існувати ані сама людина, ані суспільство, ані держава. Питання безпеки – це питання виживання, успішного існування та взаємодії влади й суспільства. Необхідною умовою нормальної життєдіяльності будь-якого суспільства є суспільний порядок, від рівня якого залежить безпека людини. Недооцінка або ігнорування проблем безпеки на всіх рівнях соціальної організації призводять не тільки до певних негативних наслідків, а й до падіння життєздатності, навіть до втрати окремих її складових елементів.

Термін «безпека суспільства» вперше вжив англійський учений Баррі Бузан у книжці «Люди, держави та страх» (1991 р.). Введення Б. Бузаном до наукового обігу цього терміну експерти неурядових аналітичних центрів країн молодого демократії вважають найзначнішою подією у вивченні концепту суспільної безпеки [13, с. 5]. Подальший розвиток концепція безпеки суспільства отримала в розробках Оле Вівера та «Копенгагенської школи», яку ще називають «Європейською школою безпеки». З позиції Вівера та представників цієї школи безпека суспільства стосується тільки загроз ідентичності суспільства (якщо суспільство втрачає ідентичність, воно

не зможе вижити як суспільство), хоча держава є об'єктом для військового, політичного, економічного, соціетального (сектору суспільства) та екологічного секторів. Суспільство, як група, об'єднана почуттям колективної ідентичності, є також об'єктом соціетального сектору. Безпека суспільства більше стосується стабільності (з прийнятними умовами для еволюції, традиційних схем мови, культури, зв'язку, релігійної та національної ідентичності та звичаїв), повинна включати елементи довгострокової взаємної довіри, передбачуваності та спільних інтересів, а також виправдані та адекватні інструменти публічної політики.

Відповідно до концепції безпеки суспільства, розробленої представниками *нового постмодерного підходу* загрози безпеці суспільства можуть розглядатися як загрози змінам групової ідентичності, включно із груповою однорідністю та згуртованістю, які слід вважати природними реакціями на зміну історичних умов. У свою чергу, ідентичності суспільства може загрожувати низка чинників – від пригнічення самовираження до втручання чи неспроможності відтворити себе впродовж поколінь. З позиції представників «Копенгагенської школи» застосування *концепції безпеки суспільства* (або *соціетальної безпеки*) надає аналітичні інструменти для оцінки процесів, які можуть перетворитися на загрозу та потенційно спричинити насильницький конфлікт. Використання цієї концепції, на їхню думку, дозволяє пояснити, яким чином міграція, телебачення та радіо, результати виборів та мова навчання можуть сприяти виникненню серйозних конфліктів між суспільствами або між державою і суспільством [13, с. 8 – 9]. Серед основних загроз безпеці суспільства розробники концепції, що представляють країни молодого демократії (Україну, Румунію, Молдову), виокремлюють етнічні конфлікти всередині держави, порушення прав національних меншин, загрозу традиційним цінностям та звичаям внаслідок імміграції, радикальний регіоналізм та сепаратизм, антизахідний націоналізм та релігійний екстремізм, міграцію, що загрожує ідентичності суспільства.

Безпека є складним суспільним явищем, яке має прояв в суспільному житті в різних якостях: як суспільні потреби та інтереси, суспільні відносини, процес, соціальна функція. Водночас, за Г. Новицьким, «існує ще кілька значень безпеки як соціального явища: потреба, інтерес... цінність, соціальні відносини, процес, соціальна функція» [155, с. 64, 97]. За такого тлумачення поняття «безпека», «суспільна безпека» (безпека як суспільне явище) і «соціальна безпека» (тим більше – соціально-політична або ж соціально-економічна безпека) мають неоднакові значення: **соціальна безпека є складовою суспільної безпеки**, яка, у свою чергу, є головною складовою внутрішнього сегмента національної безпеки (іншим сегментом є зовнішня безпека).

Концептуальну тезу про нетотожність змісту понять «суспільна безпека» і «соціальна безпека» підсилює визначення Г. Сілласте соціальної безпеки як стану захищеності особистості, соціальної групи, спільноти від загроз порушення їхніх життєво важливих інтересів, соціальних прав і свобод [221, с. 174]. Таким чином, загрозами соціальній безпеці є бідність, загрози, спричинені порушенням законних соціальних прав особистості (права на життя, на працю, освіту, житло, безкоштовну охорону здоров'я та інші), загрози, пов'язані з криміналізацією суспільства, загрози здоров'ю населення, пов'язані з поширенням наркоманії, небезпечних інфекційних хвороб тощо. Дехто з учених визначає соціальну безпеку як захищеність соціальної сфери суспільства й держави від загроз, здатних зруйнувати або спричинити її деградацію; суспільну безпеку – як захищеність інтересів суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз, що охоплює економічний та соціальний устрій життя суспільства, суспільне надбання і власність, суспільні інститути та організації, національні звичаї й традиції, сферу життєдіяльності, духовні й матеріальні цінності. Під безпекою суспільства розуміється також сукупність умов, що дозволяють реалізовувати права й свободи всіх верств населення, протистояти діям, які призводять до розколу суспільства (в тому числі з боку держави).

Слід наголосити, що в загальній теорії національної безпеки безпека суспільства є одним з її видів за об'єктами безпеки. Іншими видами національної безпеки є безпека особистості, безпека держави, безпека інших об'єктів. Водночас, у класифікації видів національної безпеки за сферами життєдіяльності вчені обмежуються шістьма видами безпеки: економічна, соціально-політична, воєнна, екологічна, інформаційна та розуміють під тим чи тим видом безпеки захищеність життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави [157, с. 44 – 48].

Протилежної думки дотримується російський дослідник А. Возженіков, вважаючи суспільну безпеку невід'ємною частиною, одним із основних видів національної безпеки. Поняття видів безпеки вчений застосовує «для відображення сфер прояву зовнішніх і внутрішніх загроз національним інтересам». До сфери суспільної безпеки, вважає він, належать суспільні відносини, пов'язані з запобіганням або усуненням загроз для життя та здоров'я людей, їхнього майна. Суспільну безпеку, за А. Возженіковим, покликані забезпечувати органи держави, органи місцевого самоврядування, громадські організації та рухи [32, с. 69 – 70]. Водночас, безпека суспільства забезпечується законами, іншими нормативно-правовими актами, які захищають права і свободи інституцій громадянського суспільства, відповідальним ставленням органів влади до виконання своїх обов'язків перед суспільством, високим ступенем розвиненості та самоорганізації суспільства (громадськості), наявністю дієздатних громадських об'єднань, здатністю громадськості та її об'єднань відстоювати свої конституційні права і свободи.

Складність з'ясування змісту концепту суспільної безпеки обумовлена, на нашу думку, двома основними причинами:

по-перше, різними дослідницькими підходами до оперування терміном «національна безпека» під час розробки та здійснення політики держави в різних сферах життєдіяльності суспільства, а також до ідентифікації усіх

наявних підсистем (елементів, складових) системи національної безпеки як соціальної системи;

по-друге, відсутністю чіткого визначення наукою поняття «соціум» та його співвідношення з суспільством, що спричиняє ототожнення соціальної безпеки (безпеки соціуму, тобто суспільства, яке розглядається з позицій загальних форм людської взаємодії) з суспільною безпекою (безпекою суспільства, тобто безпекою соціальної системи або ж певної соціальної моделі громадського життя).

Розмаїтість думок учених та експертів щодо сутнісних характеристик концепту суспільної безпеки можна, певним чином, пояснити існуванням, зокрема, двох суперечливих між собою дослідницьких підходів до тлумачення основних дефініцій національної безпеки.

Перший підхід характеризує «накладання» класифікації видів національної безпеки на її класифікацію за сферами життєдіяльності. Виходячи з тих міркувань, що безпека є явищем соціальним, оскільки стосується особи, суспільства, держави, прихильники такого підходу намагаються довести, що соціальна безпека складається з безпеки держави та власне безпеки особистості. Натомість, доречніше було б казати про соціальну безпеку як складову безпеки держави. За висновком А. Баланди, коли йдеться про соціальні детермінанти національної безпеки, необхідно виходити з економічно виправданої та визнаної більшістю індивідів соціальної структури й системи соціального захисту, а також з усталених способів вирішення протиріч, які можуть виникати внаслідок невідповідності наявної системи соціального захисту незадовільному соціальному стану індивідів. Основним інформаційним показником впливу соціальних детермінант на національну безпеку може виступати рівень соціальної напруги в країні чи окремих її регіонах.

Серед найактуальніших на сьогодні соціальних детермінант національної безпеки, які продукують загрози, дослідник виділяє такі: демографічна криза, зростання майнового розшарування громадян,

зростання рівня бідності, негативні тенденції розвитку ринку праці, «тіньова» економічна діяльність та корупція. Виходячи з тих міркувань, що безпека є результатом соціальної діяльності щодо забезпечення безпеки особи, суспільства й держави, виникає як соціальний феномен у процесі вирішення протиріччя між небезпекою та власними потребами соціальних груп, безпека є складною системою, що включає три взаємопов'язані та взаємообумовлені горизонтальні елементи-рівні: забезпечення безпеки особи, забезпечення безпеки суспільства та забезпечення безпеки держави. При цьому держава виступає як соціальний інститут, який за допомогою специфічних методів створює умови для задоволення потреб індивідів відповідно до їхнього становища в суспільстві. Якщо національна безпека ототожнюється з державною безпекою, то остання орієнтується на захист державних чиновників і набуває характеру мобілізаційної безпеки [8].

Специфічним є підхід згадуваної вже нами Г. Сілласте до визначення важливих структурних елементів соціального механізму безпеки: крім держави (в особі державних інститутів, політичних лідерів та їхніх дій), політики офіційних та неофіційних владних структур суб'єктами соціальної безпеки також є неурядові організації, «лобісти та політичні скандали» [221, с. 174]. До інфраструктури державного управління, яку рекомендують впровадити в Україні Т. Бутирська і О. Якубовський, включено громадське зібрання (одна з палат двопалатного парламенту), до компетенції якого входить, зокрема, призначення міністра суспільної (громадської) безпеки. До потенційної інфраструктури державного управління, на їхню думку, має увійти форум громадянського партнерства (громадянський форум) [293, с.131 – 136].

Відповідно до другого підходу державна безпека й суспільна безпека взаємопов'язані й взаємозалежні і не можуть розглядатися (аналізуватися) окремо одна від одної. Так, визначаючи найважливішим критерієм ступеня безпеки суспільства наявність системи суспільної безпеки, С. Григорович під такою системою розуміє сукупність недержавних, суспільних інститутів

регіонального, національного, міжнародного рівня, заснованих на активності населення у протидії загрозам державі, регіону, суспільству та його окремим групам, і, нарешті, особистості. Слушним є висновок дослідника щодо існування протиріч між системою суспільної безпеки й державною системою безпеки [Цит. за: 149, с. 55].

Примітно, що в «Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 року», затвердженій указом президента РФ від 12 травня 2009 р., питання державної та суспільної безпеки об'єднано й подано одним розділом: «Державна і суспільна безпека». Соціальна безпека, як видно з тексту цього документа, є складовою державної й суспільної безпеки. Одним із напрямів їх забезпечення визначено «підвищення соціальної відповідальності органів забезпечення державної й суспільної безпеки». Серед основних джерел загроз державній і суспільній безпеці, названих у цьому документі, відмітимо такі: діяльність терористичних організацій, угруповань та окремих осіб, спрямована на насильницьку зміну засад конституційного ладу РФ, дезорганізацію нормального функціонування органів державної влади (включаючи насильницькі дії стосовно державних, політичних і громадських діячів); екстремістська діяльність націоналістичних, релігійних, етнічних та інших організацій і структур, спрямована на порушення єдності й територіальної цілісності РФ, дестабілізацію внутрішньополітичної й соціальної ситуації в країні; зростання кількості злочинних посягань на особистість, власність, державну владу, суспільну та економічну безпеку, а також пов'язаних з корупцією [233, с. 7]. У цьому контексті відзначимо, що в українському законодавстві з питань національної безпеки термін «суспільна безпека» («безпека суспільства») не застосовується. Водночас, у п. 7 ст. 138 Конституції України вжито термін «громадська безпека». Цей термін широко використовується в юридичних документах з питань забезпечення громадського порядку. Показовим прикладом може слугувати проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Питання забезпечення громадського порядку та

пожежної безпеки у сільській місцевості», опублікований на шпальтах друкованих періодичних видань у травні 2009 року. Отже, ми не можемо погодитися з «новими підходами» до розуміння й визначення безпеки суспільства, а саме: до ототожнення деякими вітчизняними дослідниками суспільної безпеки з громадською безпекою, навіть стосовно обґрунтування необхідності заміни першого терміну на другий. При цьому до змістовних характеристик громадської безпеки вони, на нашу думку, неправомірно відносять захист «усього комплексу суспільних відносин від реальних і потенційних загроз і забезпечення нормального функціонування економічної та політичної систем суспільства» [128, с. 126].

Поділяючи тезу про те, що потреба в безпеці реалізується і на індивідуальному, й на суспільному рівнях, українські вчені (О. Данільян, О.Дзьобань, М. Панов, Г. Почепцов) фактично не оперують цим терміном, не виокремлюють суспільну безпеку як підсистему (елемент, складову, компонент) системи національної безпеки. Натомість вони досліджують безпеку соціальної системи перехідного типу («безпеку суспільства й держави»). Соціальна система й суспільство по суті є для них тотожними поняттями), її визначають культурні, інформаційні, екологічні, маргінальні, ментальні та демографічні чинники. При цьому розглядають «безпеку суспільства й держави» як одну з основних концептуальних моделей, на яких формуються певні уявлення про національну безпеку, як систему підтримки наявного стану соціальної системи, суспільства загалом. Утім в реальному житті завжди є такий соціальний простір, у якому люди або групи людей взаємодіють без контролю з боку держави.

За Л. Шипіловою, організаційним підґрунтям правомірності застосування поняття «безпека суспільства» є реальна наявність об'єкта зусиль, спрямованих на забезпечення безпеки, яким, власне, є суспільство, чий інтереси обумовлені «інтересами окремих осіб» [288, с. 9]. За такої інтерпретації терміну «національна безпека» суспільна безпека становить процес керування загрозами та небезпеками, за якого стає можливою

реалізація конституційних прав і свобод людини та громадянина.

За відсутності розмежування сутнісних відмінних характеристик понять «національна безпека», «суспільна безпека», «соціальна безпека» дехто з дослідників припускається штучної еkleктики при визначенні поняття «суспільна безпека», додаючи до неї характеристики, притаманні соціальній безпеці. За такою логікою суспільна безпека має визначати подолання економічної кризи й забезпечення поступального розвитку моделі ринкової економіки, економічні, інформаційні, політичні та інші умови всебічного розвитку особи, політико-правову, духовно-моральну, соціальну захищеність життя, здоров'я й добробуту громадян України, а також захист цінностей українського суспільства від можливих загроз, які здатні завдати їм шкоду. Суспільна система безпеки обмежується лише суспільними організаціями та об'єднаннями, які беруть участь у забезпеченні реалізації політики національної безпеки [123, с. 121; 124, с. 538 – 539].

Перспективним видається «новий постмодерний підхід» експертів недержавних аналітичних структур до з'ясування сутності концепту суспільної безпеки (безпеки суспільства, або соціетальної безпеки), у фокус якого потрапляють такі чинники, як згуртованість (організованість) та ідентичність суспільства, що визначають його здатність відповідати на численні виклики сучасного світу.

Безпека суспільства (*societal security* – «соціальний», «суспільний», «соціологічний»), як вважають експерти неурядових аналітичних центрів Румунії, України, Молдови, – це загальний термін визначення зусиль, спрямованих на подолання сучасних загроз безпеці суспільства. Поняття «безпека суспільства» сформулювалося в результаті усвідомлення феноменів ідентичності (передусім, етнічно-культурні та релігійні ідентичності) та згуртованості суспільства як джерел нестабільності. Отже, за висновком громадських експертів, «безпека суспільства стосується загалом збереження та підтвердження ідентичності суспільства та згуртованості членів суспільства, зважаючи на описові елементи суспільства, яке аналізується».

До загроз суспільству (соціетальних загроз) вони відносять «культурну чистку» та «етнічну чистку». Громадські експерти розробили схему загроз ідентичності та згуртованості суспільства:

ідентичність: права меншин. Екстремізм або націоналізм. Культурна ідентичність. Релігійна ідентичність. Історичне минуле. Мова.

Згуртованість: демографічні зміни. Сепаратизм. Регіоналізм. Анархія. Бідність. Міграція. Сім'я. Відповідно до цієї схеми безпека суспільства стосується сприйняття загроз та реагування суспільства на реальні чи потенційні загрози власній ідентичності та згуртованості [13, с. 4 – 8].

Утім на рівні громадсько-політичного дискурсу поширення набули й інші думки щодо змісту концепту суспільної безпеки. Російський журналіст, експерт з політики національної безпеки О. Лупаїна по суті дотримується однакової з Г. Мінаєвим думки, що суспільна безпека охоплює господарський і соціальний устрій життя суспільства, суспільне надбання й власність, суспільні інститути та об'єднання, національні звичаї й традиції, середовище життєдіяльності, добробут та духовні цінності [131, с. 23].

У статті «Роль громадських об'єднань у збереженні суспільної й духовної безпеки країни», розміщеної в російських електронних ЗМІ, російський політик В. Зоркальцев слушно зазначає, що під суспільною безпекою слід розуміти безпеку інститутів суспільства, запас його міцності в умовах кризи, і це безпека не тільки від зовнішніх і внутрішніх загроз, не тільки захист традиційної духовності та інтелектуального середовища, але й захист від небажаного втручання держави в суспільні справи.

За висновком представників Європейської школи безпеки безпека суспільства має скоротити відстань між безпекою держави та захищеністю людей [13, с. 6]. У цьому контексті слід підкреслити, що в чинній Стратегії національної безпеки України до життєво важливих національних інтересів України віднесено «обмеження втручання держави у діяльність громадян, громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань», створення «безпечних умов життєдіяльності». Серед принципів, на яких

базується політика національної безпеки: залучення громадянського суспільства до процесу вироблення та реалізації політики національної безпеки. Утім через слабкість і розпорошеність інституцій громадянського суспільства, що не дозволяє належним чином використовувати їхній потенціал на рівні недержавної системи забезпечення національної безпеки, головним суб'єктом забезпечення суспільної безпеки, національної безпеки загалом, є держава. Посилює суспільно значущі безпекові функції держави перехідний, кризовий стан українського суспільства з притаманними йому ризиками, що загрожують суспільному добробуту. Слово «добробут» є ключовим у визначенні на Заході змісту поняття *public security* (у перекладі з англ. – «суспільна безпека», «державна безпека», «публічна безпека»; на побутовому рівні означає підтримку порядку), під яким розуміють захист інститутів громадянського суспільства, що передбачає протидію загрозам добробуту громадян, суспільству загалом. Серед загроз: організована злочинність, екстремізм і тероризм, загрози економічного походження та інші. У Франції під безпекою суспільства розуміють взаємодію спеціалізованих державних органів влади та громадського сектору задля гарантування повноцінного функціонування держави та збереження історичних традицій демократії французького суспільства. За французьким вченим П. Гарсеном, безпека суспільства – це, передусім, проекційна схема гарантування державою повноцінної діяльності громадянина, суспільства та держави [302, с. 168]. Суспільна безпека охоплює економічну й соціальну сфери життя суспільства, суспільні надбання та традиції, суспільні інститути й організації, середовище життєдіяльності (суспільне буття), духовні й культурні цінності тощо. До суспільної безпеки належать і суспільні відносини (взаємовідносини), реальний стан урегульованості яких відображає громадський порядок.

Останнім часом західні вчені намагаються включити поняття «безпека суспільства» у поняття «європейська безпека», що спричинено сучасними інтенсивними інтеграційними процесами всередині ЄС. Поширення набув і

новий ціннісний підхід, який характеризується заміною уявлення про територію національної держави як пріоритетного об'єкта безпеки на людський, під яким розуміють єдність соціальних умов, що забезпечують гідне життя, добробут і свободу. У цьому контексті варто наголосити, що в науково-експертному середовищі побутує думка, що інтереси особи в сфері національної безпеки повинні мати пріоритет серед інтересів інших об'єктів системи забезпечення національної безпеки, а безпека особи є безумовним пріоритетом під час створення цієї системи.

Отже, зміст концепту суспільної безпеки (безпеки суспільства) багато в чому обумовлений тлумаченням наукою категорії «безпека» як захищеність суспільних відносин, що забезпечує прогресивний розвиток суспільства в конкретних історичних і природних умовах, від загроз, джерелом виникнення яких є внутрішні й зовнішні протиріччя, штучно створені перешкоди прояву активності та ініціативи людей. У цьому розумінні держава, безумовно, є головним суб'єктом гарантування безпечного суспільного розвитку через здійснення політики, спрямованої на забезпечення стабільності та динамічного розвитку всього суспільства. Діалектика категорії безпеки відображає взаємозв'язок і взаємозалежність між двома визначальними функціями суспільного буття – розвитком і безпекою. Якщо аналізувати безпеку як соціальне явище, то перспективним ми вважаємо підхід вітчизняних учених (І. Гнибіденко, А. Колот, О. Новікова та ін.) до розгляду соціальної безпеки як складової національної безпеки, яка, в свою чергу, має такі складові, як соціальна безпека людини, соціальна безпека суспільства, соціальна безпека держави, що базуються на національних інтересах у соціальній сфері. Загалом у своїй монографії «Соціальна безпека: теорія та українська практика» (2006 р.) під соціальною безпекою вони розуміють стан захищеності соціальних інтересів особи, суспільства, держави від впливу на них соціальних загроз. Водночас, *соціальна безпека є складовою суспільної безпеки*, а загрози національним інтересам у соціальній сфері, до яких вони відносять, наприклад, становлення та розвиток громадянського суспільства,

зміцнення моральних засад, патріотизм українського народу, розвиток його духовності, інтеграцію України як рівноправного партнера до європейських міжнародних систем, на нашу думку, більше стосуються інших сфер життєдіяльності, а отже, визначають зміст інших складових національної безпеки.

В. Горбулін і А. Качинський відзначають, що найпершим завданням на шляху максимального використання Стратегії національної безпеки України має стати створення потужних стимулів для поліпшення системи базових показників безпеки людини, суспільства та держави. В такому разі цінності, що становлять підвалини цілісності й стабільності суспільства, можуть істотно впливати і на його характер, і на національний спосіб життя [49, с. 19]. Вельми корисним при визначенні критеріїв безпеки суспільства (додамо – *критеріїв суспільно важливого*) є підхід, що базується на методі визначення граничних значень, з'ясування, якою мірою держава отримує у спадок нормативно закріплені уявлення про цінності життя. Такий підхід, заснований на соціально-економічних і демографічних показниках, дає змогу порівняти між собою і різні країни, і кожен окрему країну на різних етапах її розвитку щодо реального втілення в життя цінностей.

Результативність функціонування суспільної системи безпеки, спрямованої на досягнення високого рівня життя й добробуту, на нашу думку, визначають:

- узгоджені й вмотивовані громадські ініціативи та діяльність громадських об'єднань, зокрема з підвищення рівня суспільної активності й громадянської культури; їхня здатність до самостійного вироблення й прийняття рішень, аналізу очікуваних наслідків діяльності органів влади (проведення громадської експертизи), активного протесту у разі відсутності позитивних зрушень щодо покращення суспільної складової людського буття;

- активна протидія переходу суспільного національного багатства у приватну власність представників правлячого класу або ж його

перерозподілу між політико-економічними групами, їхнім намірам відсторонення громадськості та її об'єднань від основних важелів влади, штучного втягування суспільства до громадянського протистояння через приховування об'єктивної інформації.

Забезпеченню безпеки суспільства має послугувати впровадження системи громадянської освіти населення, бо все інше, що відбувається в країні, є прямим наслідком рівня його культури й цивілізованості.

Отже, головний суспільний інтерес полягає у дотриманні безпеки кожної особистості, забезпеченні добробуту, стабільності функціонування інститутів, які гарантують демократію, безпеку та стійкий розвиток суспільства, що уможлиблює підвищення керованості суспільними процесами та їхнє цілеспрямоване регулювання. Всі ці питання мають визначати пріоритетні напрями редакційної політики засобів масової інформації. Загалом варто відзначити, що суспільна безпека органічно пов'язана з особистою безпекою громадян, становить комплекс суспільних інтересів, спрямованих на захист конституційних прав і свобод людини та громадянина, формування і впровадження суспільних цінностей та пріоритетів.

Висновки до першого розділу

Підсумовуючи викладене у першому розділі, зазначимо, що перспективними методологічними підходами до проведення аналізу процесів громадської самоорганізації є застосування інституціонального та неінституціонального підходів, відповідно до яких соціальні інститути розглядаються як закономірний результат формування стійких патернів соціальної взаємодії на конкретній території, в умовах конкретного соціокультурного середовища, а також посилення до «нової теорії груп тиску» («теорії латентних груп», як синтезу теорії побічного продукту груп тиску та теорії «спеціальних інтересів»), що знайшло концентроване відображення у праці М. Ослона «Логіка колективної дії. Суспільні блага і

теорія груп»), особливого функціоналізму Т. Парсонса, що базується на принципі дій як самоорганізуючої системи. Актуальними для процесів сучасної самоорганізації громадськості, особливо у передвиборчий період, є: ідеологеми «теорії суспільства» Ф. Тьоніса, під яким він розумів «певну множину природних і штучних індивідів, чия воля і сфери перебувають у численних стосунках і зв'язках між собою»; його методологічні посилення щодо конкретно-історичного підходу до аналізу існування та розвитку суспільства у певний час, *визначення витвореної чи намисленої сутності об'єднань, створених під «спільну виборчу волю»*, що означає з'ясування мети, *«задля якої об'єднання призначається як засіб або причина» (виділено нами)*: чи вона відображає реальні суспільні інтереси й потреби, чи спрямована на задоволення латентних корпоративно-кланових чи особистих інтересів [249, с. 63 – 64, 226 – 227]. Було б доцільним, на нашу думку, під час аналізу соціально орієнтованої діяльності недержавних інституцій та організацій застосувати соціальний мережевий підхід, сутність якого полягає в зосередженні уваги на «взаєминах або зв'язках між вузлами чи елементами мережі», на цілісності пов'язаних між собою підгруп різноманітних суб'єктів у мережі, впровадженні експліцитних або імпліцитних правил регулювання взаємин і трансакцій у мережевій взаємодії тощо [138, с. 72 – 73].

Проведений нами аналіз методологічної ролі концепту громадянського суспільства у формуванні асоціативної поведінки громадян, недержавної системи взаємодії та об'єднання громадян в організовані структури в умовах нестабільного розвитку країни транзитивного типу, пошук адекватної відповіді щодо забезпечення людства від негативних проявів глобалізації (зокрема, зменшення суб'єктності держави щодо розв'язання низки проблем в різних сферах життєдіяльності суспільства) свідчить про те, що ця проблема поки що мало досліджена. Завдання формування громадянського суспільства, яке сьогодні стоїть перед країнами молодого демократії та перебуває в центрі суспільних та наукових дискусій, фактично концентрує увагу на пошуку ефективних шляхів упровадження раціональної моделі

політичної влади, яка є неподільною й належить тільки народу як єдиному її суб'єкту, має слугувати громадянському суспільству, бути його функцією (інструментом).

Методологічним посиленням до розуміння реального рівня об'єктивації ідеї громадянського суспільства в країнах, що перебувають на різних етапах свого розвитку, зокрема щодо перспектив її об'єктивації в Україні, може слугувати висновок В. Баркова, який розглядав громадянське суспільство і як етап розвитку суспільства, і як сферу суспільства, і як тип суспільства, яке має свої національні особливості й традиції.

А. де Токвіль, А. Степан, Е. Арато, Дж. Коген вказували на відмінність громадянського суспільства від політичного суспільства, двоє останніх учених – на необхідність розрізнити громадянське суспільство, яке перебуває у становленні як русі, і вже сформоване громадянське суспільство як інституції. У контексті досліджуваної нами проблеми, не можна оминати увагою й висновок М. Ховарда про те, що слабкість громадянського суспільства є характерною і потенційно небезпечною рисою посткомуністичної демократії [273, с. 23].

За проведеного аналізу різних підходів до з'ясування сутності концепту громадянського суспільства як найвищої форми людської спільноти в контексті досліджуваної проблеми (визначення місця та ролі громадських об'єднань у системі національної безпеки держави) подамо власне розуміння цього концепту. На нашу думку, реальне громадянське суспільство це – сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання громадян, за допомогою яких забезпечується захищеність життєво важливих особистісних і суспільних інтересів, сталий розвиток суспільства, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради безпеки особистісної та майнової (відповідно до класичного визначення поняття «безпека»), спільного добробуту суспільства й держави; здійснює громадський контроль за діяльністю підконтрольних суспільству органів державної влади, що формуються на засадах відкритої конкуренції та професіоналізму.

РОЗДІЛ 2

НЕДЕРЖАВНА СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД, МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

2.1. Зміст, структура, основні завдання недержавної системи забезпечення національної безпеки

Сучасні світові процеси обумовлюють залучення владними структурами інституцій та організацій громадянського суспільства до забезпечення адекватної реакції на загрози національним інтересам та економічним можливостям держави, загалом актуалізують уточнення й чітке розмежування завдань і сфер відповідальності суб'єктів системи забезпечення національної безпеки, залучення потенціалу громадянського сектору до вироблення та практичної реалізації політики національної безпеки за умови впровадження дієвих механізмів соціального партнерства. Додають актуальності досліджуваній проблемі такі висновки й прогнози вчених: поступальний розвиток соціальних форм життєдіяльності приводить до їхньої диференціації, виокремлення сфери управління як окремої галузі суспільної діяльності. За такої ситуації держава поступово передає, а інститути громадянського суспільства, відповідно, перебирають на себе повноваження контролю над сферами соціальної життєдіяльності [257, с.391]. За висновком дослідників безпекової проблематики, в умовах поглиблення глобалізаційних процесів слід очікувати послаблення ефективного впливу національної держави на соціальну сферу. При цьому вони припускаються думки, що загальне спрямування зміни національної системи соціального захисту людини, суспільства й держави визначатиметься еволюцією європейської соціальної моделі [267, с. 156].

Теоретичним підґрунтям дослідження проблеми забезпечення безпеки суспільства за активної участі його громадян, *безпеки як соціального явища* є класичні праці Овідія, Геракліта, Цицерона, Л. Сенеки, Н. Макіавеллі, Г.Гроція, І. Канта Г. Гегеля, К. Сен-Сімона, Ш. Монтеск'є, І. Бентама та

інших видатних мислителів. Найважливішим методологічним посиленням до аналізу недержавної системи забезпечення національної безпеки (далі – НСЗНБ), на нашу думку, є концептуальна теза Г. Гегеля про те, що суспільство має вийти за свої межі й розв'язувати проблеми разом з іншими інституціями, які взаємодоповнювали б одна одну. У своїх працях він системно доводить принципову відмінність громадянського суспільства від держави, як сфери приватних інтересів окремих індивідів і недержавних суб'єктів, розуміючи під ним комплекс приватних осіб, класів, груп, корпорацій, інститутів, взаємодія яких регулюється громадянським правом, що безпосередньо не залежать від держави. При цьому він вказував на те, що елементи, які утворюють громадянське суспільство, дуже часто бувають соціально вибухонебезпечними, оскільки громадянське суспільство не може самотужки боротися з бідністю [39, с. 228].

Методологічним підґрунтям дослідження недержавної системи забезпечення національної безпеки слугують і висновки вітчизняних дослідників теоретико-правових основ забезпечення національної безпеки. Г.Новицький важливим для забезпечення права людини й громадянина вважає «широке значення безпеки, яке полягає у взаємодії індивідів і соціальних суб'єктів з численними обставинами і факторами, що здійснюють на них негативний вплив», а також «уявлення про безпеку в широкому розумінні, як про суспільні відносини, що можуть бути врегульовані правом» [155, с. 96]. Філософський аналіз, вказує О. Дзьобань, свідчить про те, що в найширшому розгляді цієї проблеми розуміється «суспільство в цілому». Як суб'єкт забезпечення національної безпеки воно має багаторівневу диференціацію: рівень органів державної влади, рівень інститутів держави, рівень суспільно-політичних та громадсько-політичних об'єднань, рівень творчих об'єднань громадян, рівень окремих громадян [73, с. 273].

Поява монографії В. Крутова «Становлення та розвиток недержавної системи безпеки підприємництва» (2008 р.) певним чином компенсує нинішній брак методологічних розробок з визначення універсальних

критеріїв становлення недержавної системи безпеки підприємництва як однієї із складових НСЗНБ у контексті реалізації суб'єктом господарювання потреби захисту економічних інтересів підприємництва. Автором розглянуто політико-правові передумови створення такої системи в Україні з огляду на глобальні впливи та сучасні економічні трансформації, проаналізовано стан розвитку недержавних структур безпеки, представлених різними за організаційною побудовою, стратегією й тактикою діяльності союзами, федераціями, асоціаціями та іншими структурами вітчизняної індустрії безпеки. При цьому розвиток і суспільних, і глобальних процесів, що обумовлює прискорене зростання попиту з боку вітчизняного підприємництва на якісні послуги у сфері безпеки, актуалізує організаційно-управлінський аспект цієї проблеми, необхідність створення юридично визначеної недержавної системи безпеки як самодостатньої складової системи загальнонаціональної безпеки, формування якої має відбуватися за активної участі держави та її головних суб'єктів, визначених ст. 4 зазначеного вище Закону України «Про основи національної безпеки», а також за підтримки інституцій громадянського суспільства та існуючих безпекових структур.

З позиції Е. Низенка, «маючи законодавчі підстави для участі у вирішенні проблем захисту підприємництва, бізнес і громадянське суспільство повинні перекласти з плечей держави на себе частину проблем захисту приватної власності і своєї підприємницької діяльності». Все це, у свою чергу, актуалізує завдання формування недержавної системи безпеки підприємництва, наявність у співробітників недержавної служби безпеки необхідних професійних знань, навичок для такої діяльності. У системі забезпечення безпеки підприємництва дослідник виокремлює дві реально діючі групи суб'єктів: держава (забезпечує здійснення функцій у цій сфері через органи законодавчої, виконавчої, судової влади, правоохоронні органи й спецслужби) і недержавні організації (приватні охоронні фірми, служби

безпеки, детективні агентства, навчальні заклади й школи з підготовки співробітників для недержавної структури безпеки) [153, с. 286 – 289].

За слушним висновком В. Горбуліна і А. Качинського забезпечення безпеки недержавною системою спрямоване на захист законних прав та інтересів підприємців і сприяє розвитку підприємництва в Україні. Визначені ними завдання недержавної системи безпеки по суті підпорядковані необхідності забезпечення захисту законних прав та інтересів підприємницької структури та її співробітників [50, с. 183 – 184]. Зазначимо, що в Україні з травня 1995 р. діє Українська федерація працівників недержавних служб безпеки, мета діяльності якої – захист безпеки бізнесу та особистості в тісній співпраці з державними правоохоронними органами. З 2003 р. в Україні реалізується «Громадянський проект формування недержавної системи безпеки підприємництва», його суспільне значення полягає в створенні прецеденту реального й продуктивного соціального партнерства між громадськістю та державою в процесі становлення в Україні громадянського суспільства, у блокуванні передумов криміналізації економічних відносин, зміцненні продуктивного потенціалу суспільства.

Посилення уваги дослідників до проблеми створення недержавної системи безпеки підприємництва в Україні та пов'язаних з нею інших сегментів недержавної складової економічної безпеки, безпеки бізнесу об'єктивно обумовлено тим, що активність суспільства нині перемістилася у сферу підприємництва, а також необхідністю впровадження ефективної системи захисту вітчизняного підприємництва та убезпечення національних економічних інтересів України від низки реальних та потенційних проявів глобалізації та «нового регіоналізму». Втім маємо зазначити, що наукова думка за низки об'єктивних причин до цього часу комплексно не досліджувала організовані громадські ініціативи, різні за своїм призначенням громадські об'єднання як суб'єкти НСЗНБ, на що вказує В. Крутов. За висновком ученого, «до цього часу наукова думка України комплексно не розглядала систему недержавної безпеки як складову національної безпеки

держави». «Науковці досліджували лише окремі сегменти недержавної складової економічної безпеки», а саме: проблеми юридичної природи недержавної охоронної діяльності в Україні, менеджмент безпеки приватних підприємств, різні аспекти економічної безпеки [110, с. 100].

Серед завдань, які має вирішувати НСЗНБ, виокремимо такі: підтримка організованої в різні структури громадськості, налагодження конструктивної взаємодії між ними й державою з метою забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особистості та суспільства в різних сферах; проведення незалежних експертиз джерел небезпеки й загроз у контексті формування попереджувальної сигнальної системи щодо появи джерел небезпеки й посилення загроз; безпосереднє реагування на ситуації, що загрожують життю й здоров'ю громадян, їхній власності, природному та культурному середовищу, правопорядку, міжетнічним відносинам тощо; боротьба з соціальними та моральними вадами, корупцією, безвідповідальністю й некомпетентністю представників державного апарату; забезпечення безпеки підприємницької діяльності; залучення до розробки концепцій національної безпеки, законодавчих актів з проблем безпеки новітніх технічних і соціальних технологій, орієнтованих на безпеку, вироблення альтернативних програм безпеки; формування громадської думки; залучення громадян до практичної діяльності щодо забезпечення національної безпеки, підтримки громадянського миру й злагоди; участь в реалізації міжнародних програм безпеки; здійснення громадського контролю за діяльністю органів влади; створення дієвих механізмів захисту конституційних прав і свобод громадян від посягань з боку держави; оптимізація діяльності організаційно-управлінських структур державних органів шляхом делегування деяких функцій громадським структурам.

Проблематика впливу власне громадських об'єднань на перебіг подій в сучасній Україні, формування політики національної безпеки за активної участі громадськості, різних асоціативних та інституційних форм її самоорганізації для вітчизняної науки є новою, хоча деякі її аспекти знайшли

відображення у працях І. Бінька, С. Головащенко, В. Горбуліна, О. Дзьобаня, М. Дмитренка, В. Кременя, В. Крисаченка, В. Крутова, А. Кузьменка, В.Ліпкана, Г. Новицького, М. Паламарчука, С. Пирожкова, Г. Ситника, В.Циганова, О. Хілько, Л. Шипілової. Так, В. Крутов визначає недержавну систему забезпечення безпеки України як складову національної безпеки України, яка включає скоординовану та цілеспрямовану діяльність організацій, підприємств, установ, громадських об'єднань, фізичних осіб зі зміцнення національної безпеки, забезпечення безпеки особи, суспільства, держави, суб'єктів господарювання. Така діяльність здійснюється без використання бюджетних коштів на основі чинних організаційно-правових норм за взаємодії з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки України [109, с. 296]. Інший вітчизняний дослідник В. Ліпкан визначає НСЗНБ як *організовану державою* сукупність недержавних суб'єктів: органи місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення, об'єднання громадян, профспілки, приватний нотаріат, адвокатура, приватні охоронні та детективні підприємства, інші підприємства, установи та організації, окремі громадяни, об'єднані цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів [123, с. 161]. Визначення НСЗНБ за В. Ліпканом, на нашу думку, виключає такий системоутворювальний чинник формування цієї системи, яким є *самоорганізація громадськості* в різних асоціативних та інституційних формах, спрямований на забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави в різних сферах життєдіяльності.

Водночас, механізми залучення громадян та їх об'єднань до системи забезпечення національної безпеки України недостатньо розкрито в чинному вітчизняному законодавстві. Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України», «громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування... реалізують національні інтереси... здійснюють заходи, визначені законодавством

України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни...» [191, с. 24]. Наголошуючи на ролі виборів у процесі організації влади як важливого механізму реалізації громадянами своїх повноважень, у тому числі як суб'єкта забезпечення національної безпеки, слід зауважити, що ефективність механізмів забезпечення народного суверенітету визначають тільки демократичні стандарти, дотримання яких забезпечують фундаментальні принципи виборчого права. В контексті досліджуваної нами проблеми виокремимо принцип прямого виборчого права, що означає право громадянина обирати та обиратися безпосередньо до виборного органу чи на виборну посаду. На наше переконання, з чинного виборчого законодавства України необхідно вилучити правову норму про те, що суб'єктом виборчого процесу може бути виборчий блок політичних партій. Щодо участі громадян в інших формах безпосередньої (прямої) демократії, то показовим прикладом демократичного ставлення до суспільства й держави є ст. 21 Конституції Македонії 1991 року: «Громадяни мають право мирно збиратися і висловлювати публічний протест без попереднього інформування влади й без спеціального дозволу».

Зауважимо, що як суб'єкти забезпечення національної безпеки на рівні недержавної системи російські й вітчизняні вчені загалом розглядають органи місцевого самоврядування, недержавний (приватний) нотаріат, адвокатуру, недержавні охоронні служби та детективні агентства, громадські об'єднання та окремих громадян. Серед власне громадських об'єднань як суб'єктів НСЗНБ російські вчені виокремлюють профспілки, релігійні організації, організації «зелених», об'єднання козацьких військ, а також організації та рухи, що об'єднують кадри військовослужбовців і запасу, правоохоронних органів. За складом засновників та метою діяльності недержавні структури безпеки – станові структури, що відроджуються (козацькі формування, дворянське зібрання, союз офіцерів, військово-

історичний клуб та ін.), організації ветеранів війни в Афганістані, «дочірні» структури правоохоронних органів, структури безпеки регіональних та місцевих органів влади (національна гвардія, загони місцевого самозахисту та ін.). Залежно від субсидування – комерційні структури недержавних служб безпеки, аварійно-рятувальні служби, військово-патріотичні об'єднання. За М. Арсентьєвим до недержавних органів та організацій, що беруть участь у діяльності, спрямованій на захист життєво важливих принципів (інтересів) країни, належать організації та рухи із захисту прав громадян, політичні партії, об'єднання за релігійними, професійним, духовним та іншими інтересами, недержавні засоби масової інформації [7, с.150]. Особливу роль серед недержавних органів та організацій, що виконують захисні функції, вчені відводять службам захисту підприємств, загальна кількість яких постійно зростає. Дехто з них припускається думки, що працівники некомерційних організацій можуть виконувати функції й представника влади. На цю роль, вважають вони, можуть претендувати також приватні охоронці [291, с. 11].

Досить розгалужена структура громадських організацій і рухів дозволяє провести їх типологію як суб'єктів недержавної системи забезпечення національної безпеки (НСЗНБ) залежно від їхнього правового статусу та масштабів діяльності, сфери діяльності (визначених цілей, пріоритетних напрямів діяльності), складу засновників, приналежності до тієї чи тієї соціальної, вікової групи населення, етнічної спільноти, специфіки фінансування тощо. Так, залежно від специфіки фінансування (субсидування) розрізняють такі недержавні структури безпеки, як комерційні структури (отримання прибутку від виконання охоронно-розшукових функцій, надання юридичних послуг, інформаційно-аналітичної продукції), аварійно-рятувальні служби та інші.

Розглядаючи систему забезпечення національної безпеки як сукупність (широкий спектр) державних і недержавних інститутів, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних метою й завданнями захисту національних

інтересів, тобто як *дворівневу систему забезпечення національної безпеки на державному та недержавному рівнях*, вітчизняні та інші дослідники країн пострадянського простору переважно головну роль у цій системі відводять державі (органам державної влади) як координатору та гаранту дотримання конституційних прав і свобод та реалізатору двох її основних функцій – організуючої й захисної. Аргументують вони свою позицію тим, що забезпечення національної безпеки – це обов’язок, насамперед, органів державної влади, оскільки лише вони наділені необхідними повноваженнями стосовно впливу на відповідні процеси. Через державний апарат реалізується внутрішня й зовнішня політика держави, визначаються її стратегічні пріоритети. А. Баланда вважає питання забезпечення стабільного розвитку національного утворення – винятково прерогативою держави (на нашу думку, одне з основних завдань державної безпеки), а тому діяльність органів державного управління повинна спрямовуватися, насамперед, на формування національної ідеї та забезпечення добробуту нації. Сутність проблеми формування системи забезпечення національної безпеки розкривається ним через аналіз охоронної та конкурентної концепцій безпеки [8, с. 24].

Примітно, що у фаховій літературі з конституційного розвитку сучасної України засобами забезпечення національної безпеки визначено систему державних, організаційно-правових та спеціальних заходів, застосування яких належить до загальної й спеціальної компетенції державних органів влади у разі захисту інтересів людини, держави й суспільства від прояву зовнішніх чи внутрішніх загроз.

Вітчизняні вчені О. Данільян, О. Дзьобань, М. Панов, визначаючи сутність, структуру та основні напрями реалізації національної безпеки України, необхідною умовою успішної реалізації сучасної її концепції вважають досягнення ефективного співвідношення політичних і воєнних засобів забезпечення безпеки, розуміючи під політичними засобами переважно діяльність держави. Серед внутрішніх чинників у соціально-політичній сфері забезпечення національної безпеки держави вони виділяють

рівень розвитку демократії й участі широких мас в управлінні суспільством, ступінь забезпечення реальних прав і свобод громадян та інші. Водночас про недержавний рівень забезпечення національної безпеки ані згадки [64, с. 5 – 22]. Виходячи з тези, що «політика, її владне начало й організаційно-регулятивні функції завжди відігравали особливу роль у розвитку... окремих громадян, суспільства й держави», за О. Дзьобанем та іншими вітчизняними й зарубіжними вченими (В.Барабін, В.Богданович, О.Маначинський, В.Ольшевський, О.Панфілов, С.Проскурін), «провідне місце в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки, що цілком зрозуміло, належить воєнній організації держави» [73, с. 273, 347 – 348, 354, 368 – 370].

Неоднозначне ставлення вчених країн пострадянського простору до проблеми НСЗНБ як складової національної безпеки держави обумовлено низкою причин цілком об'єктивного характеру: для політиків, учених, загалом для країн молоді демократії, що позбулися свого тоталітарного минулого, коли усіма проблемами суспільства «опікувалася» держава та одержавлені громадські організації, постало завдання осмислення за нових зовнішньо- та внутріполітичних реалій і сучасної політики національної безпеки (тим більше, у зв'язку з появою нових глобалізаційних викликів і загроз), і нової проблеми, пов'язаної з можливістю впливу інститутів громадянського суспільства на розроблення та формування політики національної безпеки, конструктивне розв'язання якої (цієї проблеми) багато в чому може визначити подальші шляхи розвитку країн з перехідною політичною системою в умовах «демократичного транзиту». Утім із зростанням політичної культури громадян (громадянської культури, культури демократії) та формуванням в країні зрілого громадянського суспільства можна казати лише про наявність можливостей для її повнокровного функціонування, а також про необхідність подолання багатьох труднощів у відносинах між державною й недержавною системами забезпечення національної безпеки, які в демократичному суспільстві повинні функціонувати як союзники, поєднуючи свої зусилля з метою

повноцінного забезпечення життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства й держави [157, с. 222].

На думку Г. Почепцова, особливості формування системи національної безпеки країн перехідного періоду характеризує (з-поміж внутрішніх чинників) «політика диверсифікації усіх верств і усіх механізмів у пошуку своєї самодостатності, якій нова держава не може протиставити нічого об'єднувального» [184, с. 14]. Так, у контексті забезпечення на сучасному етапі соціальної безпеки постає завдання створення за участю громадських об'єднань недержавної інфраструктури з надання соціальних послуг різним категоріям населення, зокрема через розвиток волонтерського руху.

Вельми актуальним завданням ми вважаємо залучення громадських організацій армійських ветеранів до розробки програми реформування системи державних органів сфери безпеки України.

Отже, НСЗНБ це – сукупність недержавних структур, що діють у різних сферах безпеки та мають свої специфічні завдання, функції регулювання й управління та відповідне забезпечення. Серед низки функцій, покладених на НСЗНБ, особливої актуальності в сучасних умовах набувають такі, як попередження виникнення джерел соціальної загрози та назрівання загроз, а також кризових ситуацій, конфліктів і протиріч на ранніх стадіях їхнього прояву, захист прав і свобод громадян та інтересів суспільства, формування громадської думки, громадський контроль за діяльністю органів влади та виконанням ними власних рішень, залучення громадян до практичної діяльності з метою забезпечення суспільної безпеки, збереження громадянського миру й злагоди в суспільстві, боротьба з негативними явищами в суспільстві й державі, підвищення рівня громадянської свідомості та культури демократії. Діяльність недержавних структур безпеки має базуватися на принципах сприяння забезпеченню національної безпеки та збереження своєї самостійності.

2.2. Зарубіжний досвід залучення громадськості та громадських організацій до політики національної безпеки

Питання взаємодії громадянського суспільства та соціально-правової держави є одним з найважливіших в політичній науці. Ці основні категорії, базові концепти, водночас проблемні комплекси – ідеальні типи, що взаємодоповнюють одне одного, відображають різні сторони суспільного буття. Якщо громадянське суспільство як сукупність недержавних інституцій та відносин виконує роль опосередкованої ланки між вільною людиною й політико-владними структурами, то держава за своїм функціональним призначенням покликана ефективно протидіяти дезінтеграційним, кризовим тенденціям, адекватно реагувати на небезпеки внутрішнього й зовнішнього походження в контексті створення належних умов для повноцінної реалізації прав і свобод людини і громадянина, суспільних інтересів загалом.

Отже, головними функціями громадянського суспільства є виконання ролі посередника між владою й особистістю, захист особистості від неправомірних дій держави та здійснення громадського контролю за її діяльністю. До структур, що виконують роль з'єднувальної ланки між суспільством і державою та мають вирішальне значення щодо функціонування громадянського суспільства, вчені зазвичай відносять політичні партії, самодіяльні та добровільні громадські об'єднання, засоби масової інформації, механізми виборчого процесу, політичну культуру, політичне представництво тощо.

Під час аналізу взаємодії громадянського суспільства і держави в контексті забезпечення їхнього безпекового розвитку доцільно звернутися до ретроспективи філософської й політичної думки з цієї проблеми. Так, питання взаємовідносин людини і влади, залежно від тієї чи тієї форми державного правління, розглядали ще в часи античності Платон та Аристотель. Т. Гоббс, який одним із перших почав протиставляти природне і суспільно-політичне в людині, вказував, що самозбереження є причиною заснування урядів; людина добровільно переносить свої права і все, що їй

належить, на суверена (державу), сподіваючись одержати захист від нього. Обов'язок суверена – добре керувати народом, бо держава створюється не заради самої себе, а заради громадян. Утім Т. Гоббс не допускав створення необхідних правил та інститутів, які ззовні гарантували б реальну залежність суверена від народу. За Дж. Локком: держава утворюється на основі існуючих у природному стані суспільних відносин; головна мета держави полягає в захисті суспільства; основним її обов'язком є забезпечення права на приватну власність, особистої свободи, безпеки та інших невід'ємних прав людини. Д. Юм стверджував, що природну слабкість людини спільнота компенсує організованим державним і громадським життям, а громадянське суспільство є продуктом власної активності й самодіяльності населення. Поступово мислителі Нового часу дедалі більше усвідомлюють різницю між громадянським суспільством і власне державними інститутами, що **держава – це інструмент суспільства**, за допомогою якого суспільство актуалізує себе. Виходячи з примату свободи та природної здатності індивіда до самостійної соціальної дії, мислителі Нового часу вважали, що саме різноманітні суспільні інститути та організації покликані сприяти повноцінній реалізації потенціалу особистості, її життєво важливих інтересів.

Особлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства у його взаємозалежності з державою належить Г. Гегелю, який відзначав: «В громадянському суспільстві кожний для себе – мета... Але без відношення з іншими, він не може досягти усього об'єму своїх цілей». За Г. Гегелем, громадянське суспільство – взаємопов'язана з сім'єю й державою система приватних і групових інтересів, у якій суспільство та індивід підпорядковані державі, що інтегрує окремі групи та індивідів в органічну цілісність та визначає сенс їх життєдіяльності [39, с. 228]. Суспільство, згідно з його концепцією, має вийти за свої межі й розв'язувати проблеми разом з іншими інституціями, взаємодоповнюючи одне одного. У своїх працях він системно доводить принципову відмінність громадянського суспільства як сфери приватних інтересів окремих індивідів і недержавних суб'єктів від держави,

розуміючи під ним комплекс приватних осіб, класів, груп, корпорацій, інститутів, взаємодія яких регулює громадянське право, і вони безпосередньо не залежать від держави.

Марксистська концепція відхиляє тезу Г. Гегеля про первинність держави по відношенню до громадянського суспільства. Згідно з цією концепцією, відносини між державою й громадянським суспільством не є рівними й договірними. Загалом у марксистській концепції акцент зроблено на політичному вирішенні суспільних питань, тобто на вирішенні їх державою. Поділяючи цю концептуальну тезу, ідеологи соціал-демократії вважають, що держава з її владними повноваженнями повинна забезпечувати функціонування громадянських інститутів, виступати гарантом їх демократичного управління. Натомість представники ліберальної концепції громадянського суспільства переконані, що воно потрібне для створення *захисних структур у відносинах між конкретною людиною та органами влади.*

Нині поширення набула ліберально-демократична концепція формування громадянського суспільства в його індивідуалістичній інтерпретації, що ґрунтується на применшенні ролі колективної солідарності на користь автономії індивіда від суспільства, цілковитої свободи його інституцій та організацій. Будь-які спроби з боку держави обмежити сферу їхньої діяльності представники цієї концепції розцінюють як свавілля та замах на конституційні свободи людини й громадянина та їхніх об'єднань. У цьому контексті актуальними залишаються висновки А. де Токвіля: «найдемократичнішою в світі є та країна, в якій люди за наших днів найбільше вдосконалили мистецтво разом досягати мети, яка відповідає спільним їхнім бажанням, і застосовують це нове вміння до максимальної кількості людей»; «моральність та розумовий розвиток демократичного народу зазнали б не меншої безпеки, аніж промисловість та торгівля, *якби уряд спробував повністю заступити собою об'єднання та асоціації*» (виділено нами) [240, с. 166].

В реально функціонуючому громадянському суспільстві (в сучасних розвинених демократіях) саме держава бере на себе зобов'язання забезпечувати безпеку суспільства та окремих громадян. Щодо роздержавлення й відродження громадянського суспільства в Україні, то згадуваний вже нами В. Селіванов припускається думки, що під ним слід розуміти обмежену частину певного соціального простору, де жодна з траєкторій відносин державної влади, яка не пов'язана із захистом суверенітету й територіальної цілісності, національною безпекою України, не є домінуючою над законною поведінкою особистості, де люди взаємодіють між собою через низку стосунків і недержавних асоціацій, що взаємно перехрещуються, – комунікативних, релігійних, родинних, економічних, соціальних, культурних тощо [218, с. 236].

Найважливішим, на наш погляд, є створення українськими вченими «концепту держави як складової громадянського суспільства», що заперечує вивищення держави над суспільством: держава покликана обслуговувати громадянське суспільство (слугувати йому), усіма своїми діями висловлювати та обстоювати суспільні інтереси, що, в свою чергу, не виключає того, що існування й функціонування громадянського суспільства можливе лише в діалектичній суперечливій єдності з державою. На переконання Ф. Хаєка держава не повинна формувати суспільство будь-якого демократичного типу, примушуючи його членів служити будь-якій меті, окрім дотримання порядку, забезпеченого правилами поведінки: «Суспільство створює, держава – створюється». При цьому він вказує, що у вільному суспільстві держава є однією з багатьох організацій, «необхідних лише для того, щоб забезпечити зовнішні межі, в яких зароджується та існує стихійний порядок. Держава, в якій існує безліч добровільних організацій, «не визначає діяльності вільних індивідів» [271, с. 316 – 318].

Практичні аспекти питання взаємодії держави й громадянського суспільства характеризує поширена в усіх демократичних країнах практика створення та діяльності при парламентах й урядах різних за спрямуванням

рад і комісій, що складаються з представників та організацій громадянського суспільства, які, зокрема, виступають як експерти з різних проблем розвитку суспільства й держави, своєрідні індикатори стану громадської думки. Так, дослідженню місця та ролі недержавних об'єктів у системі зовнішньої політики ФРН, еволюції їхніх відносин із державними органами влади присвячено дисертаційне дослідження Л. Примаченко «Недержавні актори в системі зовнішньої політики Німеччини» (2009 р.). Серед основних недержавних суб'єктів, які своїми діями можуть впливати на німецьку зовнішню політику, дослідниця виокремлює об'єднання недержавної сфери: профспілки, а також об'єднання громадян, релігійні організації, науково-аналітичні центри та політичні фонди. Такі можливості дослідниця вбачає в неабиякій відкритості органів влади для взаємодії з суспільством у сфері вироблення й реалізації зовнішньої політики цієї держави, тенденції «усуспільнення» німецької зовнішньої політики, доповнення її громадсько-соціальним вибором [186].

Слід підкреслити, що інституціональний аспект взаємодії влади з громадськістю та громадськими організаціями у сфері забезпечення національної безпеки країн розвиненої демократії більш показово характеризує вплив неурядових аналітичних структур на процес вироблення політико-управлінських рішень, експертно-оціночне супроводження процесу їх реалізації. Більш детально ця проблематика аналізується нами у наступному параграфі.

Далі питання взаємодії держави й громадянського суспільства у забезпеченні національної безпеки розвинених країн ми розглянемо на прикладі Франції. За висловом дослідника її історії та основ новітньої влади Ж. Мере, в суспільстві існує сенс раціонального розрахунку, який і спричиняє об'єднання людей в єдиний суспільний організм. Відомий як критик метафізичних основ *res publica*, вчений визначає суспільство не тільки як сферу потреб, а й як *план засобів* (устрій засобів), якими забезпечує себе людська спільнота задля того, **щоб убезпечити своє виживання;**

державу (з погляду суспільства) – *як план цілей* (устрій цілей), зазначаючи при цьому, що тільки через суспільну роботу набуває свого значення поняття політично справедливого [137, с. 157].

В останні роки в країнах Європи помітно поширилася практика залучення інституцій громадянського суспільства до процесу вироблення політики національної безпеки через різні механізми консультування (консультації з широким колом громадськості та консультації уряду чи органів влади з певною «групою інтересів», які ще отримали назву «обмежених консультацій»), що відкриває нові можливості для забезпечення безпеки й добробуту громадян, протидії корупції, спонукає органи влади до адекватнішого реагування на потреби суспільства, врахування інтересів різних соціальних груп. «Обмежена консультація» є досить корисною на ранніх етапах розгляду проблем у контексті виявлення додаткових можливостей і отримання необхідної інформації, що може послугувати розвитку та вдосконаленню політики уряду (органів влади). Консультації з широким колом громадськості організуються на пізнішому етапі, коли уряд (чи орган влади) вже виконав певний об'єм роботи й зупинився на реалізації одного з попередньо запропонованих варіантів програми дій. Більшість консультацій між органами влади та інституціями громадянського суспільства відбуваються в межах конкретних сфер політики: освіта, охорона здоров'я, економічний розвиток тощо. Вартий уваги той факт, що задля забезпечення високого рівня проведення консультацій Європейська Комісія розробила мінімальні стандарти, які передбачають чіткість змісту інформації, адекватність цільовій аудиторії методів розповсюдження інформації, суворе дотримання часових рамок, зворотний зв'язок, надання можливості усім зацікавленим сторонам висловити свої позиції/

Органи державної влади країн розвиненої демократії досить уважно відносяться до висновків учених і впливових груп інтересів (бізнесу зокрема), яких залучають як експертів. Так, дослідниця політики безпеки Франції О. Мітрофанова виділяє концептуальні підходи до вироблення

офіційної політики Французької Республіки в сфері забезпечення національної безпеки та формування системи європейської безпеки за участю французьких військових Ф. Валентана, Ж.-П. Кельша, Ж.-П. П'єруша, А.Фопана, Ж. Л. Бате, Ж. Пелістранді, які за своїм спрямуванням вирізняються «незалежними» поглядами, істотно відмінними від «атлантичних» концепцій: досягнення автономності Європи в сфері безпеки, а саме: автономності європейського військового контингенту в системі європейської безпеки [143, с. 4]. Водночас. у працях А. Кузьменка доведено, що і для Франції, і для багатьох розвинених країн Заходу властивим є те, що не лише правляча еліта, а й інші політичні, релігійні та громадські рухи, транснаціональні «закриті елітарні союзи, клуби, ордени», опозиційні організації практикують проведення власної політики, яка може не співпадати з офіційною. При цьому клуби еліт (мережа груп розробки політики), на його думку, справляють неабиякий вплив на зовнішній чи внутрішній курс політики держави. Саме через цю мережу замовляють в експертів дослідження з різних важливих питань, чиниться вплив на громадську думку окремо взятої держави або регіону, конкретного суспільства [112, с. 89]. У Великобританії залученню недержавних акторів до процесів підготовки та прийняття державних рішень послуговує система «кванго», яка діє на всіх рівнях влади і є важливою з'єднувальною ланкою між інституціями громадянського суспільства, бізнесовими структурами та органами державної влади. Крім представників міністерств і відомств, до цієї системи входять представники бізнесових організацій, окремих фірм, особи, делеговані до неї комерційними організаціями, провідні експерти. Загальна кількість «кванго» у Великобританії сягає 800. Здебільшого вони виконують консультативні функції. Діяльність значної частини «кванго» спрямована на вирішення управлінських завдань.

Дехто з зарубіжних учених-фахівців з питань національної безпеки дотримується думки, що національна безпека, як одна з центральних проблем геополітики, у більшості розвинених країн Заходу належить до сфери

військової та державної безпеки, а питаннями забезпечення безпеки особистості й суспільства, особливо в соціальній, економічній та екологічній сферах, ці країни зовсім не опікуються. У Франції не вважається за необхідне створювати окремі громадські інституції, покликані розробляти пропозиції щодо вдосконалення системи національної безпеки держави, оскільки кадрова політика держави сприяє залученню на роботу до державного апарату висококваліфікованих фахівців у сфері і національної, і міжнародної безпеки. Згідно з постановою французького уряду 2001 року держава гарантує працевлаштування випускникам відповідних факультетів вищих навчальних закладів з метою періодичного оновлення кадрового складу державного апарату. Саме тому кількість неурядових інституцій Франції у цій царині є незначною. Роль політичних партій та представницьких органів влади Франції щодо визначення політики національної безпеки країни обмежена конституцією. Крім того, домінування виконавчої влади над законодавчою фактично унеможлиблює вплив чинника міжпартійної боротьби на визначення характеру національної доктрини. Втім більшість партій Франції розробляє свої програми зовнішньої та оборонної політики, а також публікує документи щодо різних аспектів безпеки.

Скептичне ставлення французької влади до впровадження неурядових програм можна пояснити острахом прихованого впливу на національну безпеку «третіх» держав світу, що заборонено національним законодавством у сфері інформаційної безпеки. Причиною такого прояву французького менталітету є історичні традиції організації влади: французька держава за всіх політичних режимів – від абсолютної монархії до демократичної республіки – спиралася на централізовану адміністративну структуру, побудовану за чітко встановленим вертикальним принципом. Тому не було повністю реалізовано проект формування відносин між державою і громадянським суспільством – так званої участі. Прихильники цього проекту Л.Амон, Ф.Дешартр, Р.Капітан, Е.Мішле та інші вважали за необхідне розширити масову базу П'ятої республіки за рахунок допущення соціальних

партнерів до процесу вироблення державних рішень. Практичним втіленням проекту «участі» стало створення 1925 року консультативної національної економічної ради з представників патронату, профспілок, фермерських та інших громадських організацій. З 1990 р. рада складається з 18 груп, які, зокрема, об'єднують 70 представників основних профспілок країни (організовані переважно за виробничою ознакою, мають значний вплив на роботу виробничих рад на підприємствах), 27 організацій великого й дрібного бізнесу (підприємницькі союзи у Франції мають різні форми: національні та галузеві асоціації, торгово-промислові палати, союзи роботодавців та ін.), 10 асоціацій ремісників, 25 фермерських організацій, 17 сімейних асоціацій, квартиронаймачів, дрібних вкладників банків, ощадкас, а також 40 відомих діячів економіки, науки, соціально-культурного життя країни. Водночас, як стверджує згадуваний вже нами А. Кузьменко, «як правило, всі заходи на рівні державних програм у сфері міжнародної діяльності, оборони і безпеки розробляються безпосередньо за участі спецслужб, на які потім Президентом і урядом Франції покладається функція контролю за ходом реалізації заходів та координація дій учасників окремих запланованих акцій» [112, с. 88].

За висновком російських франкознавців Ю. Рубинського і Т. Белик, «провал обох проектів радикальної реконструкції відносин між французькою державою і громадянським суспільством – «самоуправління» та «участі» – аж ніяк не зняв цю проблему з порядку денного», «він лише перемістив її з інституціональної сфери в площину прагматичних рішень, що поєднують, залежно від конкретних обставин, різні підходи – від того, щоб помірятися силами, до компромісного розв'язання спірних проблем» [267, с. 439].

Враховуючи зміни в геополітичному розкладі у світі після терактів 11 вересня 2001 р. у США, за ініціативи та під егідою президента Французької Республіки в березні 2003 р. було створено «Громадський форум з проблем національної безпеки», який об'єднує велику кількість спеціалістів (понад одну тисячу) в галузі національної та міжнародної

безпеки, викладачів університетів, політологів, учених, студентів та журналістів з метою проведення глибокого аналізу основних проблемних питань міжнародного життя, які могли б справити вплив на розвиток нових небезпечних тенденцій у світі. Члени форуму аналізують розвиток таких глобальних проблем сучасності, як тероризм, кіберзлочинність, глобальне потепління, а також «зростаючі геополітичні амбіції Росії», зовнішню політику США, розвиток молодих демократій у Європі тощо. За результатами засідання форуму публікується доповідь, яку мають розглянути урядові установи. Яскравим прикладом якісної співпраці Громадського форуму з проблем національної безпеки та уряду цієї країни стало всебічне обговорення та аналіз головного державного документа в сфері національної безпеки — «Білої книги-2008», яка востаннє видавалася 1994 р. Фахівці та учасники форуму присвятили майже шість місяців розробці рекомендацій та певних положень цієї книги, яка потім була визнана однією з найдосконаліших програм національної безпеки серед країн ЄС. У вищих навчальних закладах і науково-дослідницьких інститутах Франції проблематику громадського рівня національної безпеки, взаємодії держави і суспільства у забезпеченні внутрішньої безпеки держави віднесено до одного з пріоритетних напрямів досліджень.

Отже, французька влада на всіх рівнях ефективно забезпечує дієздатність власної системи національної безпеки та оборони в умовах дещо повільного розвитку прямого діалогу з громадянським суспільством, що час від часу спричиняє гострі конфлікти, які іноді виходять за межі правового поля, але не за межі демократії. Зрозуміло, що не варто механічно копіювати досвід інших країн, але й не враховувати його було б помилкою, адже відносини державної влади Франції, яка чутливо реагує на коливання громадської думки, з громадянським суспільством визначаються досить високим ступенем демократичності й відкритості. Водночас, слід наголосити, що діюча сьогодні дуалістична система французької виконавчої влади (виконавче двовладдя) певним чином перешкоджає узурпації влади, а

безпековий сегмент державної політики був і є одним з головних національних пріоритетів французької держави, формування її діалогу з громадським сектором, за широкого бюджетного фінансування та інформаційно-аналітичного забезпечення національної безпеки Французької Республіки.

Загалом практичні аспекти взаємодії держави і громадянського суспільства характеризує поширена в демократичних країнах практика створення при парламентах та урядах, інших органах влади громадських рад і комісій, які виконують функції громадської експертизи та громадського контролю за діяльністю державних органів, зокрема, у сферах надання адміністративних та соціальних послуг, захисту прав споживачів, у випадках порушення прав та обмеження законних інтересів людей. Особливої уваги заслуговує практика запровадження в Німеччині на комунальному та земельному рівнях механізмів забезпечення реалізації громадських законодавчих ініціатив через подання петицій, проведення плебісцитів, досвід функціонування в США на усіх територіальних рівнях громадських рад (громадських дорадчих комітетів) та спеціалізованих комісій, проведення громадських слухань, форумів, рішення яких є обов'язковими для реагування органами державної влади. Право громадської законодавчої ініціативи включено до усіх комунальних статутів адміністративних одиниць Німеччини. Чітко була визначена в них тематика ініціатив, кількісна підтримка з боку громадян висунутих петицій та форми втілення прийнятих рішень місцевими органами самоврядування. Прикладом постійно діючих в США спеціалізованих комісій є комісії з планування, що існують при більшості структур місцевого самоврядування. До складу комісії входять члени міського законодавчого органу, представники громадськості з числа співробітників державних установ, екологічних, фінансових та освітніх організацій, комітетів з питань нерухомості та інших структур. Кількість членів комісії перевищує число представників міської влади. Комісії з планування розглядають пропозиції щодо поліпшення стану міського

господарства і дають рекомендації мерові міста та міському законодавчому органу стосовно запропонованих до здійснення проєктів розвитку міста.

Корисною для України може становити європейська практика впровадження громадського контролю за діяльністю органів державної влади, зокрема запровадження інституту місцевих уповноважених з прав людини, посад місцевих і регіональних омбудсменів, що надає змоги уникнути занадто тривалих і дорогих судових процедур, скоротити їхню кількість та відстань між громадянами й органами державної влади, а також сприяє захисту прав громадян, врахуванню їхніх нагальних потреб, прозорості та ефективності державного управління. Слід також відзначити впровадження в розвинених європейських країнах недержавного контролю за внутрішньою і зовнішньою безпекою.

Певну специфіку має взаємодія органів державної влади з громадськістю та її об'єднаннями з питань забезпечення національної безпеки у державах трансформаційного типу. Сучасний стан взаємодії соціальних рухів, груп інтересів та громадських організацій в таких державах показово характеризує становлення нових організаційних форм колективних дій (громадянські форуми, конгреси, координаційні об'єднання, асоціації, громадські ради на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях тощо), що певним чином послуговує формуванню нових демократичних структур (громадські палати, центри громадських ініціатив, центри соціального партнерства тощо). Далі ми розглянемо питання взаємодії держави й суспільства у сфері забезпечення національної безпеки на прикладі Російської Федерації, де створено недержавні громадські об'єднання, інститути громадянського суспільства, які сприяють діяльності органів і сил забезпечення національної безпеки РФ – Громадська палата РФ, громадські ради при силових відомствах, Коаліція НУО із захисту виборчих прав громадян. Вже понад десять років ефективно діє Російська тристороння комісія з регулювання соціально-виробничих відносин. Ще раніше розпорядженням президента РФ від 11 жовтня 1993 р. затверджено положення про громадську палату

конституційної наради як організаційної форми взаємодії громадських об'єднань (політичних партій, масових рухів, молодіжних та інших громадських організацій, об'єднань підприємців, релігійних конфесій, асоціацій місцевого самоуправління, профспілок, представники яких увійшли до складу Громадської палати РФ (далі – ГП РФ). В рамках цього загальнонаціонального громадського органу здійснюються консультації з широкого кола соціально-політичних питань. Відповідно до ст. 1, 2 федерального закону від 4 квітня 2005 р. «Про Громадську палату Російської Федерації» (з внесеними змінами від 27 грудня 2005 р. та від 30 червня 2007 р.) вона формується на основі добровільної участі в її діяльності громадян РФ, громадських об'єднань та об'єднань некомерційних організацій, забезпечує взаємодію громадян РФ з федеральними органами державної влади, органами державної влади суб'єктів РФ та органами місцевого самоврядування з метою врахування потреб та інтересів громадян РФ, захисту прав і свобод громадян РФ та прав громадських об'єднань під час формування та реалізації державної політики. Крім того, на ГП РФ покладено здійснення громадського контролю за діяльністю федеральних органів виконавчої влади, органів виконавчої влади суб'єктів РФ та органів місцевого самоврядування. *Апарат ГП РФ є державною установою.* Відповідно до чинного російського законодавства вона засновує періодичне видання, щорічно готує й оприлюднює доповідь про стан громадянського суспільства в Росії, активно взаємодіє з комітетами та комісіями Державної Думи РФ, зокрема з Комітетом Державної Думи у справах громадських об'єднань та релігійних організацій.

Наголосимо, що ГП РФ, відповідно до ст. 4 зазначеного вище закону, покликана забезпечити узгодження суспільно значущих інтересів громадян, громадських об'єднань, органів державної влади та органів місцевого самоврядування для вирішення найважливіших питань економічного й соціального розвитку, *забезпечення національної безпеки, захисту прав і свобод громадян, конституційного ладу та демократичних принципів*

розвитку громадянського суспільства шляхом: «1) залучення громадян та громадських об'єднань до реалізації державної політики; 2) висунення й підтримки громадських ініціатив, що мають загальноросійське значення і спрямовані на реалізацію конституційних прав, свобод та законних інтересів громадян та громадських об'єднань; 3) проведення громадської експертизи... проектів федеральних законів..., а також проектів нормативних правових актів органів виконавчої влади... та проектів правових актів органів місцевого самоврядування; 4) здійснення... громадського контролю... за діяльністю уряду..., федеральних органів виконавчої влади... та органів місцевого самоврядування, а також за дотриманням свободи слова в засобах масової інформації; 5) вироблення рекомендацій органам виконавчої влади... при визначенні пріоритетів в галузі державної підтримки громадських об'єднань..., діяльність яких спрямована на розвиток громадянського суспільства...; 8) здійснення міжнародного співробітництва... та участь в роботі міжнародних організацій, а також в роботі міжнародних конференцій, нарад та інших заходів». Політичні партії не допускаються до висунення кандидатів в члени ГП РФ [262].

Подібних до ГП РФ громадських структур в зарубіжній практиці фактично не спостерігається. В законодавстві Китайської Народної Республіки закріплено положення про те, що член або представник будь-якої громадської організації має без будь-яких перешкод бути прийнятий (з доповіддю або проханням, пропозицією) главою правлячої партії та урядом. У цій країні функціонує така громадська структура, як Китайська народно-політична консультативна конференція, до складу якої входить Китайська палата підприємців (офіційна назва – Китайська торгово-промислова палата), яка виконує функції, що не можуть реалізовуватися правлячою партією та урядом КНР. Побіжно відзначимо, співпраця держави та громадськості у форматі діяльності колегіальних виборних дорадчо-консультативних структур при органах виконавчої влади усіх рівнів є одним з пріоритетних

напрямів забезпечення її участі у формуванні та реалізації державної політики в Україні.

Слід підкреслити, що основу недержавного рівня забезпечення національної безпеки РФ становлять інститути громадянського суспільства, а саме: неурядові некомерційні організації, створені в різних організаційно-правових формах, у тому числі громадські об'єднання, політичні партії, профспілки, фонди, релігійні організації. З листопада 2000 р. діє **Неурядова рада національної безпеки Росії** (з 2002 р. є членом Консультативної ради з роботи з громадськими об'єднаннями при генеральній раді партії «Єдина Росія»), загальна мета діяльності якої створення спільно з органами влади стійких російських ідеологій національної безпеки, підтримка інтелекту, культури, здоров'я та ідеологічна протидія наркотизації країни. Для становлення механізмів експертно-аналітичного супроводу державної політики національної безпеки за участю громадськості та її формувань корисним для України був би досвід діяльності в Росії «Фонду національної та міжнародної безпеки», який виступив з ініціативою створення загальнонародного руху «Суспільний університет безпеки», «Фонду сприяння науковим дослідженням проблем безпеки «Наука – XXI», налагодження ним періодичного випуску збірника «Проблеми безпеки».

Російські вчені й політики припускаються думки, що сьогодні «тільки вимальовуються обриси російської моделі громадянського суспільства, яке перебуває у стані партнерства з державою, **підкоряється державним цілям і завданням та толерантно ставиться до обмежень індивідуальних прав і свобод** задля економічного розвитку, соціального забезпечення та державної безпеки» (виділено нами) [34, с. 20]. За таких міркувань, ГП РФ це – політичний орган, ініційований президентом РФ саме як частина чинної системи влади. Отже, на їхню думку, «вона не може існувати поза системою домінуючих у владному просторі тенденцій, головна з яких – підвищення керованості усіма політичними процесами з одного центру влади» [38, с. 4].

З усього зазначеного вище зробимо деякі попередні висновки, які загалом віддзеркалюють переконання Т. Карозерса в тому, що «громадянське суспільство й держава потребують одне одного». Водночас «громадянське суспільство може й зобов'язане робити виклики, дратувати і навіть, час від часу, протистояти державі» [Цит. за: 70, с. 94]. Лише за умови обмеження втручання держави в приватне життя громадян, діяльність економічних суб'єктів, громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань тощо, за мінімальної залежності їх від органів державної влади громадянське суспільство як об'єднання громадян з високим рівнем розвитку соціально-економічних, політичних, культурно-духовних та інших якостей спроможне спільно з державою утворити розвинені правові відносини, взаємодіяти з нею заради досягнення спільного блага, ефективного забезпечення безпеки особистості та її добробуту. Суспільство, на думку вчених, стає громадянським тільки тоді, коли набір, розвиток і конфігурація недержавних об'єднань спроможні приборкати державу, змусити її стати активним захисником інтересів громадян, спонукати стати правовою державою [60, с. 16].

Отже, основним завданням держави як найповнішого суб'єкта системи національної безпеки має бути безпека громадянина й безпека держави як спільноти громадян, забезпечена незалежними від впливу будь-яких політичних сил справедливими судовими органами, бездоганним виконанням працівниками правоохоронних органів своїх безпосередніх обов'язків, дієвими заходами з викорінення корупції й хабарництва, неухильного дотримання прав людини й громадянина. Для цього держава зобов'язана підтримувати громадянський мир, злагоду і стабільність в суспільстві, виступати соціальним арбітром у відносинах між різними групами, верствами суспільства в разі виникнення конфлікту їх інтересів, домагатися досягнення соціального компромісу, а також забезпечувати громадський порядок, у разі потреби – вдаватися до законних примусових заходів; по-третє, захищати людей від свавілля владних структур, створювати нормальні

умови для людського буття, забезпечувати безпеку життя і власності, постійно турбуватися про соціально незахищених громадян. Тобто держава має набути усіх ознак соціальної держави.

Основними принципами державної політики у сфері забезпечення безпеки особистості й суспільства є: законність, справедливість, достатність сил і засобів, гуманність, своєчасність і адекватність заходів протидії загрозам внутрішнього й зовнішнього походження. Дієве вирішення проблем забезпечення національної безпеки в державі перехідного типу з урахуванням існуючих та можливих факторів ризику та загроз потребує активної підтримки нею недержавної (суспільної) підсистеми забезпечення національної безпеки, функціонування якої, так само як і державної підсистеми, повинно базуватися на неухильному дотриманні принципів законності, справедливості, достатності сил і засобів, гуманності, своєчасності та адекватності вжиття заходів протидії загрозам внутрішнього і зовнішнього походження.

2.3. Специфіка формування та функціонування неурядових аналітичних структур

Неурядові аналітичні структури (*think tanks*) почали активно досліджуватися на початку 70-х рр. ХХ ст. Вважається, що першою фундаментальною розробкою з цієї проблематики була книга Пола Діксона «Think tanks», що вийшла друком 1971 року в Нью-Йорку. Посилення інтересу радянських дослідників до зарубіжних аналітичних структур («мозкових трестів») у контексті теоретичного й концептуального забезпечення зовнішньої політики країни, порівняльного аналізу аналітичної продукції впливових політологічних центрів спостерігалось ще на початку 1980-х рр. Про це свідчить поява низки досліджень Р. Богданова, Е.Журихіна, І. Кобринської, А. Кокошина, В. Петровського, Г. Трофименко, І. Шейдіної та інших учених.

Серед небагатьох сучасних вітчизняних дослідників, які ґрунтовно аналізують можливості та шляхи впливу неурядових аналітичних центрів

(далі – НУАЦ) на діяльність владних інститутів, відзначимо А. Кудряченка (підготовлена ним аналітична розробка з цього питання розміщена на інтернет-сторінці Національного інституту стратегічних досліджень). Проблематику НУАЦ освічували на шпальтах журналу «Національна безпека і оборона», де, зокрема, аналізувалися сучасний стан, роль та місце неурядових дослідницьких організацій в Україні на загальному тлі світового досвіду розвитку *think tanks*. Опубліковані в журналі доповіді Центру Разумкова з цього питання свідчать про ґрунтовний аналіз й синтезування вітчизняними аналітиками та експертами можливості участі НУАЦ у виробленні політики національної безпеки. На думку експертів, залежність від зарубіжних донорів дає підстави політичним суб'єктам характеризувати НУАЦ як «агентів впливу» окремих країн чи Заходу загалом [151, с. 24 – 30, 54 – 58]. За висновком інших дослідників, іноземні *think tanks* надто небезпечні в економічному й політичному сенсі для національних урядів, адже підчас змушують їх приймати рішення, що становлять загрозу національній безпеці держави. Справжнім злочином проти своєї батьківщини, на їхню думку, є недооцінка впливу транснаціональних корпорацій на перебіг подій в конкретній державі. Не можна оминати увагою той факт, що сьогодні зарубіжні «фабрики думок» фактично створюють образ «нової людини» – споживача продукції інтернаціональних структур роботодавців, якими є ТНК, вдаються до абсолютизації та масованої пропаганди ідеологеми «права людини – вище за інтереси нації» (а це й право на вільне споживання наркотиків, гомогенні шлюби, аборти, зміну статі, клонування тощо), що, безумовно, становить загрозу безпеці суспільства та безпеці держави. Вітчизняні вчені А. Шевцов і Г. Мерніков наголошують, що, зрештою, людина виводиться на автоматизм її реакцій, коли раціональна сфера взагалі виключається [285, с. 45 – 56].

Ще категоричнішої думки П. Мовчан. У статті «Камо грядеш, Україно?», опублікованій в газеті «Голос України» 24 грудня 2009 р., він переконує, що зарубіжні фінансово-олігархічні кола як складові ТНК, які

прибрали до рук виробничу, аграрну, інформаційну сфери й проектують усі політичні процеси в Українській державі, цілеспрямовано послаблюють всі її механізми та правові засади, гальмують всіма можливими засобами цілком природний потяг української нації до самоідентифікації, внаслідок чого в Україні дедалі менше залишається українського.

З огляду на вищезазначене, стає очевидним, що недостатньо досліджено широку за своїм змістом проблематику взаємодії неурядових аналітичних структур (неурядових дослідних організацій, НУАЦ, «мозкових центрів», «фабрик думок», *think tanks*) з органами державної влади в контексті системного забезпечення національної безпеки, її інформаційно-аналітичного супроводу за безпосередньої участі інтелектуального ядра третього сектору, механізмів реалізації їхніх рекомендацій для органів влади, особливо в постсоціалістичних країнах Європи та пострадянського простору.

Відповідно до глобального рейтингу експертно-аналітичних центрів світу («фабрик думок», *think tanks*), що досліджують публічну політику, економіку, соціальну сферу, безпеку, екологію та інші питання, розміщеного на інтернет-сайті журналу «Foreign Policy» на початку 2009 р., загалом в світі налічується 5465 подібних структур, що функціонують у близько 170 країнах. Так, в Північній Америці діє 1872; в Західній Європі – 1208, у Східній Європі (включаючи більшу частину пострадянських країн і Росію) – 514. До першої десятки країн, що мають найбільшу кількість НУАЦ, увійшли: США (1777), Великобританія (283), Німеччина (186), Франція (165), Аргентина (122), Індія (121), Російська Федерація (107), Японія (105), Канада (94), Італія (87). У дослідженні політики безпеки Франції О. Мітрофанова спирається на наукові розробки Французького інституту міжнародних відносин (IFRI), Центру досліджень міжнародних відносин Національного центру наукових досліджень (CERI-CNRS), Інституту міжнародних та стратегічних досліджень (IRIS), Інституту вищих студій національної оборони при прем'єр-міністрові Франції (IHEDN), Фондації стратегічних досліджень (FRS). Французькі ЗМІ виокремлюють п'ять найбільших

французьких неурядових аналітичних центрів («лабораторій ідей»), що посідають проєвропейську позицію й входять до обмеженого клубу 36 недержавних політичних та дослідних інститутів, здійснюючи певний вплив на реалізацію політики європейської інтеграції: Notre Europe, Confrontations Europe, Fondation Robert Schuman, Europe 2020, Institut d'etudes de securite de l'Union europeenne [143].

Щодо пострадянських країн, то нині в Україні діє 45 НУАЦ (за даними інтернет-проекту «Мережа аналітичних центрів України», станом на 1 лютого 2008 р. в Україні функціонувало близько 145 НУАЦ, у т.ч. близько 30 НУАЦ, що спеціалізувалися на зовнішній політиці), в Естонії – 15, в Грузії – 14, в Литві, Вірменії й Азербайджані – по 13, у Республіці Білорусь – 12, у Молдові – 5 [300].

Зростання кількості «мозкових центрів» у постсоціалістичних країнах Європи, створення регіональних мереж певним чином обумовлено фінансуванням їхньої діяльності іноземними спонсорами, в тому числі Фондом Сороса, Світовим банком, Мережею глобального розвитку, ПРООН (фінансування мережі НУАЦ в рамках проекту «Синій птах»), а також міжурядовими організаціями. Останнім часом з'явився новий різновид «мозкових центрів», що мають підтримку держави й фінансуються в рамках проекту PHARE. Більшість з них зареєстровано як неурядові організації, займаються дослідженнями в сфері демократії, поступово перетворюються на політичні інститути або об'єднуються з ними. Джерелом прибутку для таких НУАЦ переважно є проведення соціологічних опитувань громадської думки. Надаючи експертно-аналітичній роботі стратегічного спрямування, залучаючи громадськість до сфери державного управління, НУАЦ отримали можливість реально впливати на політику національних урядів Європи, на реалізацію національних стратегічних планів. Деякі НУАЦ набули статусу повноправних спеціалізованих установ, концентрують свою діяльність навколо дослідження й попередження криз, розробки методів боротьби з кризовими явищами, моніторингу діяльності органів влади, підготовки

«доповідей з раннього сповіщення». Так, система раннього сповіщення стосовно стану навколишнього середовища – Глобальна система інформації та раннього сповіщення (ФАО) тривалий час ефективно використовує мережу місцевих «мозкових центрів» задля визначення потенційних ризиків. З метою створення прогностичного потенціалу стосовно можливих наслідків подій, що можуть призвести до виникнення потенційних конфліктів і криз, ПРООН за участю НУО та груп експертів ряду європейських країн з 1997 р. реалізує проект «Система раннього сповіщення для Південно-Східної Європи».

Корисним для України є досвід впливу «мозкових центрів» Болгарії на політику національного уряду. Всі «мозкові центри» країни за політичними стратегіями можна поділити на центри політичного консультування та центри формування громадської думки, жоден з яких не домінує в сфері незалежних досліджень. І влада, і громадськість цієї країни визнають їх легітимними учасниками політичного процесу, важливим джерелом політичного консультування. Незважаючи на різні можливості, «мозкові центри» Болгарії можуть претендувати на роль факторів впливу на процеси вироблення та прийняття урядових рішень або на діяльність політичної опозиції. Вони використовують ЗМІ як важливий засіб пропаганди свого іміджу та своєї аналітичної продукції. Залежність болгарських НУАЦ від зовнішніх джерел фінансування, що можна вважати фактором ризику і для їхнього подальшого розвитку, і для забезпечення безпеки держави, до висновку дослідників спонукає інтерес щодо нетривкості болгарських «мозкових центрів», які надто залежать від західного фінансування (на 90 % і більше), у разі якщо воно буде припинено, 80% болгарського співтовариства «мозкових центрів» зникне – «класична ілюстрація, на їхню думку, проблеми утриманства» [79, с. 94].

Предметом діяльності «мозкових центрів» в іншій постсоціалістичній країні – Сербії є проведення секторного аналізу (економічного, соціального, політичного тощо), навчання, надання консультацій, підтримка найтісніших

зв'язків з громадськістю та ЗМІ тощо. Важливо зазначити, інтерес сербських ЗМІ до недержавних дослідних організацій обумовлений зацікавленістю (як замовника) в неупереджених аналітичних матеріалах, експертних оцінках, результатах опитування громадської думки. Через ЗМІ населення отримало можливість ознайомитися з їхніми пропозиціями до проектів федеральної та республіканської конституцій, розробленими ними проектами законів про свободу слова, доступ до інформації, про права меншин та свободу асоціацій, про парламентський контроль за діями уряду тощо. В останні десятиліття органами влади активно залучалися «мозкові центри» та експертні організації цієї країни до вироблення та реалізації національної політики (державної стратегії), працювали як альтернативний механізм подолання кризи, боролися з депрофесіоналізацією та зубожінням суспільства, сприяли зменшенню темпів «витоку мозків», проводили публічні дискусії з важливих питань життя суспільства.

На тлі посилення небезпеки глобалізації «мозкові центри» переймаються вже не стільки політичними проблемами, скільки соціальними та економічними: рівень життя, оцінка масштабів зубожіння, популярність реформ та реформаторського уряду, проблема приватизації, корупція, масові звільнення тощо. Досвід посткомуністичних країн Європи свідчить про вельми корисну співпрацю НУАЦ з органами влади у розв'язанні численних проблем, обумовлених пострадянською спадщиною, глобалізацією, переходом на нову систему соціально-економічних відносин, євроатлантичною інтеграцією. Так, «мозкові центри» Литви посіли активну позицію в дискусії щодо майбутнього Ігналінської АЕС (критично поставившись до стратегії ЄС стосовно відмови Литви від власної атомної енергетики), транзиту до Калінінграда, сільськогосподарських субсидій литовським фермерам. Неурядові дослідні організації Литви діють переважно на регіональному рівні, і основну увагу зосереджують на сфері соціальних послуг. Дедалі активніше заявляють про себе партійно орієнтовані НУАЦ, що функціонують на кошти партійних фондів та подають

до партійного апарату аналітичні розробки, що відповідають партійним настановам. За висновком литовських дослідників, підвищенню якості аналітичної продукції «мозкових центрів», посиленню конкуренції на «ринку ідей» має послугувати скасування обмежень на їхню комерційну діяльність, що створює додаткові стимули для продажу аналітичної продукції, в тому числі рекомендацій, відмова у наданні цієї продукції органам влади у вигляді безкоштовних державних послуг [79, с. 151].

На думку зарубіжних політологів, «численні завдання, що постають перед суспільним сектором, – ефективність, глобалізація, надійність, поява нових клієнтських груп – вимагають від **урядів нових конкурентоспроможних програм, заповнення прогалини, якщо вже розроблені урядом програми не враховують всі потреби суспільства**» (виділено нами) [79, с. 31]. Водночас, уряди мають запобігти розвитку ситуації, за якої органи державної влади, так би мовити, потрапляють у пастку суспільних інтересів. У цьому розумінні інтелектуальний потенціал НУАЦ, які в змозі комплексно осмислити очікувані результати реалізації конкретних програм та їхню взаємозалежність, може сприяти внесенню суттєвих коректив до планування заходів з їх реалізації, що, в свою чергу, робить ці програми прагматичнішими й реалістичнішими.

Розглянувши практику діяльності західних НУАЦ, А. Кудряченко вказує на три принципові методи їх впливу на державну політику: «атмосферний» (вплив на загальний «клімат» думок про державну політику), вплив на формування середньо- та короткотермінового планування діяльності національних урядів, на «мікрополітичні» дослідження, що передбачає залучення НУАЦ до розробки деталей урядової політики (програми дій) [111].

Проаналізуємо детальніше роль НУАЦ у недержавній системі забезпечення національної безпеки, створеній з метою дослідження проблем безпеки та оборони, проведення науково-дослідницької діяльності у сфері зовнішньої політики. Такі громадські структури заявили про себе у другій

половині 1990-х рр. Вже тоді НУАЦ заклали підвалини для публічного аналізу в раніше закритих для обговорення сферах: трансрегіональна злочинність, нелегальна міграція, військово-технічне співробітництво, інтеграція у військово-політичні союзи, зовнішня та безпекова політика, національна оборона тощо, а також перебрали на себе частково дослідження проблем стратегічного характеру, для якого в державних структурах зазвичай бракувало часу та ресурсів. У сфері зовнішньої політики традиційною формою НУАЦ є аналітична, дослідницька, моніторингова діяльність, незалежна експертиза. Водночас, переважна більшість НУАЦ, попри позиціонування за назвою, займаються не лише питаннями зовнішньої політики, а й проблемами суто внутрішньополітичними, що багато в чому обумовлено тенденцією до політизації та комерціалізації їхньої діяльності, перетворенням більшості з них на консультативні центри, які обслуговують певні політичні партії, політико-економічні групи, відсутністю цільового фінансування аналітичних проектів органами державної влади. Зазвичай дослідження в сфері зовнішньої політики вітчизняні НУАЦ проводять за рахунок короткотермінових чи разових закордонних грантів, державних грантів, власних коштів, зекономлених на інших проектах. За такої ситуації вони вимушені поєднувати дослідження у сфері зовнішньої політики з проектами поза цією проблематикою, що, безумовно, негативно позначається на якості вихідної аналітичної продукції.

Загалом форми участі НУАЦ у процесі вироблення, прийняття державних зовнішньополітичних рішень є досить різноманітними: від виконання держзамовлень на аналітичну продукцію чи проведення дослідження з певних проблем до використання органами влади низки рекомендацій НУАЦ, озвучених їхніми представниками під час проведення «круглих столів», конференцій, семінарів. В рамках роботи МЗС України з громадськими об'єднаннями вже тривалий час діє Громадська рада при цьому міністерстві, до складу якої увійшло чимало представників вітчизняних НУАЦ.

Нинішня діяльність громадських об'єднань в зовнішньополітичній сфері вимагає: по-перше, нових форм (інтеграції інститутів громадянського суспільства України до міжнародної мережі інститутів громадянського суспільства, залучення українських громадських організацій та аналітичних центрів до участі в міжнародних урядових делегаціях); по-друге, певних стандартів діяльності в сфері зовнішньої політики, зокрема поширення практики підписання корпоративних угод з чітко визначеними вимогами до якості вихідної аналітичної продукції.

У контексті досліджуваної нами проблеми заслуговує на увагу методологічне посилення зарубіжних політологів про те, що під час визначення характеру зв'язку між інституціями громадянського суспільства та урядом необхідно вести мову не тільки про інтереси, які захищають певні групи, а також про ідеї, що вони обстоюють, про обмін інформацією: «Представники громадянського суспільства мають більші об'єми інформації й багато ідей; уряд працюватиме краще, якщо знайде спосіб включити ці ідеї до процесу реалізації політики». При цьому НУАЦ, на їхню думку, не можуть бути ефективно залучені до процесу вироблення та реалізації державно-управлінських рішень, у тому числі до вирішення питань національної безпеки, якщо органи влади діятимуть у закритому режимі, нехтуючи принципами прозорості та відкритості, не надаватимуть НУАЦ достатньої інформації та ідей стосовно майбутніх напрямів політики, підстав для прийняття рішень, та стосовно того, як працюють урядові установи [79, с.38 – 39].

Ефективність проведення моніторингу НУАЦ (громадської експертизи) стану, проблем та перспектив розвитку і системи забезпечення національної безпеки загалом, і її окремих складових, залежить від низки чинників. Виокремимо основні:

- діяльність будь-яких недержавних аналітичних структур має здійснюватися винятково в межах, визначених Конституцією та чинним законодавством країни;

– високий рівень фахової підготовки (професіоналізму) цих структур, належне організаційно-технічне й фінансове забезпечення їхньої діяльності, що сприятиме зростанню конкурентного потенціалу «мозкових центрів»;

– незалежність і від органів державної влади, національних груп інтересів та груп бізнесу, і від закордонних структур, дії яких загрожують національним інтересам держави (отримання «мозковими центрами» статусу реальної демократичної опозиції);

– наявність ефективних механізмів залучення експертного співтовариства до процесу вироблення політики національної безпеки (аналітичної підтримки державно-управлінських рішень), корекції стратегії дій влади залежно від розвитку ситуації, впливу на неї зовнішніх чинників.

У цьому контексті серед інших важливих умов підвищення ефективності діяльності НУАЦ, їхньої співпраці з органами влади вважаємо за доцільне вказати на такі: оперативний та об'єктивний аналіз (оцінка) наявної ситуації, проблем практичної політики з огляду на відповідність потребам забезпечення безпеки та сталого розвитку суспільства й держави; багатоваріантність параметрів аналізу та прогнозів (альтернативних прагматичних підходів), урахування впливів зовнішнього та внутрішнього походження; здатність зберігати незалежність у власних дослідженнях; цілісне та структуроване бачення всіх аспектів проблем, що досліджуються (і за наявного стану речей, і за прогнозованого), а також можливість інформувати громадян про свою діяльність через ЗМІ; максимальне уникнення впливу партикулярних інтересів на результати досліджень (експертно-аналітичні оцінки). Отже, йдеться про впровадження комплексного механізму виявлення небезпек національним інтересам, розробку й вжиття відповідних заходів з метою їх нейтралізації або локалізації шляхом взаємодоповнення неурядових і державних аналітичних структур, координації та поєднання їхніх зусиль з дослідження проблем забезпечення стабільного та демократичного розвитку суспільства й держави.

Концептуально-аналітичне забезпечення політики національної безпеки передбачає вироблення за активної участі НУАЦ методології проведення аналізу відповідних проблем та прогнозування очікуваних наслідків. Вельми затребуваними слід вважати довгострокові стратегії, розроблені з метою принести користь країні. Зарубіжні дослідники наголошують, що громадянське суспільство і, зокрема «мозкові центри», можуть тут зіграти дуже позитивну роль, допомагаючи органам влади піднятися над політичними стратегіями, обмеженими за тривалістю й масштабами, і спрямувати свій погляд на майбутнє країни. Цікавим видається нам їхній висновок про те, що «мозковим центрам» необхідно активніше боротися за «ліберальний порядок денний», прискорюючи перехід від політики окремих осіб до політики конкурентних політичних стратегій, що означає активне залучення їх до сфери моніторингу політичного життя, де вони повинні діяти як «суспільні сигнали тривоги», як противага владі державних чиновників [79, с. 111, 180].

Проведений нами аналіз діяльності вітчизняних НУАЦ дає підстави стверджувати, що органи влади не надто зацікавлені в НУАЦ, в замовленні експертно-аналітичної продукції, тому спостерігаємо низьку взаємодію влади та інституцій громадянського суспільства в реалізації політики національної безпеки, посилення рівня конфронтації між ними, залежність НУАЦ від зовнішнього фінансування та несамостійність у формуванні тематики досліджень. Водночас, окремі вітчизняні НУАЦ, відпрацьовуючи закордонну допомогу (коли вся діяльність підпорядковується інтересам організації-донора), проводять «дослідження», моніторинги ризиків, суспільні кампанії, спрямовані на супровід вузьких політичних інтересів та маніпулювання громадською думкою, здійснення латентного тиску на процеси вироблення та прийняття державно-управлінських рішень, що певним чином впливає на якість аналітичної продукції. Інколи рекомендації, підготовлені ними, неадекватно відображають реальні процеси й тенденції. Не завадило б деяким представникам НУАЦ навчитися виваженіше коментувати суспільно-

політичні події та соціально-економічні проблеми, якими переймається населення країни.

Аналогічна тенденція має місце і в постсоціалістичних країнах Європи: проведення досліджень на замовлення зарубіжних спонсорів та грантодавців, а не на потребу вітчизняних споживачів аналітичної інформації. Іншою тенденцією є створення політичних партій на базі «мозкових центрів» (показовий приклад – сербська «Група сімнадцяти»). Утім вихід з такої ситуації в європейських країнах молодій демократії було знайдено, коли уряди цих країн почали укладати прямі угоди з місцевими НУАЦ, залучаючи бюджетні кошти (урядові гранти). Цього поки що не спостерігається у взаємовідносинах української влади з недержавними експертно-аналітичними структурами. Ї дотепер вони не можуть примусити уряд, інші органи влади діяти помірковано й винятково в інтересах забезпечення безпеки людини, суспільної й державної безпеки як складових національної безпеки. На заваді – відсутність низки принципово важливих умов для забезпечення повноцінного функціонування та розвитку вітчизняних НУАЦ, їхньої взаємодії з органами влади: по-перше, необхідних юридичних умов (недосконалість законодавства, зокрема податкового, що регулює діяльність некомерційних організацій), по-друге, державного фінансування незалежних досліджень та філантропічних ресурсів; по-третє, інформаційної відкритості в діяльності органів влади та інституціональної підтримки НУАЦ (інституціоналізації відносин між органами влади і НУАЦ), зокрема фінансування довгострокових проектів (досліджень), що могло б належним чином сприяти розробці якісної аналітичної продукції; по-четверте, рівних можливостей доступу недержавних аналітичних структур до засобів масової інформації, до інформації загалом; по-п'яте, прозорості та справедливої конкуренції на ринку ідей. Водночас, НУАЦ повинні самі знайти свою ринкову нішу, налагодити маркетинг власної аналітичної продукції.

З огляду на складність наявних проблем, загальну незбалансованість взаємодії інституцій поки що слабого громадянського суспільства з

органами державної влади рівень впливу недержавних дослідницьких організацій на формування політики національної безпеки залишається вкрай незначний. Такий стан речей обумовлений низкою специфічних чинників, серед яких вважаємо за необхідне вказати на такі:

– нерозвиненість мережі НУАЦ, що опікуються проблемами національної безпеки, мають усі необхідні знання про механізми формування й функціонування політико-владних інститутів. Маємо також констатувати низький професійний рівень діяльності окремих НУАЦ, що створюються скоріше для збагачення шляхом отримання спонсорської та донорської допомоги. За слушним висновком Г. Усатенко, сьогодні перед НУАЦ постають нові завдання – професіоналізм не лише на рівні самих досліджень та узагальнення результатів, а й на рівні подавання цієї інформації [Цит. за: 97, с. 25];

– обмежене, епізодичне залучення НУАЦ, громадськості загалом, до процесу вироблення політики національної безпеки, що можна пояснити нерозвиненістю інституцій та організацій громадянського суспільства, недостатньою спроможністю до суспільної самоорганізації. Як пише А.Кудряченко, влада мало зацікавлена в такій співпраці, а НУАЦ ще рідко пропонують владі інтелектуальний продукт найвищої якості [111]. Маємо визнати, що серед них є й такі громадські організації, які одним лише фактом свого існування дискредитують вітчизняний «третій сектор»;

– залучення до експертно-аналітичної діяльності лише окремих привілейованих груп, яка має відповідати вже сформованому підходу влади до розгляду та пояснення конкретної проблеми; принципове ігнорування представниками влади діалогу з громадськістю та її об'єднаннями, зокрема через впровадження механізму консультацій, їх зосередження переважно на питаннях збільшення власного капіталу та вибивання гарантій безпеки;

– залежність НУАЦ від зовнішніх джерел фінансування та факторів впливу, що створює істотну загрозу національній безпеці України,

ефективному інформаційно-аналітичному супроводу політики безпеки держави.

Слабкість експертно-аналітичного, загалом інтелектуального потенціалу держави є одним із проявів її слабкості й вразливості для зовнішніх впливів. Світова практика інформаційно-аналітичного супроводу діяльності органів влади за участі НУАЦ показово доводить їхню важливу роль як генераторів нових ідей та альтернативних підходів, що потребує інституціоналізації відносин між ними. На заваді найповнішої реалізації їхнього аналітичного потенціалу – зацікавленість правлячого класу (партії влади) лише в тому, щоб отримувати «потрібну» аналітичну продукцію приватним чином, відповідно до попередньо окреслених настанов. Подібна тенденція спостерігається у відносинах між вітчизняними НУАЦ, з одного боку, та політико-економічними групами, політичними партіями, бізнес-структурами, з другого. Останні, вочевидь, намагаються посилити свій вплив на НУАЦ з метою реалізації корпоративних інтересів, використання інтелектуального потенціалу, особливо у передвиборчі періоди. Якщо подібні тенденції набуватимуть сили, перед НУАЦ України може постати загроза одержавлення, партизації чи корпоратизації, що означатиме втрату ними власної незалежності, нівелювання ролі недержавних дослідницьких аналітичних структур у виконанні суспільно корисних і соціально значущих функцій.

Перспективними напрямками залучення потенціалу НУАЦ на потреби суспільства й держави слід вважати зосередження їхньої уваги на виявленні найбільш імовірних наслідків прийняття законодавчих актів, інших юридичних документів, на оцінці політико-владних рішень, формулюванні альтернативних пропозицій та рекомендацій. Важливим уявляється налагодження тісної співпраці між органами державної влади та інституціями громадянського суспільства задля сприяння становленню потужних експертно-аналітичних центрів, залучення НУАЦ до процесу вироблення політики національної безпеки через різні механізми

консультування (консультації з широким колом громадськості та консультації уряду чи органів влади з певною групою інтересів, які на Заході ще отримали назву «обмежених консультацій») з метою аналізу викликів і небезпек і внутрішнього, і зовнішнього походження, проведення громадського моніторингу національної безпеки загалом і окремих її складових, здійснення незалежної експертної оцінки документів концептуального й стратегічного характеру (програмно-цільових документів органів державної влади, правлячих політичних партій, коаліцій) та прогнозування наслідків їх практичної реалізації для збалансування соціально-політичних відносин, забезпечення безпеки суспільства і держави загалом. Ми вважаємо, що НУАЦ як «мозкові центри» повинні докладати більше зусиль для популяризації та поширення своїх аналітичних матеріалів та експертних оцінок через ЗМІ, ініціювання суспільних дискусій, для адаптації своєї діяльності до рівня й потреб різних соціальних груп та конкретного адресата. Нинішні реалії вимагають від експертного середовища інноваційного мислення, здатного досягнути нові виклики стабільності соціально-економічної реальності, запропонувати оптимальні шляхи виходу з кризової ситуації, досягнення політичної та соціально-економічної стабільності, нейтралізації причин, які сприяють виникненню етнополітичного й релігійного екстремізму, сепаратизму та їх наслідків – соціально-владних, міжетнічних конфліктів та криміналізації суспільства.

2.4. Соціально значуща діяльність неурядових організацій

Відомий німецький філософ К. Ясперс, характеризуючи соціальну ситуацію минулого століття, вказував на існування великих можливостей й небезпек для сучасної європейської людини: «Ми живемо в час великих можливостей... Проте якщо ми з ними не впораємося, буття людини стане свідченням її безпорадності» [296, с. 331]. За такого прогнозу французькі дослідники процесів глобалізації Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер і Ф. П'єр припускаються думки, що «набуття планетарного виміру того, що в ХІХ ст.

звалося «соціальним питанням»... а також відчутне, широко визнане посилення нерівності, зокрема через світову політику структурної перебудови, запровадженої міжнародними інституціями», «наступ «суцільного ринку» оживляє численні прояви опору і веде на місцевому рівні до спроб контрорганізації з боку акторів громадянського суспільства» [134, с.271 – 272]. Отже, за висловом американського політолога Д. Боуза, «люди мають природне бажання допомагати тим, кому в житті пощастило менше; для цього вони організують усілякі форми допомоги – від безкоштовних їдалень і приходських благодійних базарів до таких великих національних і міжнародних підприємств, як United Way, Армія спасіння, Лікарі без кордонів і «Врятуємо дітей» [22, с. 152]. Показово, що сьогодні й зарубіжні, й вітчизняні вчені наголошують на тому, що глобалізаційним небезпекам досить ефективно протистоять інститути та організації громадянського суспільства. Реакція недержавних громадських організацій на потреби різних груп населення зазвичай оперативніша, порівняно з державним сектором. При цьому органи державної влади, які покликані протидіяти реальним та потенційним загрозам національній безпеці, певною мірою дезорганізовані та в нинішній ситуації не здатні впоратися з різноманітними завданнями забезпечення безпеки особистості й суспільства. Спільним для всіх без винятку країн – членів ЄС є подальше скорочення соціальних виплат на користь стимулюванню участі громадян та їхніх об'єднань в економічному житті, перегляд європейської соціальної політики в бік її лібералізації, «приватизації добробуту й безпеки». За такої ситуації, на думку вітчизняного вченого й дипломата Д. Ткача, від кожної людини залежить майбутнє держави, яке не можна віддавати на відкуп «добрим начальникам», «тільки тоді можна сподіватися, що демократія з лозунгів перетвориться на дійсність» [239, с. 197]. Небезпека стабільному розвитку Української держави полягає також у тому, що частина її громадян зневірилася в дієздатності влади, яка, за висловом одного з відомих українських політиків, не те щоб країну, а й себе захистити не в змозі.

До аналізу соціально значущої діяльності громадських організацій і рухів сьогодні дедалі активніше застосовується інституціональний підхід, що уявляється вельми перспективним у контексті зростаючого впливу неінституціональної методології [162, с. 115]. Характерним є концептуальний підхід до соціальних рухів як до колективних учасників, що сформувався в межах громадянського суспільства й базується на концепті колективної ідентичності. Чільне місце в розробках з цієї проблематики посідає з'ясування співвідношення між власне суспільством і суспільними рухами, між поняттям «суспільний рух» і поняттям «суспільна/політична організація», що пов'язано з проблемою інституціоналізації суспільних рухів. Акцентується на тому, що суспільні рухи не є тотожними ані організаціям суспільних рухів (як спеціальне поняття має аббревіатуру SMOs), ані іншим типам неформальної взаємодії, а також на важливості ролі соціальних мереж у суспільному русі та відмінності підходів до аналізу суспільних рухів і до аналізу SMOs, чи «мобілізаційних процесів». Тільки дослідження властивостей міжорганізаційних і міжперсональних мереж слід вважати таким підходом, який безпосередньо стосується аналізу суспільних рухів. За такого підходу забезпечується зв'язок між макроаналізом, що фокусує увагу дослідника на структурних змінах і чинниках, та мікроаналізом, який пояснює позиції індивідів та їхню поведінку. Слушним вважаємо висновок російських дослідників цієї проблематики, що в суспільствах перехідного типу (тим більше за набуття ним ознак суспільства ризику в умовах фінансово-економічної кризи) функція соціальної суб'єктності стає основною функцією суспільних рухів. Процеси соціальної суб'єктивації є основним змістом соціальних змін в суспільстві посттоталітарного типу [176, с. 72 –73]. Ускладнюють теоретичний аналіз нових соціальних рухів їх гетерогенний соціальний склад та розбіжність світоглядних позицій соціальних суб'єктів. Тому слушною вважаємо сформульовану А. Меллучі гіпотезу про полісуб'єктність суспільних рухів в постіндустріальних «складних

суспільствах», відповідно до якої не існує єдності суб'єктів, інтересів, ідеології, організації.

Світова практика також показово свідчить, по-перше, про те, що соціальний рух діє в межах певних суперечностей, абсолютизація однієї з них може призвести до його внутрішньої деформації, трансформації в «рух суперечностей». По-друге, подальша інституціоналізація соціального руху може супроводжуватися його внутрішнім розпадом на групи інтересу, тиску і впливу, посиленням олігархічних тенденцій і зростанням ролі робочих органів партій та рухів, втратою ними сутнісних характеристик самоорганізації й об'єднання вільних громадян, перетворенням на партійну клієнтелу, залучену до важелів влади, а отже, і поширенням партійної монополії на всю вертикаль державного управління.

Акцентуючи увагу на дослідженні соціально значущої діяльності НУО в умовах посилення глобальних небезпек та кризового стану суспільства, ми виходили з тих міркувань, що повсякденну діяльність недержавних громадських організацій, спрямовану на розв'язання нагальних соціальних проблем, посилення захищеності життєво важливих інтересів різних соціальних груп населення, та, головне, – на підвищення рівня та якості життя, соціальних гарантій можна вважати своєрідним індикатором функціонування третього сектору як реального суб'єкта недержавної системи забезпечення національної, передусім соціальної, безпеки.

На зламі XX – XXI століть сформувалося суспільство соціальної напруженості, яке відповідає всім ознакам «суспільства ризику»: масове зубожіння, поширення безробіття, падіння рівня медичного й пенсійного обслуговування, зростання злочинності, наркоманія, інші негативні явища й тенденції. Дедалі більшої актуальності набуває в суспільстві синтез цінностей виживання й самореалізації за формулою: існувати означає співіснувати та узгоджувати свої дії. Вважається, що недержавні громадські організації мають дещо менший вплив у політичній сфері, ніж у сферах соціальної та гуманітарній, тобто у сферах соціальної та гуманітарної

безпеки як складових національної безпеки України, політика якої має бути спрямована на недопущення соціальних конфліктів та потрясінь в суспільстві [178, с. 409 – 410]. На думку В. Новохацького, новостворені неурядові організації відображають реакцію українського суспільства на процеси демократизації, намагаються замінити державу там, де вона більше не несе відповідальність, як це було раніше [156, с. 5].

Тож, гостро відчуючи незахищеність та не покладаючись на державу, суспільство намагається за посередництва різних асоціативних та інституційних форм самоорганізації забезпечити власну безпеку, розв'язувати проблеми своїх територій, різних соціальних груп в галузі освіти, охорони здоров'я, захисту навколишнього середовища тощо, а також питання морального оздоровлення нації, духовної екології людини. Маючи в своєму розпорядженні широкий арсенал різних форм і методів впливу на державну політику, НУО нерідко істотно допомагають владним структурам у виконанні ними управлінських функцій.

За образним висловом фахівців з основ національної безпеки за нинішніх соціально-економічних негараздів, стрімкого майнового розшарування суспільства, діяльність НУО сприяє вирівнюванню алгоритму життєдіяльності суспільства, дає надію на захист життєво важливих інтересів громадян в умовах збою функціонування державного механізму або ж невідповідності діяльності структур влади об'єктивним трансформаційним процесам. Водночас, принциповий момент, на думку журналіста Є.Шибалова («Дзеркало тижня», 6-12 грудня 2010 р.), полягає у тому, що реально діючі громадські організації вже роблять те, що партії тільки обіцяють: висаджують дерева, прибирають сміття, намагаються витягнути з провалля наркоманів, опікуються сиротами, пропагують здоровий спосіб життя, борються проти сваволі жеківських начальників тощо.

Аналізуючи участь громадян у сучасному житті суспільства, американський учений Дж. Коумен визнав за можливе назвати потенціал взаємної довіри та взаємодопомоги «соціальним капіталом». На важливість

громадянських ініціатив у розв'язанні соціальних проблем в умовах соціально-економічних негараздів та глобальної фінансово-економічної кризи, активізації громадських організацій, які працюють у соціальній сфері, оптимізації їхньої співпраці з органами влади вказують у своїх працях В.Барков, М. Бойчук, М. Буник, Д. Горелов, О. Держалюк, В. Коваленко, Р.Кравченко, А. Кудряченко, В. Купрій, П. Манжола, В. Пашенко, Я. Пасько, Є. Пожидаєв, Т. Розова, А. Сіленко та багато інших вітчизняних дослідників. На особливу увагу заслуговує підготовлена колективом українських та британських авторів збірка «Соціальна робота в Україні: перші кроки» (2000 р.), у якій чільне місце посідає визначення особливостей утворення та розвитку недержавних організацій соціальної сфери у складний період соціальних трансформацій та економічної нестабільності. Відмітимо також вихід друком у 2001 р. навчального посібника «Соціальний розвиток» – результат плідної роботи українських авторів І. Гончаренка, П. Мельника, М.Недюхі. В ньому охарактеризовано основні соціальні рухи за доби глобалізації, що справляють значний вплив на соціальну творчість.

Маємо констатувати, що переважно науковий інтерес до цієї проблематики в Україні обмежується дослідженнями проблем впровадження інституту соціального партнерства, системи надання соціальних послуг населенню, а отже, більше уваги приділяється діяльності об'єднань підприємців та роботодавців, профспілок у контексті налагодження конструктивного соціального діалогу та соціального партнерства з органами влади, проблемам залучення громадських об'єднань до формування та реалізації соціально-економічної політики держави, реформування системи соціального захисту населення. Активно досліджують цю проблематику вчені Національного інституту стратегічних досліджень [251, с. 143 – 157]. Корисним для вітчизняних науковців та управлінців буде навчальний посібник, підготовлений російськими ученими Г. Зінченко та І. Роговим «Соціальне партнерство» (2009 р.), у якому викладено теоретичні, організаційно-правові основи соціального партнерства, сучасні технології

його регуляції.

Останнім часом спостерігається зростання кількості публікацій, присвячених вивченню волонтерського руху. У колективній монографії «Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку» (1999 р.) проаналізовано теоретичні та практичні аспекти залучення волонтерів до соціальної роботи, перший досвід діяльності громадських організацій у цій сфері. Різні види соціальної допомоги, яку надають волонтери, механізми їх залучення до соціальної роботи подано у навчальному посібнику «Волонтери в соціальній роботі» (2006 р.). Втім поза увагою вчених залишається широкий масив груп інтересів в соціальній сфері – об'єднань із захисту соціальних прав, груп взаємодопомоги та інших. Предметом окремого наукового дослідження є соціальна й гуманітарна складові подвижницької діяльності церков та релігійних організацій.

Сучасні трансформаційні процеси, передусім в державах перехідного типу, об'єктивно підвищують значущість інституцій громадянського суспільства, що працюють у соціальній сфері. Недержавні організації не лише допомагають заповнювати прогалини в діяльності органів влади щодо надання соціальної допомоги незахищеним верствам населення, а й вже довели свою спроможність створювати та реалізовувати інноваційні програми та проекти. Соціально орієнтовані недержавні громадські організації отримали визнання та навіть підтримку з боку суспільства за свою діяльність у наданні соціальних послуг. Побіжно зазначимо, що терміну «надання соціальних послуг» складно дати однозначне тлумачення. В багатьох випадках під цим поняттям розуміють цілу низку різноманітних видів соціальної діяльності, яку виконують різні за своїм спрямуванням організації. Наприклад, надання послуг може означати й безкоштовне надання юридичних послуг (Словенія), і надання експертних консультацій урядовим організаціям (Латвія). В інших контекстах надання послуг розглядається у традиційному розумінні – як надання соціальної допомоги

безпритульним (Російська Федерація), у разі жорстокого поводження в сім'ї (Чеська Республіка) чи надання освітніх послуг (Азербайджан).

На Заході найтипівіші громадські організації, чия діяльність спрямована на розв'язання соціальних проблем, зазвичай поділяють на організації за місцем проживання, групи само- та взаємодопомоги (товариства сусідів), організації, які надають послуги певним групам громадян, групи, створені з метою лобіювання, групи, які мають за мету медичні та соціальні дослідження, посередницькі організації, створені для координації діяльності інших груп та забезпечення цієї діяльності необхідними ресурсами. Вартий уваги приклад Німеччини, де 60% соціальних послуг громадянам надають громадські організації за рахунок федерального бюджету, тоді як в Україні, за висновком багатьох експертів, неурядові організації не надають і одного відсотка соціальних послуг.

Недержавні організації з надання послуг в країнах розвиненої демократії мають більшу свободу у своїх діях, на відміну від постсоціалістичних країн. Більшість членів ЄС запровадили систему тендерів та контрактів. Водночас, майже в усіх цих країнах відсутня повноцінна законодавча база, необхідна для ефективного функціонування неурядових організацій. А нові країни – члени ЄС й досі керуються застарілим чи неповним законодавством у сфері громадянського суспільства та діяльності організацій з надання соціальних послуг, а також мають незрозумілі процедури закупівлі державою послуг для населення. Розробити ідеальну законодавчу базу та встановити чіткі правові рамки функціонування НУО дуже важко навіть для демократично розвинених країн. Частково це пояснюється збільшенням необхідної кількості законодавчих актів для регулювання відносин між громадським сектором і державою. Крім того, це відображає небажання влади, передусім у пострадянських країнах, передати НУО контроль за наданням основних соціальних послуг населенню, а також очікування з боку суспільства, що держава й далі забезпечуватиме людей цими послугами. Іншими словами, надання соціальних послуг у багатьох

пострадянських країнах перебуває під постійним та всебічним контролем держави. Варто також зазначити, що влада докладась дедалі більше зусиль, щоб створити «взірцево-показове» громадянське суспільство, яке має встановлений владою набір соціально орієнтованих організацій, що доповнюють чи є продовженням державної системи надання адміністративних та соціальних послуг. Тенденція створення та консолідації таких громадських організацій навколо державних установ вказує на те, що надання послуг також є питанням «великої політики», адже таким чином влада намагається, з одного боку, довести свою демократичність, а з другого – встановити контроль над коштами, які виділяються недержавним організаціям зарубіжними спонсорами.

Пильна увага представників третього сектору до соціальної сфери буття, надання соціальних послуг є обличчям усіх громадських організацій, що діють сьогодні на європейському просторі та в країнах колишнього СРСР. Так, в постсоціалістичних країнах ЦСЄ поширення набули організації, діяльність яких спрямована на протидію таким соціальним негараздам, як бідність, алкоголізм, наркоманія, злочинність серед підлітків. Зростає кількість благодійних організацій, які надають допомогу бідним і знедоленим. У Польщі в сфері соціальної допомоги працює близько 1/3 всіх НУО (опікуються дітьми і молоддю, хворими та інвалідами, людьми похилого віку, людьми, що потрапили у важку життєву ситуацію, бездомними й жебраками, безробітними, біженцями та ін.). В числі таких організацій польське товариство «МОНАР», яке створює лікувальні центри, надає консультації, проводить профілактичні та просвітницькі акції. В Угорщині соціальні послуги надають 25%, в Румунії – 19% НУО. Корисним для України є досвід Словенії, де НУО отримує від уряду гранти й контракти на надання соціальних послуг населенню. Привертає увагу й законодавство Болгарії та Хорватії, що дозволяє місцевим урядам заключати контракти з надання соціальних послуг з некомерційними організаціями. Органи урядової та місцевої адміністрації Польської Республіки можуть доручити

НУО реалізацію завдань із соціальної допомоги та безробіття, надаючи дотації на фінансування або дофінансуючи поставлені владою завдання.

Важливо зазначити, що НУО країн Центрально-Східної Європи зазвичай надають соціальні послуги населенню або безкоштовно, або за символічну плату: 10-20% від ринкової ціни послуги. Водночас, залишається проблема якості послуг, що надають населенню НУО, частина яких повністю кооптована в систему влади [65, с. 108 – 138].

Розвиток третього сектору характеризується зростанням кількості громадських організацій у багатьох країнах колишнього Радянського Союзу, що займаються наданням соціальних послуг. Діяльність вітчизняних громадських організацій та рухів у сфері розв'язання соціальних проблем детальніше ми аналізували у 4-му розділі дисертації. Тепер розглянемо загальні тенденції та проблеми, які постають сьогодні перед соціально орієнтованими недержавними громадськими організаціями.

Незважаючи на вкрай несприятливі правові умови та відсутність будь-яких гарантій щодо підтримки владою соціально орієнтованих громадських організацій, практика надання ними соціальних послуг населенню поширюється. Така тенденція багато в чому обумовлена глобальною економічною кризою та браком державного фінансування соціальної сфери. Становище, що склалося в Україні, передусім, обумовлене істотними деформаціями системи соціального захисту та соціальної політики держави, не в останню чергу – неефективністю наявної системи надання соціальних послуг, побудованої за принципом утримання постачальників цих послуг, а не їх купівлі.

Активізацію діяльності вітчизняних НУО в соціальній сфері доводять результати соціологічних досліджень, що свідчать про певну стагнацію соціального розвитку України. У 2008 р. Бракувало здоров'я 45,8% українських громадян (у 1995 р. цей показник дорівнював 48,3%), необхідної медичної допомоги – 48,4% (69,2%), «роботи, що підходить» – 37% (41,5%), захисту від злочинності – 53,3% (станом на 2006 р., у 1995 р.

цей показник дорівнював 68,5%), дотримання в країні прав людини – відповідно 61,2% у 2006 р. і 53,2% у 1995 р., державного захисту від зниження рівня життя – відповідно 77,3% і 78,8%. На допомогу держави у кризовій ситуації розраховують лише 4% опитаних українських громадян. Переважна більшість (72,8%) сьогодні розраховує винятково на власні сили і вкрай песимістично оцінює можливості недержавних громадських організацій [44, с. 35 – 44; 140, с. 1]. Частково причиною такого стану речей є поширення переконання, що розв'язання соціальних проблем є тільки завданням влади. Значна частина громадян й далі асоціює діяльність органів влади з їхньою здатністю забезпечити своїх громадян усіма необхідними послугами, як-от надання медичної допомоги, освіти, житлово-комунальними послугами.

На іншу причину вказують вітчизняні експерти НУАЦ: недержавні організації з притаманними їм значними амбіціями, що перевищують їхній потенціал, не можна вважати реальними конкурентами державним закладам у наданні соціальних послуг населенню [187, с. 18]. Такий категоричний висновок цілком відповідає реаліям сьогодення. Недержавні організації, що займаються наданням соціальних послуг громадянам в пострадянських, а також ряді європейських постсоціалістичних країн, стикаються з багатьма перешкодами, обумовленими, передусім, недосконалістю чинного законодавства та фінансовими можливостями. Так, в Україні лише 20% НУО, які вирішують соціальні питання, отримують фінансову допомогу від органів влади (у середньому 17% загального бюджету цих організацій) [187, с. 39 – 64]. Водночас, навіть коли вітчизняні НУО отримують можливість працювати за недостатнього фінансування владою, їхні витрати їм не відшкодовують.

Нерідко заплутаність та незрозумілість процедур, пов'язаних із забезпеченням суспільства певними соціальними послугами, а також недосконалі закони обмежують можливості НУО у впровадженні соціально важливих проектів й перетворюють їх на контрактників уряду, які цілком

відсторонюються від соціальних проблем й вимушені займатися реалізацією пріоритетних для влади проектів лише для того, щоб зберегти фінансування. Все це створює фінансову залежність громадських організацій, а також не дозволяє самостійно обирати пріоритети діяльності, які можуть значно відрізнятись від інтересів влади, та захищати інтереси своїх членів. Ускладнює також можливості фінансування державою громадських організацій, які надають соціальні послуги, поширення практики створення приватними підприємствами власних проектів з надання послуг чи то через приватні фундації, чи безпосередньо від підприємства споживачу.

Крісті Евенсон – експерт Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) припускається цілком слушної думки про те, що взаємодія між організаціями недержавного сектору і владою відображає й одночасно формує систему демократичного управління у пострадянських країнах. А якщо йдеться про необхідність створення ефективніших механізмів допомоги вразливим верствам суспільства, створення інноваційних програм для зняття соціальної напруги чи навіть про розвиток можливостей приватного сектору, то, як пише К. Евенсон, недержавні громадські організації з надання послуг набувають статусу важливих дійових осіб, партнерів та поручителів «для органів влади і в сфері забезпечення населення основними послугами, і в намаганнях урядів завоювати чи підтримувати свій статус демократичних урядів» [304]. Загалом оцінюючи соціально значущу роль громадських неурядових організацій в суспільстві й державі, досить слушним вважаємо висновок українських учених про те, що від «самопочуття» та зростання (кількісного і якісного) третього сектору значною мірою залежатимуть шляхи розвитку всього суспільства у XXI ст., адже в країнах пострадянського простору громадський сектор змушений відігравати важливу роль елемента творення громадянського суспільства у надзвичайно прискорених темпах, тим більше в умовах «демократичного транзиту» та «наздоганяльної модернізації» [11].

Висновки до другого розділу

Отже, системний підхід до забезпечення національної безпеки на рівні недержавної (суспільної) системи потребує розгляду всіх реально діючих та потенційних суб'єктів такої системи, в тому числі й різного рівня громадських структур та громадських об'єднань. Такий висновок ґрунтується на ставленні до національної безпеки як до багатогранного й складного суспільного явища, складовими якого є зовнішньо- та внутрішньополітична, воєнна, економічна, соціальна, гуманітарна, науково-технологічна, екологічна, інформаційна та інші складові, що, в свою чергу, розширює коло завдань, які має вирішувати НСЗНБ як суспільна система загальнонаціональної безпеки країни, що визначає її соціально-політичне спрямування.

Вельми затребуваною є взаємодія структур НСЗНБ у сфері інформації, надання державної підтримки поширенню їхньої присутності в національному інформаційно-комунікативному просторі, особливо в умовах, коли органи державної влади неспроможні забезпечити належним чином добробут і безпеку своїх громадян або діють всупереч реалізації суспільних інтересів.

З проведеного нами аналізу зарубіжного досвіду залучення громадськості та її організованих структур до вироблення та реалізації політики безпеки держави, можливостей його використання для України можна зробити висновок, що в умовах посилення на державу впливів глобалізації та нового регіоналізму, за відсутності прямих загроз зовнішньої агресії роль та місце громадських структур як організаційної основи недержавної системи забезпечення національної безпеки визначає реальний потенціал їхнього впливу на розвиток ситуації у внутрішньополітичній, соціально-економічній, екологічній, культурній, духовній та інших сферах життєдіяльності. Тобто йдеться про спроможність громадських структур вирішувати конкретні завдання у сфері захисту життя, забезпечення безпеки

та добробуту пересічних громадян, спрямовувати енергію громадян на творчу діяльність, тим самим знижувати рівень соціальної напруги у суспільстві, особливо на кризовому етапі його розвитку. В цьому контексті, безумовно, вельми затребуваною стає діяльність НУАЦ, зорієнтована на забезпечення національних цінностей та ідеалів від руйнівних зовнішніх впливів та деструктивної діяльності квазігромадських організацій; аналітична продукція НУАЦ, зорієнтована на ґрунтовне дослідження проблематики, пов'язаної із забезпеченням прав людини і громадянина, національних меншин, незалежності засобів масової інформації, соціального захисту, безпекового стану навколишнього середовища, подоланням корупції, впровадженням громадського управління.

Принципової ваги набуває впровадження в Україні поширеної на Заході практики переходу кадрів з органів державної влади до громадського сектору (переважним чином – до недержавних аналітичних структур) та у зворотному напрямі.

З вищеподаної характеристики сучасного стану соціально значущої діяльності недержавних громадських організацій в умовах посилення глобальних небезпек можна дійти висновку, що вони, безперечно, мають великі потенційні можливості впливу на розвиток цієї сфери життєдіяльності.

Дієвими чинниками об'єктивації соціального ідеалу та інтенсифікації процесу набуття державою ознак соціальної держави, яка, за висловом шведського вченого Д. Кейнса, «має поєднувати рівність і свободу, демократію і безпеку, високі моральні чесноти та індивідуалізм з розумним втручанням держави в економічну та соціальну сферу», слід вважати:

- посилення соціальної складової державної політики,
- налагодження конструктивного діалогу між владою та організаціями громадянського суспільства,
- обмеження втручання держави в діяльність економічних суб'єктів, громадян, громадських організацій, інших інституцій громадянського суспільства,

- унеможливлення одержавлення громадського самоврядування,
- забезпечення прозорості в діяльності органів влади, прийнятті державно-управлінських рішень.

За поданих міркувань органи влади України у взаємодії з інституціями громадянського суспільства мали б сприяти забезпеченню домінування ефективних соціально визнаних форм активності соціальних суб'єктів та стимулювати конструктивні форми взаємовідносин, зокрема через впровадження практики надання НУО вітчизняних урядових грантів. Шляхом до оптимізації системи надання соціальних послуг є впровадження нових механізмів взаємодії державного і недержавного секторів, використання наявних ресурсів і потенціалу недержавних громадських організацій.

У контексті зазначеного вище зробимо наголос на тому, що за нинішніх соціально-економічних негараздів та суперечливої економічної трансформації зростає потреба у наданні соціальних послуг населенню через залучення до цієї справи соціально орієнтованих НУО, кількість яких зростає в Україні рік у рік. Реформування системи надання соціальних послуг в Україні має підсилити відпрацювання необхідних механізмів для подальшого розвитку соціального підприємництва (соціального бізнесу), розвиток соціального діалогу між громадськими структурами, які представляють інтереси працівників, роботодавцями та органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування з метою забезпечення підвищення рівня і якості життя громадян, соціальної стабільності в українському суспільстві.

Удосконаленню діяльності вітчизняних НУО в соціальній сфері, впровадженню ефективного соціального партнерства має слугувати позитивний досвід країн розвинутої демократії та постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи щодо заохочення організацій громадянського суспільства до надання соціальної допомоги найбільш вразливим верствам населення та адміністративних послуг у сфері освіти, охорони здоров'я, культури.

РОЗДІЛ 3

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ ТА РУХИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

3.1. Світова практика самоорганізації громадськості та розвитку громадських об'єднань

Утворення різних за своїм спрямуванням громадських об'єднань та рухів, груп за інтересами, громадських комітетів тощо є одним із характерних проявів громадянської активності у будь-якій державі. За наявності широкого масиву інформації, публікацій з цієї досить багатопланової проблеми ми вважаємо за доцільне проаналізувати її на прикладі країн розвиненої демократії, а також країн постсоціалістичного простору – Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, пострадянських республік (Російська Федерація, Республіка Білорусь). Дослідники виділяють ці країни окремою групою, з чітко помітними тенденціями до впровадження неоавторитарної моделі політичної влади [87, с. 6]. Наш інтерес до цієї групи країн обумовлений, зокрема, посиленням авторитаристських настроїв в українському суспільстві в умовах соціально-економічних негараздів, безвідповідальної демократії та владарювання бюрократії, відсутністю конституційно-правових можливостей для реального впливу інституцій громадянського суспільства на утвердження демократичного політичного режиму. Ряд вітчизняних учених вказує на доцільність використання в умовах національно-демократичного посттоталітаризму поміркованого перехідного авторитаризму, який перебував би в надійних рамках правових законів. Без здорового авторитаризму, на їхню думку, сьогодні марно сподіватися на отримання гарантій незворотності реформ. Такий висновок вчених ґрунтується на «майже повній відсутності демократичних традицій в житті суспільства і роботі державно-політичних інститутів, «недемократичності» соціально-демографічної ситуації та неповноцінності успадкованих від тоталітаризму громадянських інститутів» [208, с. 297].

Відразу ж наголосимо, що право і можливість громадян вдаватися до різних асоціативних та інституційних форм самоорганізації закріплено в конституціях багатьох держав світу. Наприклад, у ст. 48 конституції Італії визнається право на створення громадських об'єднань, у тому числі політичних партій, профспілок. Примітно, що свобода зборів і право на створення громадських об'єднань регламентуються конституцією цієї країни в числі особистих прав в розділі «Громадянські відносини», а свобода об'єднання в профспілки – в розділі «Економічні відносини». У ст. 22 конституції Іспанії окремо виділено асоціації як громадські організації, які можуть представляти й захищати різні інтереси громадян, оскільки політичні партії й профспілки визначаються як найзначніші громадські формування. Дуже чітко сформульовано право громадян на об'єднання в громадські формування в конституції Греції 1975 р. Ідеться (у ст. 12) про те, що громадяни цієї країни мають право утворювати спілки та об'єднання, які не ставлять за мету отримання прибутку й дотримуються у своїй діяльності законів держави. Діяльність організацій третього сектору Франції, в тому числі політичних партій, регламентує закон про асоціативний контракт (закон про асоціації) від 1 липня 1901 р., який з внесеними поправками діє й по цей час. Так, відповідно до ст. 3 цього закону будь-яка асоціація вважається незаконною, якщо її діяльність суперечить нормам чинних законів та суспільній моралі, спрямована на підрив територіальної цілісності країни та республіканської форми правління.

Що стосується постсоціалістичних країн, то, наприклад, частина розділу II конституції Республіки Польща закріплює такі політичні права і свободи, як свобода організації мирних зібрань та участь у них, кожному громадянину забезпечується свобода на об'єднання, одержання інформації про діяльність державних органів і посадових осіб. Конституція Болгарії 1991 р. надає право громадянам проводити мирні збори, вільно об'єднуватися. Водночас вищий законодавчий акт цієї країни забороняє оголошувати чи засновувати будь-яку політичну партію або ідеологію як

державну (ст. 11). За конституцією Болгарії не можуть бути утворені політичні партії на етнічній, расовій чи релігійній основі. В конституції Молдови міститься положення про заборону діяльності партій, які складаються з іноземних громадян, в Киргизстані – політичних партій інших держав. Конституція Російської Федерації 1993 р. визнає багатопартійність, рівність об'єднань перед законом, забороняє створення й діяльність громадських об'єднань, спрямованих на насильницьку зміну основ конституційного ладу, підрив безпеки держави, а також створення озброєних формувань, розпалення соціальної, расової, національної та релігійної ворожнечі.

Найчастіше в конституціях зарубіжних країн ідеться про право на об'єднання в профспілки. Іноді коротко згадуються асоціації підприємців та інші об'єднання. Загалом, за висновком учених, конституційні регламентації згаданих громадських об'єднань є досить обмеженими.

З огляду на інтенсивний процес формування сучасної мережі громадських організацій та об'єднань в Україні, зростання з кожним роком їхньої кількості, необхідно відмітити, що подібні тенденції спостерігаються і в країнах розвиненої демократії, і в постсоціалістичних європейських країнах. Показовим прикладом серед розвинених демократій може послугувати Великобританія, де кількість неурядових організацій сягає 1млн. 300 тис. В Естонії на 1,5 млн. жителів припадає 24 тис. громадських організацій. Водночас, проведений нами аналіз кількісних параметрів динаміки розвитку громадських об'єднань зарубіжних країн доводить існування тенденції до оптимізації процесів громадської самоорганізації. Так, за висловом російського дослідника Д. Кралечкіна, на початку 2000 р. у Франції діяло близько 250 тис. офіційно зареєстрованих асоціацій; приблизно 20 млн. французьких громадян віком старше за 14 років були членами щонайменше однієї асоціації. За оцінками інших, нині кількість громадських формувань Франції наближається до 800 тис. [106]. Водночас, за даними міністерства юстиції Франції (бюлетень 2008 р.) цією установою було

офіційно зареєстровано 14303 громадські об'єднання. Станом на 2008 рік офіційно було зареєстровано 12 політичних партій. Примітно, що впродовж останніх десяти років у французькому парламенті представлено лише три партії. В Російській Федерації, країні, що помітно відрізняється від усіх інших розміром території та кількістю населення, станом на 1 січня 2008 р. діяло майже 129 тис. громадських об'єднань, політичних партій та некомерційних організацій, офіційно було зареєстровано 16 політичних партій. У контексті вищезазначеного висновок вітчизняних дослідників про те, що «найрозвиненіша мережа та найбільша кількість союзів і асоціацій утворилася в США – 20 тис.» потребує додаткової мотивації. Можна припустити, що його автори мали на увазі реально діючі в цій країні громадські об'єднання. До того ж поданий ними у навчальному посібнику «Громадські об'єднання в Україні» (2007 р.) в розділі «Місце та роль громадських об'єднань у політичній системі сучасної демократичної держави» приблизний перелік (або типова схема американських союзів і асоціацій) тільки підтверджує наше припущення, адже йдеться про різні асоціативні та інституційні форми самоорганізації громадян – організації промисловців, торговців і профспілкові (професійні) організації, організації у галузі сільського господарства й сільського виробництва, наукові, інженерні та технічні організації, освітні та культурні, організації соціальної допомоги, медичного та оздоровчого характеру, організації допомоги публічній службі, національні (етнічні) організації, релігійні, ветеранські та патріотичні організації, організації хобі та захоплень [57, с. 17 – 19].

Перш ніж перейти до визначення загальних характеристик сучасної світової практики самоорганізації громадськості та розвитку громадських об'єднань, вважаємо за необхідне звернути увагу на розуміння концепту громадянського суспільства авторами «Короткого оксфордського політичного словника». Громадянське суспільство визначене ними як «низка проміжних об'єднань, що не є ані державою, ані (розширеною) родиною, громадянське суспільство – це сукупність добровільних об'єднань, фірм та

інших колективних організацій» [101, с. 146]. У країнах розвиненої демократії поширення набула думка, що до інститутів та організацій громадянського суспільства не варто включати громадські утворення, що здійснюють владні функції. Йдеться, передусім, про політичні партії, як групи людей, що об'єдналися для участі в політичному житті та поставили за мету завоювання політичної влади як інститут, здатний координувати і контролювати процес прийняття рішень на рівні держави. Політична партія, яка перемогла на виборах, фактично переміщується з громадянської до сфери держави, чи навпаки, залишає останню, перетворюючись на опозицію. Поза громадянським суспільством зарубіжні дослідники залишають також релігійно-фундаменталістські секти, кланово-етнічні, клієнтельні та кримінальні організації, а також виробничі, комерційні та фінансові структури, вважаючи активними політичними суб'єктами групи інтересів. Вони зазначають, що межі між партіями, державою й громадянським суспільством досить розмиті [267, с. 411].

Не можна не помітити певної розбіжності у тлумаченні поняття «група інтересів» зарубіжними західними та вітчизняними вченими. За американськими політологами (К. Джанда, Д. Беррі, Д. Голдман, К. Хула), якщо організована група індивідів намагається якимось чином вплинути на політику уряду, публічну політику, тоді її називають групою інтересів (interest group), а також лобі. Серед груп інтересів, які регулярно витрачають велику кількість часу й коштів, намагаючись у такий спосіб вплинути на політику уряду, вони вказують на американську асоціацію шпиталів, американську асоціацію виробників, національну асоціацію працівників освіти, національну організацію жінок, національну стрілецьку організацію [67, с. 69]. А вітчизняні вчені у тлумаченні цього поняття не вказують на його політичний контекст і визначають як об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувують вимоги до інших груп суспільства чи суспільства загалом, аби підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей, цілком справедливо наголошуючи, що організовані групи

інтересів відіграють активну політичну роль у демократичних країнах, справляючи значний вплив на тих, хто приймає політичні рішення, на громадську думку [178, с. 123 – 124]. Зацікавлені групи (групи інтересів) за певних обставин тим чи тим чином залучаються до політичної сфери, стають активними політичними суб'єктами. До того ж громадянське суспільство за своєю природою є носієм політичного начала. Так, спроба, скажімо, представників екологічних організацій та рухів внести зміни до законодавчих актів, інших державно-управлінських рішень надає таким діям політичного характеру, а їх самих робить суб'єктом політичних відносин. Ще більшою мірою це стосується громадських об'єднань підприємців, фінансистів, торговців, фермерів.

Однією з основ демократичної держави є сильні, незалежні профспілкові організації. Так, у Швеції членами профспілки є близько 90% зайнятих в економічному секторі цієї країни, в Бельгії і Данії – до 65%, в США – 20% [21, с. 36]. У більшості країн світу профспілки, порівняно з іншими громадськими об'єднаннями, беруть найактивнішу участь у політичному житті. Їхня політична роль проявляється не тільки в сфері трудового законодавства, а й у їхніх діях, спрямованих на розв'язання проблем зайнятості й безробіття, оподаткування, соціального страхування тощо [56, с.13 – 14]. Окрім політичної функції, західні профспілки виконують найголовнішу – економічну та соціетальну функції, безпосередньо беруть участь у ринковій діяльності, спираючись у своїх діях на найманих працівників, що становлять основну масу населення. Водночас, на загальному тлі зростання впливу в західному суспільстві підприємницьких організацій, профспілковий рух на початку XXI ст. переживає не кращі часи, а в деяких країнах – найглибший за всю історію існування занепад.

У західних демократіях у найбільш загальному вигляді вітчизняні дослідники виділяють три основні моделі функціонування громадських організацій (третього сектору): англосаксонський, або так званий ліберальний тип громадських формувань (Великобританія, Швейцарія),

модель континентально-європейського типу (Австрія, Бельгія, Італія, Німеччина, Франція), скандинавський тип (Данія, Фінляндія, Нідерланди, Норвегія, Швеція) [135, с. 10]. Відповідно до першої моделі громадські організації виконують незалежну від державних та комерційних структур виробничу й комунікативну функції. На них припадає значний обсяг надання населенню соціальних послуг. І помірковані уряди, як пише в своїй книжці «Нова парадигма влади. Знання, багатство, сила» відомий англійський політолог Е. Тоффлер, заохочують створення неурядових асоціацій та організацій, «позаяк ці групи прискорюють поширення економічно корисної інформації... Асоціація торгівців, виробників пластмаси, підприємців, програмістів, діячів профспілок, банкірів, журналістів тощо слугують каналами для швидкого обміну інформацією стосовно того, що спрацьовує, а що – ні у відповідній царині діяльності. Вони являють собою важливий, часто знехтуваний засіб комунікації». Йдеться про «нову економічну значущість вільного самовираження» громадськості, про відкриття, за висловом Е. Тоффлера, «клапанів громадської дискусії». Не можна не погодитися з його думкою, що за відсутності всього цього держава показує свою слабкість, і це є доказом того, що «можновладці радше переймаються власним становищем, ніж стремлять до кращого економічного добробуту свого народу» [243, с. 486].

Відповідно до зазначеної вище другої моделі функціонування громадських організацій в країнах західної демократії реалізація програм соціального захисту та соціальні інвестиційні проекти здійснюються в тісній співпраці з впливовими громадськими об'єднаннями. В країнах, де впроваджується скандинавська модель функціонування громадських організацій, останні переважно спеціалізуються на лобюванні інтересів соціальних груп. При цьому наданням соціальних послуг і забезпеченням соціального захисту опікується держава.

Модель континентально-європейського типу показово характеризує розвиток і сучасний стан функціонування громадських організацій у Франції.

З огляду на нинішню міражну багатопартійність в Україні та формально-імітаційну діяльність значної частини вітчизняних громадських організацій, на увагу заслуговує той факт, що у Франції, аби організація була визнана організацією суспільного блага, вона повинна мати статус «суспільної корисності», який надає вищий адміністративний суд. Дослідники третього сектору Франції відзначають, що після 1990 р. у цій країні поширення набули асоціації культурного, дослідницького та політичного спрямування, не зменшується кількість асоціацій у сфері охорони здоров'я та соціального забезпечення. Водночас, спостерігається тенденція до посилення ролі та впливу асоціацій, які переймаються охороною навколишнього середовища (багато з них присутні в національних радах та органах самоврядування), а також тенденція до активної участі громадських організацій у програмах організації нових робочих місць, особливо для молоді. Важливою формою взаємодії органів влади та асоціацій є укладання договорів та делегування частки діяльності щодо забезпечення суспільно значущих (наприклад, комунальних) послуг. Загалом у сучасній Франції організації третього сектору діють практично в усіх сферах суспільного життя: культура й дозвілля, гуманітарна сфера, соціальна робота, проведення стратегічних досліджень тощо. Найбільш масовими громадськими організаціями у Франції є аполітичні за змістом діяльності товариства спортивного й культурного характеру: рибалок, мисливців, спортсменів, охоронців старовинних пам'яток тощо. Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть активно заявив про себе політизований рух захисників навколишнього середовища, на базі якого виникло декілька політичних партій, їх представники увійшли до складу і «лівих», і «правих» урядів. За висновком російських франкознавців, громадянське суспільство у Франції, так само як її економічна чи політична системи, це – строкате сполучення архаїчних та сучасних елементів [267, с. 439].

Отже, у багатьох західних країнах громадські організації, за визначення М. Ховарда, «стали центральною часткою соціальної та політичної культури»

[273, с. 43]. Структура організованого суспільства розвинених країн являє собою широку мережу суспільних та соціально-владних відносин, різних за спрямуванням добровільних організацій громадян, їхніх асоціацій, лобістських та інших груп, муніципальних комун, благодійних фондів, клубів за інтересами, творчих, кооперативних об'єднань, споживчих, спортивних товариств, суспільно-політичних, релігійних та інших організацій та спілок. Діяльність організацій громадянського суспільства з усталеними традиціями демократії переважно спрямована на захист перед державними органами інтересів і прав своїх членів, задоволення їхніх потреб, співробітництво чи суперництво з іншими неурядовими структурами, лобіювання своїх вимог в органах влади, що, в свою чергу, підсилює значущість у суспільстві асоціативних груп інтересів і таких, що спеціалізуються на відображенні та обстоюванні інтересів організацій: профспілки, групи ділових людей або промисловців, етнічні та релігійні асоціації громадян. Серед різноманітних агентів лобіювання виокремимо зацікавлені групи (*interest groups*), які вдаються до різних методів впливу на політику урядів, створюють канали комунікації. Завдяки ним політики, що ухвалюють державно-управлінські рішення, дізнаються про важливу інформацію з певних питань і звертають свою увагу на конкретні проблеми з подачі чи під тиском *interest groups*. До таких груп належать профспілки, асоціації роботодавців, групи, які намагаються сприяти певній справі, як-от захистові тварин, та інші громадські утворення. Про характер та розмаїття асоціацій як об'єднань зацікавлених груп, що діють в Німеччині, певну уяву дає перелік назв: об'єднання німецьких профспілок, федеральне об'єднання німецької промисловості, спілка платників податків, спілка демократичних учених, німецький спортивний союз тощо.

Термін «зацікавлені групи» часто вживають на Заході як синонім групи тиску. Часто-густо зацікавлені групи, що здійснюють лобіювання, істотно впливають на формування політичного курсу національних урядів, у тому числі з метою відстоювання національних інтересів та забезпечення

національної безпеки. Особливо великого поширення лобізм набув у США, де групи тиску офіційно визнані й зареєстровані. Деякі дослідники називають лобізм «третьою палатою США» та «інтегральним елементом системи управління Америки». Водночас, частина груп тиску діє нелегально, у тому числі кримінальні групи тиску, які існують у багатьох країнах. На відміну від США, переважна більшість груп тиску в європейських країнах активно співпрацює з національними урядами. Багато випадків, коли влада цих країн делегує їм окремі функції уряду: встановлення цін, реорганізацію тих чи інших галузей промисловості, введення квот тощо; надання зацікавленим групам урядової підтримки: спільне володіння акціями уряду і приватних осіб чи організацій, заохочення урядом діяльності картелів.

Усталені демократичні традиції США та країн Західної Європи передбачають існування значної кількості недержавних благодійних фондів, громадських організацій, які захищають інтереси різних категорій найманих працівників, певних вікових груп, організацій, що опікуються питаннями гендерної політики. Поруч з основними структурами соціально-професійного профілю організоване суспільство розвинених демократій включає численні гуманітарні, просвітницькі та правозахисні організації. Наймасовішими організаціями на Заході є громадські утворення спортивного, культурного, краєзнавчого характеру. Майже всім постіндустріальним країнам Заходу властива тенденція до посилення ролі в суспільстві соціальних, вікових, гендерних, гуманітарних, культурних некомерційних організацій на тлі зменшення впливу політичних партій.

За висновком дослідників процесів формування демократичних держав і громадянського суспільства, в ряді постсоціалістичних країн Центральної й Південно-Східної Європи партійно-політичні структури на практиці перетворилися на чинник, що гальмує розвиток громадянського суспільства [65, с. 93]. На цьому рівні діяльність партій набула кланового характеру, тоді як діяльність НУО часто-густо порушує кланові інтереси, що породжує конфлікти. Ще на початку 90-х рр. XX ст. в Центральній Європі політичні

партії були посунені більш розвиненими суспільно-політичними рухами. Сьогодні серед населення країн цього регіону починає превалювати думка, що існуючі партії обстоюють інтереси політичної еліти, а не пересічних громадян. Подібні партії, вказує Г. Зеленько, часто поглинають громадські організації, і ті стають частиною цих кланів. Тому довіра до політичних партій є меншою, ніж до інших публічних інститутів [87, с. 292].

Аналізуючи розвиток громадської самоорганізації в постсоціалістичних європейських країнах Центрально-Східної Європи, необхідно наголосити на тому, що демократизація суспільно-політичного життя після падіння у цих країнах колишніх політичних режимів створила необхідні умови для розвитку різних за своїм спрямуванням, організаційно-правовою формою громадських організацій та рухів, кількість яких щорічно збільшувалася. Так, в Угорщині кількість зареєстрованих громадських організацій протягом 1990 – 2003 рр. збільшилася вчетверо – з 15954 до 60 тис. У Чехії у 2003 р. діяло 58 тис. громадських організацій. Впродовж 20-ти років в Польщі з кожним роком постійно збільшувалась кількість НУО. У IV кварталі 2008 р. було зареєстровано 67343 організації. Втім, за даними дослідників, реально в Польщі діють 40-50 тис. громадських організацій. Найбільше – у галузі спорту, туризму, відпочинку та хобі. У 2004 р. польський законодавець прийняв рішення, яке дозволяє переказувати на користь суспільних організацій 1% податку, який громадяни сплачують під час складання річного податкового звіту. У Словаччині на вересень 2003 р. нараховувалося 21666 громадських організацій. 95% з них були громадськими об'єднаннями (товариства, клуби, асоціації, рухи, профспілки, міжнародні НУО та спортивні клуби). Переважна більшість НУО є нечисленими й малоактивними. На практиці реально діючих НУО у 2 – 10 разів менше, ніж зареєстрованих [65, с. 102 – 104]. Серед громадських формувань Угорщини, здатних впливати на державну політику, лобіювати певні інтереси, чинити тиск на владу, дослідники виокремлюють профспілки, які мають чітко виражені партійні симпатії, організації роботодавців та об'єднання

підприємців, організації та рухи, що утворюються за спільними інтересами та цінностями (конфесійні об'єднання, спілки ветеранів, фонди на підтримку певних загальносуспільних або окремих групових програм, культурологічні організації та ін.), політичні рухи (в Угорщині їх зазвичай називають цивільними рухами) [144, с. 90 – 94].

У більшості країн СЄ відсутні масові дитячі та молодіжні організації, за винятком організацій харцерів. При цьому молодь проявляє зацікавленість до участі в екологічних організаціях та організаціях підтримки євроінтеграції. Єдиними масовими громадськими об'єднаннями в цих країнах залишаються профспілки, які, за висновком дослідників, за сучасної доби не мають помітного впливу на формування соціально-економічної політики органів влади [87, с. 298]. Водночас, вони є незалежними від органів державної влади, політичних партій та інших організацій, їм дозволено мати власність. Сфера їхньої діяльності обмежується великими державними й приватними підприємствами, бюджетним сектором. Відсутність добре організованих та ефективно діючих профспілок в постсоціалістичних країнах ЦСЄ примушує робітників і службовців вдаватися до стихійних форм протесту, порушення законів.

У зазначених вище країнах Вишеградської групи законодавство виокремлює спеціальну категорію НУО, які «реалізують суспільний інтерес»: надання соціальної допомоги різним групам, здійснення громадського контролю за виконанням державою своїх соціальних функцій. Утім роль НУО постсоціалістичних країн у здійсненні громадського контролю за діяльністю органів влади, проведенні громадської експертизи державно-управлінських рішень переважно є лише дорадчою та допоміжною. У Польщі й Чехії прийнято спеціальні закони про суспільно корисні організації, волонтерську діяльність. Наразі в Чехії такими визнано близько 700 громадських організацій (понад 1% від усіх громадських організацій), в Угорщині – 10 тис. організацій (кожне шосте-сьоме громадське формування). Відповідно до польського законодавства суспільно корисна діяльність є

такою, що здійснюється НУО в сфері вирішення публічних (суспільних) завдань, визначених законом. Така діяльність передбачає благочинство, сприяння зайнятості, вирішення питань охорони здоров'я, освіти, екології, забезпечення громадського порядку й безпеки, надання допомоги жертвам стихійних лих тощо [65, с. 101]. Польські дослідники виокремлюють 22 сфери діяльності НУО: спорт, туризм, відпочинок, освіта й виховання, охорона здоров'я, реабілітація, допомога інвалідів, екологія, суспільна безпека та інші. Втім у цьому переліку відсутні громадські організації, які становлять особливий інтерес для дослідників впливу зовнішніх чинників на стан національної безпеки України. Йдеться про громадські організації Польщі, які, певним чином, формують громадську думку населення і в досягненні своїх цілей намагаються вплинути на політику польської влади, на формування польсько-українських відносин. Створено їх з метою пропагування національної спадщини польського населення (так звані кресові організації), відродження «історичної правди» в польському суспільстві про трагічну долю поляків, що спіткала їх під час українсько-польського протистояння 1939-1946 рр. Такі організації об'єднали вихідців із так званих східних кресів Польщі, колишніх вояків Армії Крайової, інших воєнізованих формувань, що діяли на території Східної Галичини та Волині в післявоєнний час (так звані комбатантські організації). В середовищі цих організацій лунають заяви, що після другої світової війни від Польщі незаконно було відчужено ряд територій (Західна Україна, Західна Білорусь, Вільнюський повіт Литви), висуваються територіальні та майнові претензії до України. Загалом діяльність кресових і комбатантських організацій спрямована на те, щоб змусити польську владу визнати події, що мали місце на Волині та в Східній Галичині у 1943 – 1944 рр., геноцидом проти польського населення. Так, кресовий патріотичний рух Польщі та федерація кресових організацій виступають за визнання геноциду поляків українськими націоналістами ОУН-УПА на Волині. Світова спілка вояків Армії Крайової, яка була утворена 1989 р., періодично проводить заходи, на яких засуджує

ОУН-УПА, яка, на їхню думку, «вчиняла геноцид проти польського населення на Волині та в Східній Галичині». Активно поширює інформацію про польське коріння цих територій Інститут кресів, створений в 2006 р. у Варшаві за ініціативи правоконсервативної партії «Право й справедливість». Поширенню антиукраїнських настроїв в польському суспільстві сприяє поява час від часу у ЗМІ статей та інтерв'ю представників зазначених вище організацій, трансляція на місцевому громадському телебаченні відповідних телепрограм антиукраїнського характеру. Не можна обминути й проведення в Польщі у 2008 р. низки заходів, присвячених 65-й річниці трагічних подій на Волині, які супроводжувалися антиукраїнськими гаслами, однобічними експертними оцінками, небажанням польської сторони визнати частину провини за українське-польське протистояння у повоєнний період.

Основні напрями й тенденції розвитку НУО 29 країн Центрально-Східної Європи, а також пострадянських країн на євразійському просторі впродовж тривалого часу (12 років) досліджують експерти Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) за сьома основними параметрами (індикаторами): нормативно-правова база, організаційна спроможність, фінансова сталість, адвокати, надання послуг, розвиток інфраструктури та публічний імідж. Результати дослідження спроможності та сталості третього сектору в країнах ЦСЄ подано у щорічних доповідях «The NGO Sustainability Index For Central and Eastern Europe and Eurasia». У доповіді 2008 року чільне місце відведено аналізу тих викликів, з якими стикаються НУО в умовах посилення небезпек глобалізації. З-поміж країн ЦСЄ в Індексі визначення сталості розвитку НУО за 2008 р., підготовленого експертами USAID, перше місце за рівнем розвитку третього сектору посідають Польща й Чехія.

Низку організацій третього сектору постсоціалістичних країн ЦСЄ важко назвати громадянськими, це – екстремістські організації. Переважна більшість з них, а також організації правих націоналістів і лівоекстремістських рухів не зареєстровано. В Румунії, де офіційно зареєстровано понад 17 тис. НУО (станом на 2002 р.), деякі з них відверто

негативно налаштовані до України. Особливо активно проти України діє ультраправа неурядова організація – націоналістичний рух «Нові праві», створена 1999 року. Члени цього руху вважають себе ідеологічними послідовниками та продовжувачами традицій румунської профашистської воєнізованої структури «Залізна гвардія», що діяла в Румунії в період із 1927 р. до початку другої світової війни, поширюють агітаційні матеріали, зокрема листівки, на яких зображено Румунію в кордонах 1918 р. (тоді їй належали українські землі Північної Буковини та Південної Бессарабії, Герцаївський та Хотинський райони, теперішні українські населені пункти – міста Чернівці, Білгород-Дністровський, Ізмаїл, Рені та інші). Діяльність «Нових правих» спрямована на дискредитацію політики України у сфері забезпечення прав етнічних румунів, на «відродження Великої Румунії», в тому числі за рахунок частини українських територій. Ця ультраправа організація відкрито пропагує та інспірує великорумунські та уніоністські настрої серед румунських громад у сусідніх із Румунією країнах. Румунська громадськість «Нових правих» сприймає неоднозначно. Особливо критично, зважаючи на націоналістичні гасла та крайні праві ідеологічні погляди, до них ставляться єврейські товариства, угорська громада, НУО, що виступають проти правого екстремізму та сповідують демократичні європейські цінності. В листопаді 2008 р. з нагоди 90-річчя так званого об'єднання Буковини з румунською державою та утворення «Великої Румунії» «Нові праві» провели пікетування Посольства України в Румунії. Виступи організаторів акції супроводжувалися вигуками: «Буковина та Бессарабія – румунські землі», «Румунію – румунам», «Хай живе Велика Румунія» тощо. Заявляючи, що «Україна є штучною державою, яка сповідує псевдодемократію, тому не може розглядатися як кандидат на вступ до НАТО та ЄС», організатори акції окреслили мету діяльності очолюваної ними організації – висування вимог до органів державної влади Румунії щодо денонсації базового політичного договору з Україною, розгортання відповідної інформаційної кампанії на міжнародному рівні, звернення до європейських структур та міжнародних

організацій щодо відмови від підтримки європейських та євроатлантичних прагнень України [47].

У контексті зазначеного вище не можна оминати увагою деякі сентенції з журналістського й політичного дискурсу про українсько-румунські відносини на кшталт того, що «неофашистські угруповання в Румунії і Росії змовилися, аби поділити Україну», а також появу останнім часом в ЗМІ низки статей про активізацію діяльності в Росії націоналістичних організацій фашистського спрямування, потурання з боку російської влади фашистським елементам, дрібним радикальним групам, протиправним діям скінхедів та «Антифа». Причому, останні від перших відрізняються тільки назвою. Члени угруповань крайніх радикалів вдаються навіть до нападів на співробітників міліції та спецслужб, до тактики справжніх бойовиків (Національно-соціалістичне товариство), створюючи на конспіративних квартирах сховища зброї і боєприпасів. Так, у «День гніву» 5 травня 2009 р. російські скінхеде закидали пляшками із запалювальною сумішшю УВС у Нижньому Новгороді. За припущенням журналіста Ю. Райхеля, діяльність таких націоналістичних організацій («Російський вердикт», «Російський образ») спрямовують деякі російські ідеологи в рамках проекту «керованого націоналізму», що «дуже нагадує Німеччину наприкінці 20-х рр.», коли «суспільство захворіло фашизмом, а його еліта з цим не лише не боролася, а навпаки, всіляко підтримувала» [199, с. 3]. Дещо подібна ситуація спостерігається в Україні, де і центральна, й місцева влада, схоже, не вбачають серйозної проблеми та прямої загрози національній безпеці держави у протиправній діяльності дрібних радикальних громадських груп.

Водночас, майже в усіх країнах регіону громадські організації відіграють провідну роль у процесі демократизації суспільства та певним чином впливають на роботу державних установ, хоча відрізняються рівнем участі в демократичних трансформаціях та інтенсивністю впливу на національні уряди. Громадський сектор у європейських постсоціалістичних країнах має значні ресурси, особливо щодо відстоювання конституційних прав громадян.

Позиція НУО Сербії, Хорватії, Боснії та Герцеговини, Македонії та інших країн регіону з актуальних питань сьогодення часто суперечить поглядам влади, зокрема стосовно формування національної ідентичності.

Зарубіжні дослідники, які представляють країни ЦСЄ, розглядають НУО не лише «як дуже потрібні елементи тканини демократії, а й одночасно як рушій децентралізації», наголошуючи, що у більшості країн цього регіону ідея громадянського суспільства втратила свою привабливість для політичної еліти, так само, як і підтримку з її боку, яка водночас і підтримує, і вороже ставиться до НУО. Останнє визначається сильною традицією централізованої політичної структури та патерналізмом [132, с. 13]. Правовими формами НУО в постсоціалістичних країнах ЦСЄ є громадські об'єднання чи асоціації, фонди й суспільно корисні організації. Значна частина НУО цього регіону об'єднується в мережі взаємодії, коаліції, форуми, платформи дій – галузеві й регіональні. Примітно, що такі об'єднання мають оплачуваний персонал або принаймні одного координатора. У більшості країн цього європейського регіону НУО діють переважно на рівні міста. Статус загальнонаціональних має незначна їх кількість. Зазвичай, це профспілки, деякі жіночі та молодіжні організації.

Важливу роль в постсоціалістичних країнах Європи також відіграють правозахисні організації, які переймаються проблемами захисту прав людини (дітей, жінок, інвалідів, засуджених та ін.), а також організації, які опікуються питаннями охорони довкілля, поширюють у суспільстві ідеї толерантності, ненасилля, соціальної злагоди. Існують також організації, які займаються моніторингом виборів, діяльності національних урядів, засобів масової інформації. Значну частку НУО становлять організації, створені з метою надання соціальних послуг та розв'язання конкретних соціальних проблем. До участі в діяльності соціально орієнтованих організацій залучаються волонтери, які не є їх членами.

У більшості країн ЦСЄ дедалі помітніше заявляють про себе благодійні організації, тісно пов'язані з римо-католицькою й православною церквами,

які надають допомогу бідним і знедоленим. Останніми роками в країнах ЦСЄ спостерігається тенденція до збільшення кількості екологічних НУО, що вирішують питання охорони навколишнього середовища, а також до створення недержавними організаціями тимчасових та постійних коаліцій для здійснення тиску на владу з метою вирішення нагальних суспільних проблем. Під впливом західного феміністичного руху створилося багато жіночих організацій. Так, в Польщі з понад 340 жіночих організацій 62 опікуються проблемами насилля над жінками, в сім'ї, сексуальним насиллям [65, с. 113].

Останнім часом НУО постсоціалістичних країн ЦСЄ виступили ініціаторами низки кампаній з протидії корупції, посилення інформаційної відкритості в діяльності органів державної влади. Ефективними методами захисту інтересів пересічних громадян є проведення НУО різних регіональних і національних кампаній. Так, в Чехії НУО організували низку кампаній з безпеки на шляхах, проти домашнього насилля, зменшення забруднення тощо. На заваді розвитку НУО в країнах ЦСЄ – низка законодавчих перепон: ускладнення реєстраційних процедур, наявність серйозних санкцій, навіть, після незначних порушень, обмеження контактів з НУО різних країн, а також обмеження фінансування.

Перебіг процесів становлення громадянського суспільства, розвитку громадських об'єднань в пострадянських республіках – найближчих сусідах України – Російській Федерації та Республіці Білорусь багато в чому зумовлений посиленням авторитарних елементів політичних режимів, настановами влади на посилення контролю за соціально-політичними процесами на загальному тлі зміцнення її вертикалі, зокрема, через посилення свого впливу на зміст і спрямування розвитку третього сектору. Водночас, у намаганні забезпечити легітимність в суспільстві, реалізацію задекларованого курсу на модернізацію країни (економіки, соціальної сфери тощо) влада цих країн, передусім російська (як свідчить історія, вона завжди визначала специфіку політичного й соціально-економічного розвитку),

вимушена активно взаємодіяти з громадськими інституціями та організаціями, стимулюючи розвиток різних форм самоорганізації громадськості в межах чинного правового поля, орієнтуючись на пошук оптимальних засобів і методів такої взаємодії. За висловом В. Путіна, російська «влада весь час вдається до крайнощів: то вона не помічає, то надмірно опікує суспільство» [171, с. 16]. Останню тенденцію показово характеризує поширена серед певної частини російських учених думка про те, що «державно-патерналістський варіант громадянського суспільства на сьогодні є для Росії найбільш ефективним», і пов'язано це з ментальністю, історичними традиціями (сакральним ставленням росіян до влади), політичною культурою та іншими соціальними чинниками [158, с. 97]. Порізному інтерпретується в російському науково-експертному середовищі й тенденція до посилення взаємодії громадських організацій та органів влади (обумовлена, зокрема, зменшенням останніми роками обсягів фінансування російських НУО зарубіжними донорськими організаціями): як процес встановлення партнерських відносин між владою й НУО і як свідчення посилення їхньої залежності від влади. Російські дослідники припускаються думки про існування загрози втрати громадськими організаціями своєї незалежності й перетворення їх на допоміжні органи держави, які здійснюватимуть делеговану ним державою політику в обмін на урядове фінансування [217, с. 172].

За оцінками дослідників, у сучасній Росії нараховується близько 500 тис. громадських організацій (за іншими джерелами – близько 600 тис.) [217, с. 158]. Та якщо ми звернемося до офіційно оприлюднених у ЗМІ даних статистики, то станом на 1 січня 2008 р. зареєстровано майже 129 тис. громадських об'єднань, політичних партій та некомерційних організацій. У розрахунку на 1000 російських громадян припадає 2,5 офіційно зареєстрованих НУО. Для порівняння: В Чехії цей показник становить 5,5, Польщі – 1,4, Болгарії – 1,1 [210, с. 22].

Інституціоналізації російських НУО сприяло формування у 1990-ті рр.

законодавчої бази, яка регулює питання громадської самоорганізації, прийняття основних законів: «Про громадські об'єднання», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про некомерційні організації». З прийняттям у 2006 р. поправок до закону «Про громадські об'єднання» істотно обмежено право російських громадян на об'єднання в частині діяльності незареєстрованих громадських організацій. Відтепер вони зобов'язані повідомляти органам державної реєстрації про мету своєї діяльності та про своє існування.

На думку російських учених, переважна частина громадських структур створюється на основі неформальних домовленостей щодо задоволення нагальних потреб та інтересів поза необхідне для цього правове оформлення, або ж формується в межах чинного законодавства. Утім діяльність останніх громадських структур має формальний характер і висловлює інтереси вузького кола людей, які створюють такі структури. Другою характерною рисою становлення громадянського суспільства в РФ є жорсткий контроль цього процесу з боку держави (зокрема, курс на посилення залежності профспілок від влади) та, водночас, підтримка процесів створення та діяльності структур громадянського суспільства, що призводить до їх зрощування з владними структурами, появи змішаних громадсько-державних структур. Саме в розвитку подібних структур дехто з російських учених вбачає знаходження компромісу, використання їхнього консенсусного потенціалу у вирішенні конфлікту між державою й суспільством, у підготовці рекомендацій для аналітичних структур, що здійснюють інформаційно-аналітичний супровід діяльності органів влади [38, с. 5].

Діючі сьогодні в російському суспільстві недержавні й самоврядні організації можна умовно поділити на дві групи. До першої належать проблемно орієнтовані організації, які висловлюють конкретні потреби та інтереси громадян і діють в межах певних секторів економічного та соціального життя суспільства (правозахисні, екологічні, споживчі та ін.). Друга група – громадські формування, які не обмежують свою діяльність

конкретними проблемами, а виконують системну функцію з метою забезпечення демократичного характеру соціально-політичних відносин в державі (політичні партії, профспілки, організації підприємців та роботодавців).

Серед основних тенденцій розвитку профспілкового руху в сучасній Росії (подібні тенденції мають місце й в Україні) слід вказати на такі:

- партизація профспілкового руху, обумовлена наміром кожної впливової політичної партії обзавестися «власним» профспілковим рухом, бажанням мати справу з лояльно налаштованим до певної політичної сили керівництвом профспілок (такий підхід нагадує ставлення політичних партій до молодіжних організацій через створення припартійних молодіжних структур);

- розвиток альтернативних профспілок, які часто вступають у конфронтацію з владою, вдаючись до різних форм протесту (страйки, блокування будівель державних установ тощо);

- відсутність згуртованості профспілкового руху, існування профспілок, завдячуючи адміністративному ресурсу та політичній підтримці.

Важливо відмітити, що російські профспілки зазвичай орієнтуються на встановлення вертикальних відносин з державою, а не горизонтальних відносин з іншими об'єднаннями громадян. Звідси – невисокий рівень залучення росіян до профспілок (не більш як 20-25%), який фіксується соціологами упродовж останніх років, відсутність необхідних умов для створення в Росії потужної соціал-демократичної партії, яка спиралася б у своїй діяльності на альтернативні профспілки [21, с. 37 – 38].

Найбільше значущими змінами в розвитку громадських організацій Російської Федерації за останні 15 років зарубіжні та російські вчені вважають інституціоналізацію, локалізацію, професіоналізацію, залежність їхньої діяльності від зарубіжного фінансування, зміну характеру відносин між громадськими організаціями й громадянами. Інституціоналізація громадського сектору проявилася, передусім, у тому, що неформальні клуби

й розрізнені громадські рухи часів перебудови перетворилися на більш структуровані та спеціалізовані структури. Російські вчені (І. Баригін, М.Василик, М. Вершинін, В. Гельман та ін.) вказують, що розвиток громадських рухів у суспільстві перехідного типу показово характеризує процес їхньої прискореної інституціоналізації в умовах незавершеного ідентифікаційного пізнання соціальних спільнот та суспільних рухів. Серйозною політичною силою вони вважають сепаратистські та регіоналістські організації, діяльність яких, головним чином у російських автономіях, призвела до дискримінації російського населення, міжнаціональних конфліктів і навіть до спроб відокремлення від Російської Федерації. Зазначену вище другу тенденцію – локалізацію НУО визначає локальний характер створення та діяльності. Професіоналізація більшою мірою притаманна організаціям, які функціонують у великих містах та отримують зарубіжне фінансування. Щодо взаємодії НУО і громадян, то лише 35% росіян заявили про свою приналежність до тієї чи тієї організації. Брак довіри значної частини російських громадян до політичних інститутів не дозволяє НУО довести їхні вимоги до органів влади, що, на думку зарубіжних і російських вчених, може обмежити реалізацію «політичного громадянства» [217, с. 158 – 159].

Як ми вже попередньо відзначали, дехто з російських учених вважає найефективнішим для Росії «державно-патерналістський варіант громадянського суспільства», вказуючи при цьому на існування загрози втрати громадськими організаціями своєї незалежності й перетворення на допоміжні органи держави. Такі думки набули відповідної об'єктивації в Білорусі, де харизматичною владою встановлено державний контроль над усіма процесами функціонування третього сектору, відновлено радянську практику одержавлення НУО. Однією з найбільших громадських організацій Білорусі є Білоруський республіканський союз молоді, який було створено органами влади. Фактично припинила своє існування найстаріша молодіжна організація – Асоціація білоруських студентів. Показовим є те, що

наймасовіші організації Білорусі (профспілкові, молодіжні, жіночі, ветеранські та ін.) підпорядковуються винятково державним інтересам, їхній потенціал активно використовує влада у розв'язанні різних соціальних або ж екологічних проблем. За висловом білоруського громадського діяча А.Храповицького, організацій, які існують в Білорусі легально та можуть претендувати на фінансування з-за кордону, небагато (станом на 1 січня 2002 р. населення Білорусі становило в до 10 млн. осіб, заявили про своє існування 2500 громадських об'єднань). За ініціативи влади припинено діяльність білоруської філії організації IREX – International Research & Exchanges Boards, яка працює у майже 60 країнах світу, американської НУО «Каунтерпарт Інтернешнл», словацької фундації «ПОНТІС» та інших [283, с.10].

За вкрай несприятливого ставлення держави громадськість Білорусі демонструє тенденцію до неформальної самоорганізації. Показовим прикладом на підтвердження цієї тези послуговує проведення в Мінську 6-7 березня 2009 р. VI конгресу Асамблеї білоруських продемократичних НУО. В рамках підготовки до цього заходу у січні-лютому 2009 р. було проведено шість регіональних «круглих столів», на яких обговорювали питання прав людини, молоді, соціальних і жіночих НУО, екологічного руху, громадянської освіти, ЗМІ як форми громадянської активності. По завершенні роботи учасники конгресу Асамблеї білоруських продемократичних НУО прийняли низку резолюцій із закликом до влади провести ґрунтовну лібералізацію, нормалізувати її відносини з третім сектором, скасувати всі форми політичного переслідування.

Отже, в сучасній Росії створено та реально існує чимало інституцій громадянського суспільства. Основною причиною їхньої появи є захист інтересів громадян. Утім громадянське суспільство перебуває в цій країні лише на початковій стадії свого розвитку, яке вирізняється певною специфікою. Ще гірша ситуація спостерігається в Білорусі. Звуження меж діяльності інституцій громадянського суспільства у зазначених вище

держав в соціальній сфері, а отже, і розвитку НУО у цій сфері, можна пояснити тим, що під тиском суспільних потреб, нерозвиненості громадянського суспільства влада в пострадянських республіках взяла на себе значну частку тягаря у забезпеченні життєво важливих сфер соціального блоку шляхом реалізації державних (урядових) програм соціального спрямування, за допомогою змішаних громадсько-державних структур. Так, пріоритетом Громадської палати РФ є реалізація спільно з органами влади 4 національних проектів («Доступне й комфортне житло – громадянам Росії», «Здоров'я», «Освіта», «Розвиток агропромислового комплексу»). За ініціативи та під керівництвом (патронажем) президента Республіки Білорусь реалізуються соціальні програми «Діти Білорусі», «Житло», «Побутова електроніка», «Інформатизація» та інші. Відбір проектів, спрямованих на виконання президентських програм, їх фінансування здійснює фонд президентських програм – некомерційна організація, створена відповідно до указу президента Республіки Білорусь від 29 травня 1997 р. До складу правління фонду поряд з державними службовцями можуть входити і представники громадських об'єднань.

У контексті вищезазначеного наголосимо на тому, що в реальному функціонуючому громадянському суспільстві саме держава бере на себе зобов'язання забезпечувати безпеку суспільства та окремих громадян. Отже, в розвинених демократіях держава бере на себе значну частку зобов'язань, що належать до сфери суспільної й соціальної безпеки, виходячи з укоріненого постулату: держава покликана обслуговувати громадянське суспільство, слугувати йому. Те, що в окремих постсоціалістичних країнах Європи політичні партії, а не громадські об'єднання, визначають суспільні настрої, негативним чином впливає на діяльність політико-владних структур у знаходженні адекватних відповідей на вирішення проблем, пов'язаних з корупцією, корпоратизацією органів державної влади, впливом на їх діяльність фінансово-промислових груп.

Подані вище міркування, по-перше, аж ніяк не суперечать

концептуальним поглядам вчених на державу, як на складову реального громадянського суспільства, що заперечує вивіщення держави над суспільством. По-друге, послуговують проведенню об'єктивного аналізу нинішнього стану та перспектив формування громадянського суспільства в пострадянських республіках, в яких чітко простежуються неоавторитарні тенденції (Російська Федерація, Республіка Білорусь) на тлі посилення активної соціальної політики держави, що створює можливості для забезпечення соціальної стабільності, злагоди та безпеки в суспільстві.

3.2. Міжнародні мережеві громадські ініціативи та структури як потужний фактор впливу на стан національної безпеки

Сучасна ситуація в світі характеризується багатьма взаємопов'язаними процесами, що впливають на стан національної безпеки. Серед них домінуючу роль відіграють процеси глобалізації, які справляють величезний вплив на усі сфери людського буття. Серед розмаїття тлумачень вітчизняними та зарубіжними політологами терміну глобалізації, увагу привертає ототожнення ними цього загально цивілізаційного процесу з політичною практикою, зорієнтованої на розв'язання локальних суспільних проблем, тісно пов'язаних із зовнішніми проблемами, із суперечливими й неоднозначними наслідками. Так, процеси глобалізації супроводжує виникнення нових загроз глобального, регіонального та національного характеру, політизація етнічності та активізація міжетнічного й міжконфесійного протистояння, що спричинює громадянські конфлікти, сепаратизм, політичний екстремізм та релігійний фундаменталізм, а також неконтрольована масова міграція, міжнародний тероризм та діяльність міжнародних злочинних угруповань тощо. В багатьох країнах глобалізація призвела до погіршення якості життя людини та скорочення його тривалості, зростання безробіття, деіндустріалізації, занепаду сфери соціального обслуговування та зубожіння значної частини населення, зростання смертності та захворювань. Водночас, глобалізація створила умови для

формування світового (глобального, транснаціонального) громадянського суспільства, в якому діє розгалужена мережа глобальних асоціативних форм громадської самоорганізації. Українську складову глобального громадянського суспільства, за О. Хуснутдіновим, визначають передусім жіночі, правозахисні та екологічні організації, які досягли найбільш високого ступеня інтеграції в глобальні громадські неурядові структури і мережі порівняно з іншими громадськими організаціями України [274, с. 18].

Поява феномена глобального громадянського суспільства як сфери ідеологем, цінностей, інституцій та організацій, громадських мереж, що діють поза національними суспільствами, є наслідком двох основних причин, пов'язаних із загостренням міжнародних проблем (наприклад, погіршення стану навколишнього середовища, поширення небезпечних інфекційних хвороб тощо) та необхідністю створення міжнародних систем з прийняття рішень щодо їх розв'язання. Саме в такому контексті розглядає глобальне суспільство У. Бек, розуміючи під ним оформлення мережі самопідтримуваних зв'язків та різних соціальних просторів як народження багатовимірної тканини взаємних переплетінь та обов'язків, що утворюються за допомогою відповідних транснаціональних відносин. Дехто із зарубіжних учених припускається й такої думки: розв'язання сучасної глобальної кризи потребує введення до політико-наукового обігу концепту «всесвітня демократія», яка, на їхню думку, має базуватися на чинних національних демократичних державах, приватнокапіталістичній економіці та на громадянському суспільстві в його міжнародних формах на кшталт існуючих мереж міжнародних громадських ініціатив («Міжнародна амністія», «Грінпіс», «Лікарі без кордону», Всесвітній фонд дикої природи та інші) [297].

В умовах глобалізації на особливу увагу заслуговують антиглобалістські рухи. Так, як мережа громадських ініціатив діє міжнародна організація «People's Global Action». Прорахувати динаміку створення громадських мереж, що мають відношення до антиглобалістів, практично

неможливо, за відсутністю даних. В Україні також заявила про себе низка антиглобалістських організацій, які відповідно до міжнародної практики можна умовно поділити на «ліві» («Ліва ініціатива», Всеукраїнське марксистське об'єднання «Робочий опір», анархістські («Tigra-nigra») та власне антиглобалістські організації («Рух антиглобалістів в Україні»). На сході України діє Революційний антиімперіалістичний фронт як регіональна мережа антиглобалістських організацій. К. Трима вказує на використання окремими «тіньовими» структурами міжнародних антиглобалістських рухів задля відмивання коштів, прикриття під виглядом антиглобалістів кримінальних і терористичних угруповань, наявність серед них значної кількості прихильників силових методів. Цілком імовірними загрозами, на її думку, може стати прикриття за антиглобалістським рухом терористів, погіршення іміджу України, її відносин з іншими країнами внаслідок провокативних дій українських глобалістів, виникнення в країні великих соціальних заворушень за умови об'єднання українських антиглобалістів з відповідними закордонними організаціями [244, с. 263 – 269].

Отже, глобальне громадянське суспільство, вважають дослідники глобалізації, це «ті самоорганізовані проміжні групи, що відносно незалежні й від органів державної влади, і від приватних економічних агентів; що здатні вдаватися до колективних дій, утверджуючи свої інтереси та вартості; що діють, долаючи державні кордони». При цьому вони відзначають, по-перше, високу роль, яку відіграють недержавні організації, соціальні рухи та багатонаціональні корпорації за сучасної доби. По-друге, пов'язують з глобалізацією транснаціональні злочинні групи і групи торговців наркотиками, транснаціональний тероризм, ультрарадикальні організації. Так, відразу після того, як 27 листопада 2009 р. на кордоні Новгородської та Тверської областей було підірвано потяг «Невський експрес», в ЗМІ з'явилися повідомлення щодо причетності російських націоналістичних організацій нацистського спрямування. Відповідальність за теракт взяли на себе представники ультраправої організації «Combat18 – Невоград», яка є

бойовим крилом британської неонацистської організації «Честь і кров», що діє також у Росії [199, с. 3].

У контексті досліджуваної нами проблеми варто зазначити, що в значній частині досліджень процесів глобалізації чільне місце відведено, крім міжнародних мережевих структур (економічних, політичних, соціальних, культурних), певною мірою, автономних від дій національних держав, також таким структурним елементам глобального громадянського суспільства, якими є міжнародні громадські мережі, засновані «на знаннях економістів, правників та вчених», або ті, що «об'єднують прихильників певної справи й діють як канали для потоків грошей і матеріальних ресурсів» [101, с. 129]. Показовим прикладом може послугувати поширення в Україні «Мережі розвитку європейського права», «Мережі соціально відповідальних малих та середніх підприємств у Східній Європі». В останні два десятиліття дедалі більшого значення набуває глобальний рух НУО: екологічних, антивоєнних, культурних, релігійних та іншого спрямування, що об'єднали людей задля розв'язання проблем світового розвитку, особливо в тих сферах, де національні уряди виявляють свою неспроможність або не мають бажання вжити всіх необхідних заходів, що призводить «одержавлення громадянського суспільства та огромадження держави» [299, с. 49].

Важливими елементами глобального громадянського суспільства є міжнародні неурядові організації (далі – МНУО) та мережа їхніх осередків в різних державах світу, організації з міжнародним статусом, що діють на національному рівні. Відразу ж відзначимо, що в сучасному міжнародному праві відсутня правова норма щодо міжнародної правосуб'єктності МНУО, інститутів громадянського суспільства загалом. Маємо констатувати й відсутність єдиної відпрацьованої наукової термінології, що дозволяє виділити з різновидів громадських організацій міжнародні неурядові організації як позатериторіальні об'єднання громадськості різних країн. Тож подамо власне розуміння сутності поняття «міжнародна неурядова організація»: *міжнародна неурядова організація як одна з основних*

організаційних форм об'єктивації міжнародних громадських ініціатив – це створений на підставі установчих документів, зареєстрованих відповідно до національного законодавства однієї з держав (а не на підставі міжурядової угоди), той чи той різновид об'єднання представників громадськості двох або більшої кількості країн світу, які поділяють його статутні та програмні цілі (завдання), що відповідають духу й принципам Статуту ООН та нормам міжнародного права. При цьому подібні об'єднання у своїй діяльності не мають на меті отримання прибутку та комерційні цілі, функціонують на території більш ніж двох держав.

Щодо визначення власне міжнародних мережевих громадянських ініціатив, то такими дослідники вважають міжнародні неформальні мережі громадянської дії (сукупність інституціоналізованих НУО, спільнот та неформальних ініціатив), в яких відсутні внутрішні ієрархічні відносини, наявна кооперація ресурсів та, певною мірою, спільна ідеологізована мета [114].

МНУО дехто із зарубіжних дослідників зараховує до нових суб'єктів (М.-К. Смуц), або ж до суб'єктів поза суверенітетом» (Дж. Розенау), «транснаціональних сил» (М. Мерль), «транснаціональних організацій» (Ш.Зоргбіб). За висновком Дж. Розенау недержавні суб'єкти – учасники міжнародних відносин, на противагу традиційному світу державних міжнародних суб'єктів, є «другим світом» або «поліцентричним світом», що складається з величезного, нескінченного числа учасників, «про які можна з упевненістю сказати тільки те, що вони здатні на міжнародну діяльність, більш-менш незалежну від держави» [303]. Водночас, серед дослідників існує і вузьке, й розширене розуміння такого різновиду громадських структур, якими є міжнародні неурядові організації. Відповідно до першого, до них не належать суспільно-політичні рухи, транснаціональні корпорації (ТНК), тим більше – організації, створені під егідою держав. Так, Ф. Браяр і М.–Р.Джалілі відносять до МНУО структури співробітництва в специфічних

галузях, що поєднують недержавні інститути та громадян декількох країн: релігійні організації (наприклад Екуменічна Рада церков), організації вчених (Пагоушський рух), спортивні (ФІФА), профспілкові (Міжнародна федерація праці), правові (Міжнародна амністія), іншого спрямування організації, об'єднання, установи та асоціації. Французький дослідник Ш. Зоргбіб виокремлює три різновиди МНУО: *сили громадської думки*, що не можуть становити реальну конкуренцію державам як міжнародним суб'єктам світової політики, хоча при цьому МНУО, на його думку, певним чином впливають на міжнародну громадську думку. До цього різновиду МНУО належать «інтернаціональні» політичні (Соцінтерн), релігійні (Євангельська континентальна федерація), гуманітарні (Міжнародний Червоний Хрест) міжнародні організації; *приватні транснаціональні структури* – громадські організації та інститути, що символізують появу на світовій арені нових економічних, окультних та «неконтрольованих сил», висловлюють розбіжність між політичною та економічною владою в міжнародних відносинах, серйозно «підривають» організацію світового суспільства. До цього різновиду МНУО належать ТНК, транснаціональний синдикалізм, зокрема міжнародні профспілкові об'єднання; *асоціації держав-виробників*, які є міжурядовими за своєю структурою і складом, транснаціональними – за характером діяльності; «прагнуть утвердити свій економічний вплив в міжнародному суспільстві», під яким, на думку зарубіжних дослідників, слід розуміти загальнопланетарну спільність [Цит. за: 281, с. 183].

Збільшення в останні десятиліття загального числа МНУО та розширення міжнародних мереж громадських ініціатив, визначальні тенденції їхнього розвитку та прояву на сучасному етапі обумовлені низкою причин, серед яких виокремимо такі:

- поява глобальних проблем, що потребують не лише міждержавних рішень та спільних заходів, а й активного залучення світової громадськості. Показовим прикладом може послугувати об'єднання зусиль світової

спільноти для протидії загрозам тероризму через міжнародну мережу громадських ініціатив «Міжнародна антитерористична єдність»;

- активізація демократичних процесів у сфері внутрішніх та міжнародних відносин, «інституційним вираженням» яких є МНУО;

- поширення світового руху, спрямованого на обстоювання загальнолюдських цінностей (прав і свобод людини, захист навколишнього середовища тощо), та недостатні можливості окремих держав та міжурядових організацій щодо дієвого розв'язання проблем сьогодення;

- посилення громадського контролю над процесом розробки й прийняття міждержавних рішень стосовно забезпечення захищеності життєво важливих інтересів людини та суспільства у разі появи нових викликів і загроз глобалізації;

- розширення можливостей міждержавних транскордонних зв'язків та їхній вплив на МНУО.

Основним механізмом діяльності МНУО на сучасному етапі є мобілізація міжнародної громадської думки. Основним методом досягнення цілей – здійснення тиску на міжурядові організації, безпосередньо на ті або інші держави. Сьогодні саме так діють Greenpeace, Міжнародна амністія, Міжнародна федерація з прав людини, Всесвітня організація боротьби проти катувань та інші МНУО, що мають свою інфраструктуру на національному рівні. Тому їх підчас називають «міжнародними групами тиску». 2007 року українські відділення *ActionAid International*, Міжнародної амністії, Всесвітнього альянсу за громадську участь, Всесвітньої організації із захисту прав споживачів, *Greenpeace International*, *Oxfam*, Міжнародного альянсу «Врятуйте дітей», *Survival International*, Міжнародної федерації «Планета людей», *Transparency International* та Всесвітньої організації асоціацій молодих християнських жінок вперше підписали хартію відповідальності (етичні норми діяльності МНУО), якою передбачено встановлення єдиних стандартів підзвітності, загальних етичних норм функціонування громадського сектору.

Завдяки мінімізації ресурсів, мобільній організації мережі міжнародних громадських організацій та ініціатив вони проникають у саму тканину суспільно-політичного життя країни. Важко назвати сферу економіки, гуманітарного простору чи політичної діяльності, яка не була б охоплена мережами інститутів глобального громадянського суспільства. Це стосується і сфери міжнародних відносин та безпеки. Мережі громадських ініціатив опікуються такими специфічними питаннями як ліквідація протипіхотних мін (Міжнародний рух проти протипіхотних мін), забезпечення прозорості у надрокористуванні та розвитку паливно-енергетичного комплексу (*Exstractive Industries Transparency Initiatives*), впровадження цивільного контролю за діяльністю силових структур (експертні мережі обміну інформацією стосовно стану та моніторингу прозорості збройних сил та спецслужб), неухильне дотримання принципів демократії участі в публічному управлінні (Світовий соціальний форум), виборчому процесі тощо. Крім того, мережі громадських ініціатив певним чином сприяють залученню громадськості до процесів вироблення та прийняття державно-управлінських та міждержавних рішень, здійсненню контролю за реалізацією цих рішень. За таких умов процес міжнародної політики стає прозорішим, виникає безліч механізмів для покращення легітимності державно-управлінських рішень, що зменшує відсторонення громадян від політикуму. За висновком провідних американських фахівців з питань національної безпеки Дж. Арквілли і Д.Ронфельдта, базовані на мережевих принципах організації здатні функціонувати ефективніше за традиційно структуровані ієрархічні організації, особливо щодо пристосовуваності до змін зовнішнього середовища [138, с. 73].

Проте вплив мережевих громадських ініціатив на політичні процеси у світі не завжди має лінійно позитивний характер. Власне, присутність ідеологічної складової мережевих громадських ініціатив призвела до їх інструменталізації та субординалізації під інтереси потужних політико-економічних гравців. Показовим є те, що на процес конструювання нової

глобальної філософії громадської активності помітний вплив справили, в першу чергу, провідні суб'єкти та провайдери глобалізаційних змін. Ідеться про транснаціональні корпорації, які активно реалізовували проекти «глобального корпоративного громадянства», а також про глобальні політичні сили, якими, зокрема, є США та ЄС [169]. Саме останні виставили як домінанту нового ідеологічного конструкта неоліберальну ідею «демократичного універсалізму», що передбачає «право-обов'язок» демократичних країн опосередковано чи прямо втручатися у внутрішні справи окремих держав під приводом «порушення прав людини». Ця ідеологема тісно пов'язана з концепцією «обмеженого суверенітету» в глобальному світі, відповідно до якої кожен громадянин та держава взаємозалежні, в кожній країні має панувати універсальна політична система на основі західного цивілізаційного вибору. А «суддями», які визначають рівень демократії, виступають США та ЄС. Цю позицію в цинічній формі описав оглядач американського «In The National Interest» Н. Петро: «Якщо результати демократичних трансформацій нам не подобаються, тоді через самий факт ця країна та її політична система не можуть бути демократичними. Демократія – за такого розуміння – неістотна, якщо вона не приносить результат, що схвалюють США та їхні союзники», які «вважають своїм обов'язком надавати фінансову та політичну підтримку силам, що борються з недемократичним режимом» [301].

В «Стратегії США з прав людини та демократії» взагалі стверджується, що «для досягнення цієї мети Сполучені Штати відгукнулися на зростаючу світову потребу у більшій особистій та політичній свободі підтримкою зусиль тих, хто закликає до реформ. Ми стали на боці хоробрих чоловіків та жінок у світі, яких переслідували репресивні режими за спробу реалізації своїх прав... Ми також відстоювали життєво важливий внесок у демократію незалежних засобів масової інформації та неурядових організацій, що потрапили у блокаду в багатьох країнах світу» [234]. Така підтримка має прояв як фінансування різноманітних проектів інститутів громадянського

суспільства з прав людини та демократії, що реалізуються в країнах молодій демократії. Як зазначає президент американського Національного фонду за демократію К. Гершман, рухи, що борються за демократію, становлять новий інструмент змін у світі та могутній чинник протидії поверненню до диктатури. Тому американська політика «демократичного інтервенціоналізму», на його думку, є «спрямованою політикою на формування єдиного світового руху для досягнення утвердження принципів демократії та громадянського суспільства в усьому світі та формування безпечного світу» [42, с. 47].

У глобальному громадянському суспільстві на перший план виходять саме громадські ініціативи та структури, які виступають провідними суб'єктами міжнародних процесів. Різниця між громадсько-політичними мережами як підвиду інститутів глобального громадянського суспільства та «новими соціальними рухами», які фактично стали домінуючими формами прояву громадської активності в сучасній Україні, є досить умовною, оскільки вітчизняні соціальні рухи тісно інтегровані в глобальні мережі, а міжнародні мережеві громадські ініціативи часто набувають форми національних соціальних рухів. Проте в Україні існує значна кількість НУО та рухів, які не розглядають себе як частину інтернаціональних мереж, свою діяльність обмежують розв'язанням місцевих проблем, мають власні вітчизняні джерела підтримки свого існування. Водночас, політизація громадських організацій, яка формально не суперечить природі громадянського суспільства, призводить до появи мереж громадських ініціатив, що працюють в інтересах певних політичних сил: вітчизняних, іноземних чи транснаціональних.

Крізь призму національної безпеки проблема політичної заангажованості громадських об'єднань полягає у підмінюванні інтересів, коли інтереси певної групи людей (прошарку еліти або псевдоеліти) видаються за цілісні національні інтереси, нав'язуються й закріплюються відповідними політико-правовими та політико-економічними механізмами.

Породжуване такими процесами розшарування суспільства є серйозним викликом національній безпеці, що, в свою чергу, спричинює політичну корупцію, настрої протесту, соціальну напругу та соціально-політичний нігілізм.

Очевидно, що мережі громадських ініціатив мають значний потенціал впливу на процес формування громадської думки, а тому потенційно становлять інтерес для зовнішніх сил, які намагаються здійснювати через них вплив на перебіг подій у конкретній країні. Іноземні «інвестори» й далі вкладають чималі кошти в суто спеціалізовані проекти: захист свободи слова, моніторинг етнополітичних процесів, підтримка національних меншин тощо. Така інструменталізація інститутів глобального громадянського суспільства тісно пов'язана з концепцією «гуманітарної інтервенції», яка набула поширення в міжнародних відносинах у другій половині ХХ століття. Ґрунтується така аргументація на тому, що держави, які усвідомлюють свою відповідальність за підтримку миру в певних регіонах, мають право-обов'язок завдати силового удару або втручатися у внутрішні справи інших держав. Але легітимність їхніх дій має бути забезпечена саме на рівні глобального громадянського суспільства, за допомогою мереж громадських ініціатив. Однак суб'єкти глобального громадянського суспільства самі опиняються у фінансовій залежності від грантодавців, пов'язаних з державами, що мають певні інтереси в цьому регіоні. Звідси – наявність непрямого взаємозв'язку, а точніше сказати – прихована детермінація «права-обов'язку» на гуманітарне втручання провідних західних країн у внутрішні справи держав через наявність своїх інтересів у зонах конфлікту. По-суті, у цій схемі мережеві громадські ініціативи виступають як інструментарій для досягнення окремими країнами власних прагматичних цілей. Після війни в Південній Осетії 2008 року, як стверджує В. Кулик, концепція «гуманітарної інтервенції» стала складовою зовнішньополітичної доктрини Російської Федерації [113].

На думку російського політтехнолога Г. Павловського: «Ми (Росія)

повинні звикати до того, щоб бути не тільки одержувачем, а й спонсором розвитку демократії. Ми повинні поширювати наш досвід побудови державності, незалежності на інші території». Ця місія, на його думку, обумовлена тим, що «виникають інші світові регіони, і Росія має своє бачення архітектури майже кожного з них, своє бачення їхнього складу, своє бачення їхньої стабільності. Росія повертається. Росія має намір бути присутньою й втручатися» в процесі створення й побудови світових регіонів [Цит. за: 294]. Власне подібні міркування є ідеологічним обґрунтуванням формування проросійської мережі громадських ініціатив на пострадянському просторі. Через громадські структури, метою яких є «сприяння демократизації суспільства», «підтримка свободи слова», правозахисна діяльність, сприяння діалогу третього сектору в рамках СНД тощо, певні політичні сили в Росії по суті просувають свої інтереси, намагаються впливати на перебіг подій в сусідніх державах, формують в них сприятливу для себе громадську думку. Хоча характерні особливості функціонування проросійських мереж громадських ініціатив вказують на їхню обмеженість для застосування. Сама мережа проросійських громадських ініціатив почала вибудовуватися за сприяння окремих російських політиків та організацій, як відповідь західній «організаційній зброї» (за визначенням О. Дугіна, С.Кургіняна та інших російських експертів). В російській політичній думці «організаційна зброя» розглядається як система взаємодії державних органів, інститутів громадянського суспільства, корпорацій та інших структур для досягнення військово-політичних цілей окремими політичними суб'єктами. За висновком Д. Ловцова, нинішній рівень розвитку «оргзброї» дозволяє в результаті певних системних дій переносити фронт «холодної війни», а якщо необхідно, і «гарячої», з міждержавного рівня на внутрішньонаціональний. До таких дій ним віднесено формування передумов для керованих ззовні екологічних катастроф, інспірування міжнаціональних зіткнень, економічних криз, продаж (поставки) застарілих, потенційно шкідливих і «тупикових» технологій, неякісної продукції, нав'язування нежиттєздатних організаційних

форм і структур, що породжують принципово невирішені конфліктні ситуації, впровадження у свідомість людей моделей поведінки, що суперечить національним традиціям, світогляду та нівелює історичну пам'ять народу, викликає духовну порожнечу, моральну й фізичну деградацію [127].

Похідною від концепції «організаційної зброї» є концепція так званої парадигмальної війни – ідеологічної війни в сучасних умовах. За цієї концепції, трактування певних історичних подій російські ідеологи розглядають як певні ідеологічні конструкти (в постмодерністській філософській парадигмі), відірвані від соціально-економічного й об'єктивного історичного контексту. А оскільки ми маємо справу з ідеологією, то тут вступає в гру інструментальний, або політтехнологічний, підхід. Зміст такого підходу розкриває М. Попов. На його думку, «цивілізаційна конкуренція між Заходом та Росією як чинник парадигмальних конфліктів у постбіполярному світі набуває характер конструювання нових ідеологічних просторів, висування альтернативних проектів націоналізму в сфері колективної безпеки та будівництва посттрадиційних ідентичностей» [181, с. 57]. У цьому контексті «помаранчеве» керівництво України російські дослідники розглядали як ідеологічного опонента, до якого, на їхню думку, необхідно застосовувати інструментарій ідеологічної/парадигмальної війни.

Нечисленність нових громадських організацій, що діють в перехідних суспільствах, може свідчити про те, що НУО переважно створюються навколо вже раніше існуючих соціальних мереж громадських ініціатив. Громадські організації, які рекрутують нових членів через приватні канали, на думку російських учених, виступають як інституціоналізована форма соціальних мереж, частина з яких може набути статусу організації, який відкриває потенційний доступ до державного й закордонного фінансування. Натомість зарубіжні вчені вважають, що використання соціальних мереж не є винятково російським елементом, адже в західних суспільствах така практика набула значного поширення [217, с. 164]. В умовах інформаційного

суспільства найкращі можливості та умови прояву політичної активності дають громадські формування, побудовані за принципом мережі. В них немає конкретних соціальних і політичних програм, натомість є певна проблематика, в межах якої діють. Подібні формування не мають чіткої організаційної структури та є радше асоціацією громадян. Особливістю мережевих асоціацій є дуже швидке поширення ними інформації з використанням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій.

Специфічною відмінністю міжнародних мережевих громадських організацій, «нових соціальних рухів» від традиційних інститутів громадянського суспільства є відсутність єдиного центру прийняття рішень (що обумовлює їх множинність), мобілізація можливостей та ресурсів мережевих осередків. Водночас, єдність мережевих громадських ініціатив забезпечується ідеологічними конструктами та спільною конкретною метою діяльності. Всередині осередків мережі можуть співіснувати найрізноманітніші способи управління: ієрархічні, демократичні, аморфні, комбіновані тощо. Звичайним для мереж громадських ініціатив є створення тимчасових структур, спрямованих на вирішення конкретного завдання. Після його виконання вони самоліквідуються. Мережеві структури можуть широко користуватися легальними методами роботи та можливостями традиційних суспільних інститутів, аж до використання парламентських методів боротьби. Держава часто не в змозі оцінити ступінь загрози, а також сферу діяльності громадських формувань, які постійно виникають чи розпадаються. Простежити взаємозв'язки, фінансові потоки, інші складові громадської самоорганізації за мережевим принципом досить складно.

Тематика, пов'язана з процесами глобалізації та розвитком міжнародних мережевих громадських ініціатив, особливо актуальна для держав перехідного транзитивного типу (до яких належить й Україна), які в умовах прискореної глобалізації потребують масових громадських утворень з метою демократизації політичного режиму, гуманізації соціально-владних відносин тощо. Складні та вельми суперечливі за своїм характером процеси

глобалізації, взаємопов'язаність зовнішніх і внутрішніх чинників впливу на перебіг подій в сучасній Україні, інтернаціоналізація останніх прямо чи опосередковано впливають на стан безпеки суспільства й держави, реалізацію головного завдання стратегії національної безпеки України – гарантування поступального розвитку країни, її конкурентоспроможності, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, зміцнення міжнародних позицій та авторитету нашої держави.

На думку О. Белишева, югославський, грузинський та український досвід показує, що значна кількість НУО формально або неформально може об'єднатися в мережі упродовж короткого часу для вирішення якогось спільного завдання. При цьому мобілізація НУО забезпечується не стільки ресурсом власне інститутів громадянського суспільства, скільки зовнішнім впливом з боку донорів. Без зовнішньої «допомоги» створити реальне об'єднання загальнодержавного масштабу з різнорідних за формою та суттю громадських ініціатив практично неможливо. Лише завдяки втручанням ззовні, на думку цього дослідника, можна в стислі строки консолідувати та мобілізувати НУО та осередки громадських ініціатив [15]. Отже, попри те, що рушійним чинником «помаранчевої» революції була втома суспільства від корумпованої політичної системи, мобілізації вітчизняних НУО та громадських ініціатив, їх швидкій інтеграції в міжнародні мережі певним чином посприяла фінансова допомога з боку західних держав через мережу міжнародних громадських організацій, благодійних фондів, які надавали інформаційну та тренінгову підтримку українським НУО: громадській кампанії «Пора», просвітницькій ініціативі «Знаю», мережі «Чиста Україна» та іншим громадським утворенням. В установчій декларації ГК «Пора» було зазначено, що мережі цього руху були структуровані за аналогією з добровільними мережами, які успішно спрацювали у Сербії («Отпор», 2000 р.) і Грузії («Кхмара», 2002 р.). У процесі розробки технологічного плану дій «Пора» активно застосовувала досвід польської «Солідарності», словацької «ОК-98». Після 2005 року вітчизняні мережі громадських ініціатив, які під

час Майдану були інтегровані у «всесвітній рух за демократію», почали згортатися та вимушені були відкоригувати свою діяльність, зайнятися наданням соціальних послуг, експертною роботою. Водночас, вони й дотепер входять до глобальних мереж «борців за демократію» [114].

В сучасній Україні діють осередки понад 130 МНУО, частина яких справляє потужний вплив на процес вироблення зовнішньої політики держави: низка організацій правничого характеру, екологічні мережі Greenpeace, BankWatch, рух Соціальних форумів та ін. Зокрема, через екологічні ініціативи – вітчизняні філії BankWatch на Україну було накладено міжнародні санкції щодо будівництва каналу Дунай – Чорне море. Враховуючи позицію Українського соціального форуму щодо необхідності доопрацювання деяких положень проекту Трудового кодексу України, Міжнародна організація праці, зі свого боку, також піддала різкій критиці цей законопроект.

Загалом діяльність МНУО та присутність осередків міжнародних мереж громадських ініціатив в Україні характеризує формування мережі громадських ініціатив, зокрема на базі вже існуючих громадських об'єднань, під реалізацію конкретних міжнародних проектів, спрямованих на протидію небезпекам глобалізації, на сприяння формуванню та підтримку інституцій громадянського суспільства, впровадження ефективного місцевого самоврядування, реалізацію проектів екологічного, соціально-гуманітарного спрямування, розвиток волонтерського руху та благодійництва тощо. Так, діяльність «Кліматичного альянсу» (центральный офіс знаходиться в Гамбурзі) в Україні тісно пов'язана з об'єднанням українських громад в Асоціацію енергоефективних міст. Реалізація проекту «Міжнародне партнерство задля «Прозорої України», метою якого є впровадження управлінських моделей і технологій задля того, щоб прозоре, етичне та ефективне управління стало нормою і правилом самоврядної України, відбувається за активної участі територіальних громад, громадських організацій та НУАЦ. «Мережа розвитку європейського правила»,

«Громадська мережа ОПОРА» опікуються проблемами удосконалення нормативно-правової бази з питань розвитку громадянського суспільства, забезпеченням доступу громадян до інформації, проведенням адвокаційно-кампаній з впровадження механізмів громадської участі на місцевому рівні. Провідним напрямом діяльності МНУО в сучасній Україні є активне залучення вітчизняних НУО до партнерських мереж МНУО, мету діяльності яких визначає сприяння інтенсифікації процесів європейської інтеграції України. Заради об'єктивності, зазначимо що сьогодні простежується тенденція до формування альтернативної до проєвропейських організацій України мережі проросійських «громадських лобістів», які проводять, зокрема, масові кампанії на підтримку встановлення союзницьких відносин між Україною й Росією.

Розвиток та поглиблення відносин України та ЄС визначає основну мету діяльності національних громадських мереж Європейської асоціації українців (центральный офіс знаходиться в Брюсселі, має представництва у Парижі, Страсбурзі, Мюнхені та Берліні), міжнародної неурядової мережі «Ялтинська європейська стратегія» (YES). За ініціативи Конференції міжнародних неурядових організацій Ради Європи проводилися регіональні конгреси національних НУО, що входять до мережі неурядових організацій РС. На першому форумі громадянського суспільства у рамках Східного партнерства, що відбувся в Брюсселі у листопаді 2009 р. (серед його учасників були представники й українських осередків міжнародних НУО і мереж), обговорювалися питання, які визначають нинішнє спрямування європейських мереж громадських ініціатив: демократія, належне врядування і стабільність, економічна інтеграція й зближення з політикою ЄС в різних сферах, навколишнє середовище, зміни клімату та енергетична безпека та інші.

У контексті вищезазначеного показовим є те, що інтегрованість українських НУО та членів міжнародних мереж громадських ініціатив в глобальні громадські комунікації певним чином сприяє обміну інформацією

та досвідом діяльності світової громадськості у протидії небезпекам глобалізації, подоланні нагальних проблем сьогодення. На заваді цим процесам – відсутність у вітчизняному законодавстві нормативних положень, які визначали б, відповідно до норм міжнародного права, правову формулу взаємин міжнародних та національних мереж громадських ініціатив з органами державної влади. Актуалізує це завдання зростання впливу інститутів глобального громадянського суспільства та новітніх форм самоорганізації громадськості на безпекову сферу національної держави, який подекуди має не завжди позитивний характер. І це пов'язано і з виникненням нових ризиків та загроз національній безпеці, на які влада поки що не має адекватних відповідей, і з активізацією за сучасної доби різнопланових проявів громадських ініціатив. За цілком слушним висновком В. Кулика, це, з одного боку, збагачує практику формування в Україні громадянського суспільства, з другого, – несе в собі певні виклики для національної безпеки. Так, екологічні чи соціальні неформальні об'єднання, незважаючи на прогресивні задекларовані цілі, деякі іноземні держави та політичні сили інколи використовують як інструмент просування прагматичних інтересів з метою дестабілізації ситуації в тій чи тій державі, для того, щоб «підіграти» одній із сторін в конкурентній боротьбі за транспортні чи енергетичні проекти тощо. Як пише В. Кулик, мережа, що складається з великої кількості дрібних взаємопов'язаних між собою груп та НУО, навіть легальних і нелегальних партій, «являє собою дуже складну мішень для спецслужб» [114]. Дехто з вітчизняних дослідників припускається думки, що МНУО та інтернаціональні рухи, зокрема антиглобалістський, не тільки не мають потрібного авторитету й реальних можливостей впливу, а й не вирішують належним чином питання універсального представництва й узгодження інтересів. Концентрація уваги подібних організацій та рухів на розв'язанні глобальних проблем, вказують вітчизняні вчені, лише частково відповідає класичним завданням громадянського суспільства [60, с. 372].

Отже, світова громадськість дедалі рішуче й активніше переймається глобальними проблемами на загальному тлі інтернаціоналізації світової спільноти. Зростаюче усвідомлення необхідності відвернення ядерної катастрофи та пов'язаних з нею еколого-техногенних катаклізмів, дилема «вижити або загинути», протидія транснаціональним загрозам (ВІЛ/СНІД, наркотрафік, нелегальна міграція, торгівля людьми тощо) поєднують людей різних континентів та вимагають спільних зусиль для протидії новим глобалізаційним викликам і загрозам. Цей процес багато в чому обумовлений появою нових завдань, для вирішення яких вже недостатньо можливостей окремих національних держав та міжнародних міжурядових організацій. Є нагальна потреба в залученні до цього процесу потенціалу міжнародної мережі громадських організацій та ініціатив з метою дієвого забезпечення життєдіяльності та якості життя, безпеки особистості, прав людини та стійкого людського розвитку.

3.3. Захисна діяльність профспілок у контексті сучасних трансформаційних процесів

Соціальність держави, крім багатьох інших індикаторів, вимірюється результативністю діяльності професійних спілок як важливої складової організованого суспільства, що ставлять за мету удосконалення системи й механізмів соціального захисту людей праці, забезпечення соціальних гарантій та допомоги кожному працівникові, підвищення ефективності взаємодії профспілок з органами влади та роботодавцями. Створення потужних впливових профспілок, здатних ефективно відстоювати інтереси працівників – невід'ємний атрибут цивілізованої держави. Право на утворення професійних спілок внесено до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., визнано рішенням Міжнародної організації праці. На початку 90-х рр. ХХ ст. світовий профспілковий рух нараховував, за різними оцінками, 500 – 600 млн. осіб, що становило 40 – 45% найманих працівників. У світлі заходів, спрямованих на

розширення та поглиблення євроінтеграції, вказує англійський політолог Пітер Бернем, «європейський профспілковий рух вступив у нову енергійну фазу розвитку, відбулася низка процесів широкомасштабного злиття профспілок, з'явилися можливості об'єднання в міжнародному масштабі» [Цит. за: 101, с. 568]. Можливості профспілок, що об'єднують найманих працівників, залежать від рівня їхнього представництва та поширення в країні, ступеня єдності та організованості профспілкового руху. Політична вага профспілок багато в чому визначається співвідношенням між кількістю членів профспілок і загальною кількістю всіх найманих працівників. Так, у Франції профспілками охоплено 9% загальної кількості найманих працівників, в США – близько 20%, у Великобританії й Німеччині – близько 40%, Швеції – близько 90%, що обумовлено історичними, національними, економічними, культурними чинниками.

Відповідно до марксистського підходу, профспілки є економічними організаціями, діяльність яких зосереджена на умовах праці, що виключає їхню безпосередню політичну роль в суспільстві. Однією з характерних рис анархо-синдикалістської ідеології є рішуче засудження зв'язків профспілок з політичними партіями. Досвід французького профспілкового руху показово свідчить, що за умов його політизації профспілки фактично слугували «приводним пасом» для «лівих» партій, що призводило до розподілу профспілок за політичною ознакою, перенесення політичних конфліктів на відносини між ними, тим самим послаблювало їхні позиції в суспільстві.

За М. Вебером, професійна спілка це – постійного типу організація найманих робітників, що створена з метою збереження й покращення умов трудового життя. Сучасні дослідники, що дотримуються соціал-демократичної веберівської концепції, метою профспілкового руху вважають демократичну участь у регулюванні умов праці. Ця традиція помітно вплинула на розвиток профспілкового руху у Великобританії, на базі якого виникла Лейбористська партія. Прихильники неокорпоративізму наголошують на зміні ролі робітничих асоціацій, профспілок, а також

представників та організацій капіталу в умовах постіндустріального суспільства, коли визначальна роль промислового сектору поступається місцем домінуванню сфери послуг та інформації. В «ситуації постмодерну» в західному суспільстві триває активний пошук альтернативних форм індивідуального самовираження, що стимулює розвиток об'єднань за інтересами неполітичного характеру. Профспілки, «зелені», жіночі організації та інші протестні групи інтересів поступово набувають в суспільній свідомості однакової з державними інститутами значущості. Процеси суспільної самоорганізації активніше розвиваються на рівні локальних співтовариств, міста, регіону. Поширення практики комунітаризму та посилення її ролі в організації груп інтересів обумовлено пошуком шляхів реалізації потреб західних демократій в новій соціальності, а також пошуком можливостей виконання соціального обов'язку та особистої участі у копіткій роботі на загальне благо, що виникла як реакція на стрімке зростання споживацького індивідуалізму, руйнацію традиційних форм соціетальної організації.

Серед сучасних дослідників поширення набула думка, що основним завданням профспілок є економічна діяльність, Втягнення їх у політику іманентно їм не властиво, проте не відомі й періоди цілковитої аполітичності профспілкового руху. Час від часу профспілки звертаються до політичних засобів вирішення і своїх соціально-економічних завдань, і більш загальних завдань, підтримуючи ту чи ту політичну партію. При цьому рівень політизації профспілок багато в чому залежить від характеру національної політичної культури [56, с. 106]. У цьому контексті варто вказати на політичні виступи профспілок за існування загрози демократії в країні. Останнім часом профспілки дедалі активніше залучаються до політичної діяльності, за допомогою страйків і масових вуличних протестних акцій, співпрацюючи та підтримуючи на виборах ті політичні партії, що відображають наміри профспілок (підвищення зарплати, регулювання цін, надання податкових пільг, контроль за вирішенням виконавчою владою

життєво важливих питань найманих працівників тощо). Серед основних напрямів діяльності профспілок виокремимо колективно-договірну, страйкову, самоврядну та політико-правову діяльність. Таким чином, профспілки як специфічна група інтересів, одна з груп тиску, є активними учасниками політичного процесу, за допомогою політичних методів реалізують свою представницьку й захисну функції, обстоюючи соціально-економічні інтереси найманих працівників у владних структурах. На здатність профспілок використовувати різні форми та методи діяльності, включаючи й політичну функцію (вироблення ними стратегії власної політичної діяльності), вказують і вітчизняні дослідники [53].

В контексті вищезазначеного слушної думки припускається український політолог В. Каспрук – автор статті «Соціальний фактор зможе об'єднати Україну» (розміщена в інтернет-виданні «Українська правда»): об'єднати Україну зможе саме соціальний фактор – «урівноваження її соціальної складової і підвищення рівня життя людей». І чи не професійні спілки як **захисні колективні організації трудящих**, мета яких – підтримувати та підвищувати життєвий рівень своїх членів, мали б виступити за перманентної соціально-політичної кризи стабілізуючим й об'єднавчим соціальним чинником трансформаційних процесів, «щоб українські громадяни по всій Україні відчували себе захищеними у фінансовому плані та впевненими в завтрашньому дні». «А доти, – як пише В. Каспрук, – все це не більше ніж спекуляції і емоції». За такої ситуації актуалізується завдання вироблення чіткої концепції та парадигми захисної діяльності профспілок. Сутність і мету такої діяльності мають визначати дії, спрямовані на мінімізацію негативного впливу ринкових відносин на зниження якості життя і праці найманих працівників.

Проведений нами аналіз європейського досвіду суспільної самоорганізації свідчить, що за певних суспільно-політичних та соціально-економічних умов профспілковий рух може ініціювати істотні зміни в країні. Показовим підтвердженням цього висновку слугує перемога опозиційного

профспілкового руху «Солідарність» на виборах 4 червня 1989 року до польського парламенту, що спричинило антикомуністичний «ефект доміно» у більшості країн соціалістичного табору.

Серед основних напрямів розвитку профспілкового руху на сучасному етапі: захист в органах законодавчої й виконавчої влади інтересів членів профспілок; реалізація ними своєї соціальної функції – організація масових протестних акцій на захист інтересів не лише членів профспілок, а й некваліфікованих найманих працівників, пенсіонерів, дітей, студентів, інвалідів та інших соціально вразливих верств населення (останнім часом – на протидію небезпекам глобалізації); перехід від захисту інтересів лише найманих працівників безпосередньо на робочому місці (проблеми виплати заробітної плати, умов праці, соціального страхування) до захисту їхніх інтересів у ширшому сенсі (управління виробництвом, освіта, забезпечення культурних потреб). Інакше кажучи, профспілки в країнах розвиненої демократії діють як багатофункціональна організація, що обстоює інтереси найманих працівників та загальні громадські інтереси, поступово долаючи вузькість, обмеженість та егоїстичність власних інтересів, набуваючи якостей асоціацій громадянського суспільства. Участь в екологічному русі (профспілкових технічних та юридичних інспекторів) – показове підтвердження екологічної складової діяльності профспілок за доби глобалізації. Забезпеченню духовно-культурної складової національної безпеки за участю профспілок послуговує поширення в суспільстві таких родових принципів самоорганізації громадян за професійною ознакою як солідарність і взаємодопомога, соціальна справедливість, колективізм, а також схильність до компромісу (переговорів), відмова від диктату.

Нинішні соціально-економічні негаразди в Україні, нагальна потреба у підвищенні ролі профспілок у захисті інтересів найманих працівників тільки посилює дослідницький інтерес до зарубіжного досвіду профспілкової діяльності. Так, криза французького профспілкового руху, обумовлена падінням чисельності працездатного населення, зростанням частки

пенсіонерів, стрімким зростанням сфери послуг, зменшенням концентрації виробництва на великих підприємствах традиційних галузей (характерні тенденції й для сучасної України), не вплинула на жорстку позицію профспілок Франції у відстоюванні перед роботодавцями й представниками держави в особі призначених адміністраторів, директорів, менеджерів інтересів людей праці. Завдяки зусиллям профспілок було заборонено звільнення працівників без санкцій державного інспектора з праці, заробітна плата працівників держсектору фіксується єдиною тарифною сіткою, періодично індексується з урахуванням вартості життя, що спонукає уряд до постійного діалогу з профспілками, які сьогодні активно опікуються діяльністю кас соціального страхування. При цьому кількість профспілкових активістів у Франції, особливо тих, хто обіймає виборні посади на підприємствах чи в системі соціального забезпечення, постійно зростає: у 2004 р. їхня загальна кількість становила 2 млн. осіб – 17% робітників і службовців в промисловості й торгівлі [267, с. 430].

Профспілки й дотепер є чи не єдиними масовими неурядовими організаціями в європейських постсоціалістичних країнах. В Румунії, відповідно до чинного законодавства, профспілки є організаціями неполітичного характеру, що мають на меті захист і сприяння професійним, економічним, соціальним і культурним інтересам і правам їхніх членів. Профспілкам у цій країні дозволено мати власність. У більшості країн Центрально-Східної Європи профспілки, крім страйків, обмежують свою діяльність вуличними протестами. Серед інших форм діяльності варто вказати на збирання підписів за проведення референдуму щодо дострокових виборів до парламенту, організацію загальнонаціонального страйку з вимогою проведення дострокових парламентських виборів. Відсторонення профспілок від виконання своєї безпосередньої функції – активного посередника між людиною праці і роботодавцем та, головне, відсутність соціетальної діяльності на благо суспільства змушує робітників і службовців вдаватися до стихійних і навіть незаконних форм соціального протесту і є чи

не головною причиною негативного сприймання значною частиною населення Центрально-Східної Європи профспілок, скептичного ставлення до власної участі у профспілковому русі. Подібна ситуація спостерігається в країнах Балтії. При зростанні рік у рік кількості НУО, включаючи релігійні організації, громадські фонди, спортивні й профспілкові організації, маємо констатувати відсутність помітної активності в цьому регіоні профспілок, їхню нечисленність, обмеженість діяльності великими містами. Так, в Естонії після 1991 р. кількість неурядових організацій щорічно збільшувалася на 400 нових. Якщо у 1995 р. діяло близько професійних асоціацій, то у 2000 р. було вже зареєстровано 600 професійних груп. Якщо до НУО зарахувати релігійні й профспілкові організації, то до їхньої діяльності причетний кожен четвертий естонець [229, с. 326 – 327].

Стратегічним завданням системної трансформації українського суспільства є набуття усіх ознак демократичної, соціальної й правової європейської держави, яка, синтезувавши кращі національні традиції, адекватно й ефективно відповідає на сучасні виклики й загрози. На думку розробників «Концепції реформування політичної системи України», пильну увагу потрібно приділяти розвитку профспілкових організацій, а саме: стимулюванню діяльності профспілок, спрямованої на вдосконалення системи й механізмів соціального захисту людей праці, забезпечення соціальних гарантій, удосконалення їхньої взаємодії з органами влади й роботодавцями [96, с. 16 – 18]. Захисна й представницька функції профспілок набувають особливо важливого значення в умовах трансформаційних процесів у державах перехідного типу, до яких сьогодні належить Україна, тим більше – в умовах стрімкого впровадження ринкових відносин, беззаконня й свавілля окремих керівників підприємств (особливо приватного сектору), невиконання роботодавцем формально діючого законодавства у сфері праці (нехтування ним «промислової демократії»), затримки з виплатою заробітної плати тощо. Вітчизняний учений В. Барков вказував, що справжньою метою профспілкового руху є поліпшення соціально-

економічної ситуації, а отже, зміцнення громадянського миру та демократії. Головним призначенням професійних спілок є налагодження конструктивного соціального діалогу, узгодження інтересів найманих працівників, держави і роботодавців шляхом домовленостей, а не руйнівної та агресивної конфронтації [257, с. 399].

За нинішніх складних часів профспілки виконують досить широкий спектр соціальних функцій, спрямованих на захист інтересів працюючих громадян, – щодо умов праці, безробіття, професійної підготовки, тривалості робочого дня, відпусток, організації виробництва тощо. На нашу думку, функцію профспілок *як захисних організацій* має характеризувати ефективна протидія економічній слабкості позбавлених власності найманих робітників на тлі активних приватизаційних процесів, залучення до них іноземного капіталу, існування політико-економічних груп, що контролюють не лише низку підприємств, а й окремі сектори економіки, лобіюючи інтереси певних фінансово-промислових груп у владних структурах, при цьому доводячи до банкрутства конкурентів. Все це посилює роль колективних організацій людей праці, якими є профспілки, як суб'єктів забезпечення соціальної безпеки держави, гарантування правової та інституційної захищеності життєво важливих соціальних інтересів працюючих громадян.

Витоки сучасного профспілкового руху України припадають на жовтень 1990 р., коли на I з'їзді вітчизняних профспілок було створено Федерацію профспілок України (далі – ФПУ). На цьому етапі до ФПУ увійшло 34 галузеві профспілки та обласні міжгалузеві профоб'єднання, що об'єднували на той час 95% усіх організованих у профспілки трудящих. В подальші роки, не погоджуючись з нерішучою, вичікувальною позицією ФПУ, трудові колективи, групи працюючих у різних виробничих формах (шахтарі, залізничники, авіадиспетчери, працівники малих підприємств та ін.) утворили власні профспілки, частина з яких 26 жовтня 2004 р. об'єдналася в Національну конфедерацію профспілок України. За даними

ЄДРПОУ Держкомітету статистики України, станом на початок 2007 р. офіційно зареєстровано 17360 профспілок та їхніх об'єднань. Утім на загальному тлі збільшення кількості профспілок та профоб'єднань спостерігається скорочення загальної чисельності їхніх членів. Вітчизняний профспілковий рух за останні 10 років щорічно втрачав понад 1 млн. членів. За даними соціологічних досліджень, членами профспілок є понад 21% громадян України, тоді як членами політичних партій – 3,6%. Об'єктивними чинниками такої тенденції, за висновком вітчизняних учених, є скорочення кількості робочих місць, перетікання робочої сили у підприємницький сектор, на малі, приватні підприємства, фермерські господарства. Крім того, має місце й добровільний вихід з профспілок як наслідок розчарування у їхній спроможності належним чином захистити людину, яка опинилася у складних життєвих умовах [257, с. 400 – 401].

Основною відмінністю вітчизняних профспілок від західноєвропейських є строкатий соціальний характер: членами вітчизняних профспілок є не тільки наймані робітники, а й власники підприємств, нижча керівна ланка підприємств. В нинішніх умовах така єдність є об'єктивною реальністю, – наголошується в аналітичній записці «Інститут соціального партнерства як чинник демократичного розвитку суспільства: світовий досвід та висновки для України», підготовленої А. Кудряченком (розміщена на офіційній інтернет-сторінці Національного інституту стратегічних досліджень). За таких обставин профспілки дедалі більше відходять від своєї основної функції – захисту прав найманих працівників. Натомість вони активно лобіюють інтереси роботодавців в органах державної влади, що, в свою чергу, підвищує ризик політизації профспілкового руху.

Профспілковий рух у сучасній Україні перебуває на складному етапі становлення, пошуку свого місця в системі нових соціально-економічних відносин, відносин між найманою працею та капіталом, що істотно об'єктивує головне функціональне призначення професійних спілок в суспільстві, яким є представництво та захист трудових, соціально-

економічних прав та інтересів членів профспілки, які (ті, хто працює) мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, як громадяни – мають право збиратися мирно, проводити збори, мітинги, походи й демонстрації (ст. 36, 39, 44 Конституції України; ст. 2 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»). Чинне законодавство, що регулює функціонування профспілок, крім зазначених вище, включає Кодекс законів про працю, закони України «Про колективні договори і угоди» (відповідно до цього закону сформовано вертикальну систему соціального партнерства на всіх рівнях суспільства; передбачено також укладання генеральних, галузевих, територіальних та інших угод, колективних договорів), «Про оплату праці», «Про охорону праці», «Про зайнятість населення» та ін. Загалом понад 50 норм визначають права профспілкових організацій стосовно їхньої участі в розгляді, узгодженні та прийнятті рішень з питань соціально-трудових відносин, колективного права. Захисну функцію профспілки також здійснюють через своїх представників у парламенті України, шляхом надання адвокатського захисту – в судах і комісіях з трудових спорів, що діють на підприємствах. Так, через масові затримки виплати заробітної плати до судових органів щороку подається майже 250 тис. позовів [257, с. 401].

Вітчизняні профспілки дедалі частіше застосовують різні форми діяльності із захисту прав та інтересів працівників та залучаються до міжнародного профспілкового руху, тому варто звернутися до досвіду розвинених країн Заходу, наприклад Франції, де сучасний правовий статус профспілок не залежить від їхньої чисельності, галузевого чи ідейного профілю. В преамбулі конституції Четвертої республіки, яку було без змін включено до чинної конституції П'ятої республіки, записано: «Кожна людина може захищати свої права та інтереси через профспілкову діяльність і належати до профспілки за своїм вибором. Право на страйк здійснюється в рамках законів, які його регламентують». Утім деякі дослідницькі підходи до визначення місця та ролі вітчизняних профспілок в сучасних

трансформаційних процесах (профспілки розглядаються ними тільки як чинник забезпечення політичної стабільності в сучасній Україні, абсолютизується «політична мобілізація за професійною належністю», яка «має шанс стати чинником подолання тенденцій технологічно-маніпулятивної мобілізації електорату»; обґрунтовується важливість наявності в суспільстві «профспілкової політичної сили», здатної «змінити баланс сил у груповому розподілі сфер впливу у парламенті, виконавчій владі та органах місцевого самоврядування» [247]) – ми вважаємо досить дискусійними й такими, що не відображають реалій сьогодення, адже виключають дослідження профспілок, інших громадських об'єднань у контексті їх політизації, суспільно-політичної стабільності, загалом національної безпеки держави.

Наголосимо на тому, що законодавство багатьох держав забороняє політичну діяльність профспілок: вони не можуть ставити перед собою політичні цілі, висувати політичні вимоги, проводити мітинги, демонстрації, збори та інші заходи на підтримку або проти політичних партій і кандидатів на виборах тощо. Відповідно до ч. 3 ст. 36 Конституції України політичні мотиви об'єднання громадян у професійні спілки повністю виключаються. Законодавець чітко визначив, що громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів за таким класифікатором прав профспілок: право на встановлення на виробничому, регіональному, галузевому, державному рівнях колективних умов праці; права в галузі застосування чинного законодавства про працю; право контролю за додержанням трудового законодавства. Така позиція щодо функціонального призначення профспілок є характерною для тих зарубіжних політологів, які дотримуються соціал-демократичної веберівської традиції, наполягаючи на тому, що метою профспілкового руху є демократична участь у регулюванні умов праці, головним фокусом діяльності профспілок – робоче місце.

Водночас, взаємовідносини профспілок з політичними партіями України набули досить специфічних ознак. Характерним у цьому відношенні було створення у квітні 1997 р. Всеукраїнської партії трудящих, в основу діяльності якої було покладено програму дій та передвиборчу платформу ФПУ. Щоправда, на парламентських виборах 1998 р. ця партія отримала всього 0,8% голосів виборців. Задля унеможливлення політизації професійних спілок вважаємо за необхідне змінити ряд підходів до їх формування та конкретизувати напрями їхньої діяльності.

По-перше, необхідно чітко визначити – хто і на якій основі може бути членом профспілки, аби не допустити загальної політизації профспілок та їх залежності від роботодавців.

По-друге, необхідно в законодавчому порядку встановити адміністративну й кримінальну відповідальність профспілкових чиновників задля попередження зловживання ними своїм службовим положенням.

По-третє, слід доповнити чинне законодавство нормою щодо безпартійності керівництва будь-яких професійних спілок, що дозволить зробити громадські об'єднання більш-менш незалежними від будь-якої політичної сили та політичної організації.

Не можна виключати того, що зміна ролі, яку виконують сьогодні професійні спілки в українському суспільстві, пов'язана з тим, що на арені виробничих відносин, як зазначав В. Барков, з'явилися нові дійові особи – з одного боку, власники, їхні представницькі органи та роботодавці, а з другого – наймані робітники, інтереси котрих не завжди збігаються з інтересами перших. Отже, за слушним висновком цього вченого, «зараз ми маємо іншу базу відносин між найманим трудом та капіталом» [Цит. за: 290, с. 400]. Актуальність цього висновку підтверджується впровадженням у сфері виробництва зовсім іншої, відмінної від попередньої (що базувалася на споживацьких вимогах працюючих до профспілок щодо розподілу ними колективних матеріальних благ і соціальних послуг) моделі взаємовідносин роботодавець – найманий працівник, яка базується на засадах соціальної

відповідальності бізнесу, соціального партнерства бізнесу, влади та роботодавців. Отже, процес взаємодії праці та капіталу поступово переходить на загальносвітові стандарти. Водночас, все це істотно корегує місце та роль професійних спілок у сфері соціально-економічних відносин. До того ж, відповідно до ст. 13 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» держава визнає тільки профспілки повноважними представниками працівників і захисниками їхніх трудових, соціально-економічних прав та інтересів, має активно сприяти профспілкам у встановленні партнерських відносин з роботодавцями та їх об'єднаннями. Утім на переконання роботодавців, більш сприятлива структура партнерства бізнесу, влади та роботодавців вже дає цілком реальний економічний ефект у посиленні мотивації працівників та зниженні плинності кадрів, зростанні продуктивності праці та у підвищенні привабливості роботи. Що головне, у виграші залишаються обидві сторони – люди отримують комфортнішу атмосферу на роботі, а компанія поліпшує свої позиції на ринку [258, с. 10].

Серед основних проблем розвитку профспілкового руху в сучасній Україні виокремимо такі: постійне зниження рівня довіри населення до профспілок; незацікавленість та неспроможність профспілок опікуватися працівниками нових форм господарювання, приватних фірм зокрема; недостатня підтримка профспілками тих, хто втратив роботу; надмірна політизація профспілкового руху, посилення залежності профспілок від певної політичної сили. Тривожною також є тенденція до встановлення субординаційних відносин – залежності профспілок від органів влади та політичних партій. За таких обставин профком фактично перетворюється на інтегровану структуру адміністрації підприємства, що створює благодатне підґрунтя для адміністративно-економічних груп та певних політичних сил, аби надати їм нових можливостей для маніпулювання суспільною свідомістю та використання у своїх цілях потенціалу професійних спілок.

Чи не найнебезпечнішою тенденцією слід вважати розколотість сучасного профспілкового руху України, який фактично контролюють певні

політико-економічні групи, що намагаються використати його потенціал під час передвиборчої кампанії. Все зазначене вище аж ніяк не заперечує того, що профспілки можуть бути стабілізуючим й об'єднавчим чинником розвитку суспільства й держави. Утім лише за певних умов:

- *по-перше*, коли профспілки як групи тиску наполегливо відстоюватимуть (у тому числі за допомогою політичних методів боротьби) у політико-владних структурах права та інтереси різних верств населення за професійною належністю (наприклад, щоб змусити роботодавців «витрачати на щасливе життя шахтарів час, гроші й сили»), зберігаючи незалежність від органів влади та нейтральність щодо політичних партій;

- *по-друге*, коли запрацює система **соціальної відповідальності бізнесу**;

- *по-третє*, коли держава належним чином виконуватиме свої обов'язки щодо профспілок, визначені Концепцією реформування політичної системи України: вдосконалювати нормативно-правову базу їхньої діяльності з метою забезпечення повноти реалізації їхніх можливостей і функцій, забезпечувати участь профспілок у виробленні та прийнятті рішень, що стосуються соціально-трудових відносин та соціальної стабільності суспільства, сприяти переходу профспілок від радикальних методів обстоювання прав та інтересів своїх членів до цивілізованих переговорних процедур, дбати про поліпшення умов профспілкового руху на засадах здорової конкуренції.

Щодо першої умови, то її практичне втілення в життя, за Д. Гореловим, позитивно позначиться на ефективності діяльності профспілок у сфері захисту соціально-економічних прав робітників [52]. Утім дослідники, що прогнозують зростання політичної ролі профспілок у суспільстві, не позбавлені рації. Хоча, маємо відзначити, що критично низька результативність здійснюваних профспілками заходів має наслідком лише скептичне ставлення населення до їхньої діяльності та перспектив. Припустимося думки, що перспективи політичної діяльності профспілок України пов'язані не стільки із значними масами людей, без залучення яких до політики неможлива подальша демократизація суспільства, скільки з

нинішнім кризовим станом вітчизняної економіки, втратою нинішніми правлячими партіями сутнісних ознак з'єднувальної ланки між громадянином і владою, поступовим перетворенням на кланово-олігархічні групи, політичні представництва бізнес-інтересів в органах влади. Багато залежить і від посилення уваги лівих партій до налагодження конструктивної співпраці з організованими структурами профспілкового руху. Таку тенденцію засвідчує сучасний досвід взаємодії профспілок і лівих партій Латинської Америки, які виступають єдиним фронтом в боротьбі за нову пенсійну систему та соціальні гарантії для трудящих, організують загальнонаціональні страйки.

Вочевидь, розвиток профспілкового руху в Україні має досить суперечливий характер, а функціонування такого інституту громадянського суспільства, як професійні спілки – загалом традиційний та інерційний характер. Тому єдиним реально ефективним суб'єктом захисту прав та інтересів залишається держава. Як показовий приклад – ухвалення Верховною Радою України 2 вересня 2008 р. Закону України «Про підвищення престижності шахтарської праці». Але з ухваленням цього закону ціла низка життєво важливих для шахтарів проблем залишаються нерозв'язаними. До того ж, дієвих заходів боротьби з недбайливістю шахтарського керівництва (з керівниками підприємств усіх форм власності) вітчизняним законодавцем поки що не визначено.

Закономірно, що стратегічним завданням завершального етапу реформи політичної системи та реалізації Стратегії національної безпеки України – «позбутися слабкості та розпорошеності інституцій громадянського суспільства, що не дозволяє належним чином реалізовувати їхній потенціал стосовно демократизації суспільного життя» є вдосконалення нормативно-правової бази діяльності профспілок, приведення трудового законодавства України до європейських стандартів у сфері соціально-економічних відносин у світлі заходів, спрямованих на поглиблення європейської інтеграції нашої держави. А маємо бюрократизацію організованих структур профспілкового

руху та подальшу його політизацію, який фактично сьогодні перебуває під контролем певних політичних сил, обмежує сферу своєї діяльності укладанням колективних договорів, залишаючись у консультативній якості. Бездіяльність профспілок у відстоюванні законних прав громадян активізує процеси самоорганізації громадськості та проведення ними відповідних протестних акцій. Показовим прикладом може слугувати об'єднання зусиль представників малого й середнього бізнесу, медиків, учителів, приватних перевізників, а також представників громадських організацій «Громадська варта», «Народ», «Достали!», «Правозахист» у проведенні протестних акцій, пікетуванні Київської мерії навесні 2009 р., які вимагали від столичної влади розв'язання їхніх нагальних проблем.

Необхідною умовою зміцнення профспілок, відстоювання ними законних прав громадян є впровадження законодавчо визначених стандартів не лише прожиткового мінімуму, а й усіх інших соціальних стандартів: норми погодинної оплати праці, заробітної плати та відпусток в галузях. Чинні законодавчі акти з питань забезпечення системи соціального партнерства між працівниками й роботодавцями має доповнити ухвалення українськими парламентарями закону «Про трудові колективи», прийняття нової редакції Закону України «Про колективні договори і угоди», доопрацювання й прийняття Трудового кодексу України (прийнято в першому читанні 25 травня 2008 р.), який замінив би чинний Кодекс законів про працю, прийнятий ще за часів УРСР. Важливим є також прийняття Соціального кодексу й закріплення такого правового статусу профспілок, який відповідав би ринковим відносинам, закріплення на законодавчому рівні не тільки прав, а й обов'язків профспілкових керівних органів. Існує ще й інший аспект проблеми – невідповідність вітчизняного чинного законодавства рішенням міжнародних організацій. Як приклад втручання законодавчої влади в діяльність профспілкових організацій є ст. 38 Конституції України, текст якої, зокрема, містить перелік повноважень виборчого органу первинної профспілкової організації на підприємстві, що

не відповідає Конвенції Міжнародної організації праці № 87 «Про свободу асоціацій та захист прав на організацію», відповідно до якої працівники підприємств самостійно опрацьовують свої статuti, вільно обирають своїх представників, упорядковують свою діяльність і формують свою програму дій. Корисним є досвід зарубіжних країн, законодавством яких заборонено включати до складу профспілки, що складається з найманих працівників, осіб, що належать до адміністрації, навіть найнижчої ланки. У контексті досягнення конструктивного соціального діалогу у трикутнику «уряд – роботодавці – робітники» заслуговує уваги досвід функціонування в Угорщині Ради з питань співставлення інтересів, створеної на загальнонаціональному рівні за участі профспілок, організацій роботодавців та уряду цієї країни, а також окремої двосторонньої ради, до складу якої входять представники профспілок та урядовці. Ухвалені цими радами рішення є підставою для прийняття парламентських та урядових рішень.

Серед перспективних напрямів діяльності професійних спілок за нинішніх соціально-економічних негараздів слід вказати такі, як обстоювання права трудового колективу у відносинах з роботодавцем, представництво інтересів членів профспілок в судових органах та правозахисних організаціях, укладання колективних договорів з роботодавцями та органами влади, активна участь профспілок у розробці законів, що стосуються зайнятості та умов оплати та безпеки праці, створення установ з науково-аналітичного супроводу розвитку профспілкового руху, активізація міжнародної діяльності вітчизняних профспілок, організація ними мирних страйків та інших акцій протесту відповідно до визначених чинним законодавством статутних цілей.

3.4. Нові соціальні рухи в умовах становлення глобального громадянського суспільства

Сучасний процес вироблення державних рішень у сфері національної безпеки зазнає значних впливів з боку різних інституцій громадянського суспільства. Це стосується не лише інституціоналізованих НУО, а й нових соціальних рухів (далі – НСР), неформалізованих громадських ініціатив.

Терміном «нові соціальні рухи» (*new social movements*) зазвичай називають найрізноманітніші масові рухи, для яких характерні відступ від традиційних методів організації й боротьби, а також упровадження нових форм соціальних відносин, культурних вартостей та ідентичностей. На думку М. Хорварда, соціальні рухи являють собою певну комбінацію спонтанної мобілізації та незакріпленої організації, які «виникають й розпадаються... набагато частіше, аніж «нормальні» добровільні об'єднання» [273, с. 55]. Російський учений М. Зайкін визначає їх як «нетрадиційні рухи соціального протесту», що об'єднали «екологів», «альтернативістів», «антиавторитаристів», «зелених», а також відносить до НСР учасників рухів за мир, на захист демократичних прав громадян, рух солідарності з «третьім світом», нові жіночі рухи, різні групи, секти й нетрадиційні релігії тощо, і вказує на те, що гетерогенний соціальний склад, розмаїття світоглядних позицій та суперечливість артикуляції інтересів учасників НСР ускладнює теоретичний аналіз їхньої сутності. Утім учений виокремлює низку суттєвих рис, що характеризують своєрідність, соціальний тренд та спрямування таких рухів: специфічна соціальна база, що складається переважно з представників нових середніх верств населення; нова проблематика й вимоги, які висувують учасники цих рухів (глобальні проблеми сучасності, відсторонення людини в суспільстві); пошук нових форм життя, нового стилю й образу життя на «альтернативній сцені» – у різноманітних альтернативних проектах, сільських і міських комунах, групах взаємодопомоги тощо. Принципами організації нових соціальних рухів є самоорганізація, автономія (як протидія бюрократизації), «базова демократія» (що, зокрема, означає здійснення

постійного контролю за посадовими й виборними особами, можливість зміни керівництва будь-якого рівня у будь-який час, *право контролю партій з боку представників організованих громадських ініціатив та рухів, які можуть не бути членами партій*), ротація (спрямована проти концентрації влади, «накопичення посад в одних руках»), надпартійність (велике значення НСР надають цьому принципу в умовах зростаючої недовіри громадян до правлячих партій, їх бюрократизації), консенсус, ненасильство [83, с. 121 – 128]. Останній можна вважати мобілізаційним за своїм змістом і спрямуванням, що підтверджує історичний досвід організації масових рухів, заснованих за таким принципом.

У політичному аспекті НСР часто постають перед проблемами соціальної підтримки, а також беззахисності з огляду на загрозу кооптування чи тиску з боку держави. Істотною причиною піднесення за сучасної доби ролі НСР у соціально-політичному житті є неспроможність існуючих політичних інститутів, правлячого класу своєчасно помічати й конструктивно оцінювати нові реалії, пов'язані зі збільшенням можливостей участі громадськості та різних об'єднань громадян у трансформаційних процесах, формуванням принципово нових вартостей людського буття. З позиції Дж. Коена й Е. Арато соціальні рухи за розширення прав, на захист автономії громадянського суспільства, за його подальшу демократизацію, по-перше, забезпечують життєздатність демократичної політичної культури, по-друге, додають до публічної сфери нових тем для обговорення й нових цінностей, по-третє, можуть і повинні доповнювати собою багатопартійні системи, не намагаючись їх підмінити. На їхнє переконання, демократизація громадянського суспільства – сім'ї, життя асоціацій і публічної сфери – неминуче допоможе позбавитися від замкненості політичних партій і представницьких інститутів [104, с. 41]. Західні дослідники соціокультурного виміру НСР дійшли висновку, що протестна активність учасників культурних, ціннісно орієнтованих рухів спрямована не на зміну політичних інститутів, а на утвердження певних культурних цінностей, що протистоять

панівним культурним патернам. Нові цінності, вірування й мотивації, що сприяють участі в рухах, створює трансформація фреймів. Саме в процесі такої трансформації виникають нові колективні ідентичності. Екстраполюючись від думки розробника концепції інформаційного суспільства М. Кастельса про те, що можливість мережевого обміну ресурсами й віруваннями призводить до формування нової ідентичності (при цьому зберігаються специфічні, історично успадковані культурні ідентичності, «ідентичності опору»), припустимося думки, що в інтересах забезпечення громадянського миру й злагоди в українському суспільстві спрямування загальнонаціональних громадянських ініціатив, рухів та об'єднань у сучасній Україні мають визначати не етнічні, а суспільно-державні пріоритети, культурно-духовні цінності, що визнаються усіма територіальними громадами.

Існування нових соціальних рухів, за висновком англійської дослідниці Дж. Лівзлі, піддає сумніву тезу про «кінець політики», «адже вони справді репрезентують нові форми й нові рівні боротьби за егалітаризм» [101, с. 451]. Такі громадські рухи шукають і часто знаходять нові форми взаємовідносин громадськості з органами державної влади. Як пише один із провідних сучасних соціологів А. Турен: «Саме час навчитись описувати й аналізувати культурні моделі, ті стосунки й соціальні рухи, які надають їм форму, політичні еліти і форми соціальної зміни, які надали рухомості тому, який на коротку мить могло видатись світом...», «як відбуваються чи намагаються трансформуватись суспільства, що перебували під проводом комуністичної системи і як, одночасно з цим, досі невідомі спроби особистісної і колективної поведінки швидко поширюються в суспільствах Заходу, частина ж країн третього світу потерпає від злиднів, етнічних конфліктів і корупції...» [248, с. 143].

У більшості наукових праць, присвячених НСР, наголошується на тісному зв'язку між ними й соціальними змінами, адже соціальні рухи виникають не на порожньому місці, вони поєднують соціальний процес і

спроби вплинути на його розвиток. Найпоширенішим є підхід, відповідно до якого рухи – це засоби у причинному ланцюзі соціальної практики, продукти більше ранніх змін і, разом з тим, вони є генераторами подальших перетворень. Мета соціального руху може бути спрямована на підтримку, коли передбачається ввести в громадське життя якісь нові елементи, закони, інститути тощо, або на заперечення, коли планується призупинити або запобігти певним процесам: погіршенню екологічної ситуації, зростанню злочинності, поширенню абортів тощо. Зазвичай для досягнення своєї мети суспільні рухи повинні розгортатися в сприятливих соціальних умовах, за наявності структури можливостей або, якщо скористатися образним порівнянням, повинні здійснитися на гребінь хвилі інших соціальних чинників. НСР можуть розглядатися як симптоми, що супроводжують процеси, що розвиваються за своїми власними законами: модернізацію, урбанізацію, рух середнього класу проти політико-економічної кризи. Частина НСР сприяють соціальним перетворенням, впливають на їх спрямування й швидкість, годі вже казати про те, що НСР ініціюють соціальні зрушення. Навіть коли їм бракує організованості й спроможності до перманентної дії, такі рухи, як пише А. Турен, «вже виводять на поверхню нову категорію проблем і конфліктів, що є одночасно соціальними і культурними», «з приводу кінцевих цілей таких царин культурного виробництва, як освіта, медичне обслуговування і масова інформація». Тоді як старі соціальні рухи, особливо робітничий синдикалізм, звиродніли або на групи політичного тиску, або на агенції з корпоративного захисту. Зникає «репертуар» соціальних рухів індустріальної доби: масові маніфестації, насильницькі гасла, ідея захоплення влади. Складнішими, вважає А. Турен, є рухи, що постають супроти тоталітарної або авторитарної влади, яка береться порядкувати розумами й звичаями, зосереджуючи в своїх руках усі форми політичної, економічної й культурної влади [248, с. 135]. Водночас, М.Кастельс відзначає становлення в межах західного суспільства глобальних мереж потужної «самобутності опору», що спирається на потенціал

традиційних цінностей і нових соціальних рухів на рівні великих груп та малих співтовариств [90].

НСР можна класифікувати по-різному: наприклад, «тематично» (екологічний рух, рух за права людини, жіночий рух, молодіжний рух, рух за емансипацію), за політичним спрямуванням (демократичні, націоналістичні, неофашистські та інші рухи), за ступенем політичного радикалізму, за деякими іншими критеріями. Аналізуючи нову роль жінок у нових соціальних рухах, А. Турен відзначає, що вони додали й культурні, і соціальні, й моральні теми, «заклик до захисту суб'єкта» та пов'язані з ним колективні акції на підтримку контрацепції й свободи абортів. На загальному тлі формування нової культури «програмового суспільства» і нових соціальних стосунків, пов'язаних із заміною матеріальних індустрій на культурні, серед найпоширеніших нових соціальних рухів, що прагнуть змінити життя, захистити права людини, він виокремлює рухи на захист найбільшого населення світу, солідарності з «третіми країнами» світу, спрямовані на боротьбу з сегрегацією й нетолерантністю, на захист ідентичності й гідності, підтримку тих, хто бореться супроти граничного гноблення чи проти злиднів. На користь обережного підходу до висновків зарубіжних дослідників, неправомірності механічного їх запозичення під час оцінки викликів та загроз безпечному розвитку країн молодій демократії (перехідних суспільств) свідчить ідеалізація ними впливу суспільства на самого себе та його історичність, який, за А. Туреном, «є настільки великим, що існує реальна можливість такого культурного розриву (якщо розуміти під цим культурний прорив, прогрес), який вже не залишає місця для соціального конфлікту» [248, с. 132 – 141].

Найважчим питанням політологічного дослідження є визначення НСР, що відображало б їх новизну щодо попередніх історично впливових й добре відомих суспільних рухів. Помітний вплив на з'ясування сутності НСР справляє рівень політичної культури, який характеризує певний етап розвитку суспільства. Так, у США широкого поширення набули НСР контр-

культурного та релігійного спрямування. При цьому американські дослідники вдаються більше до загальних, абстрактних визначень НСР. Російські та українські дослідники наголошують їх неформальний характер на протигагу формалізованим партійно-політичним структурам. Водночас, вказують на те, що окремі форми боротьби й протесту, які застосовують НСР, вступають у протиріччя з чинним, зокрема кримінальним, законодавством. Дехто з російських учених під загальним поняттям «суспільний рух» розуміє «мережі неформальних взаємодій між великою кількістю індивідів, груп, та/чи організацій, що беруть участь в політичному чи культурному конфлікті на основі колективної ідентичності» [176, с. 74].

НСР, як особлива форма прояву політичної активності, виникли у 60-ті роки ХХ ст. одночасно в усіх розвинених країнах Західної Європи і США. У капіталістичних суспільствах такі рухи мобілізувалися навколо питань фемінізму, екології, боротьби за мир і ядерної безпеки. НСР відображали на той час суперечності, притаманні соціальним системам, заснованим на расових, гендерних, культурних і класових поділах.

Неформальні громадські ініціативи та похідні від них НСР почали виникати в Україні лише з початком «перебудови». Тоді єдиною можливою формою соціальної активності, яка не переслідувалася законом (він не передбачав її), були неформальні ініціативи громадян на підтримку *політики перебудови*, процесів національного відродження, покращення екологічної ситуації тощо. Після здобуття Україною незалежності більшість неформальних ініціатив трансформувалася в політичні партії та громадські організації. Проте це не привело до зникнення всіх неформальних форматів громадської активності. На деякий час вітчизняний неформалітет втратив затребуваність. Утім влада й надалі застосовувала до нього «диференційний» підхід, з підозрою розглядаючи будь-які неінституціоналізовані форми громадської активності. З поглибленням інтеграції у світові глобалізаційні процеси Україна почала стикатися з проблеми загальнопланетарного характеру, розв'язання яких потребує впровадження ефективних форм

взаємодії держави з учасниками НСР. Виклики глобалізації вимагають від правлячого класу та третього сектору вироблення певного інструментарію врахування інтересів різних груп громадян, об'єднаних для обстоювання своїх прав в організовані неформалізовані громадські ініціативи, які, як показує практика, є мобільнішими й активнішими, ніж традиційні НУО. Отже, розглянемо основні різновиди НСР у контексті їхнього впливу на національну безпеку України.

«Традиційні» нові соціальні рухи. Під цим типом НСР учені розглядають рухи, які набули поширення в Україні у 90-ті рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Нові форми громадської участі характерні для таких традиційних рухів, якими є робітничий і профспілковий. Та, передовсім, – для екологічних та «зелених» об'єднань, неформальних громадських ініціатив, інтегрованих у міжнародні екологічні активістські мережі. Попри те, що в Україні існує з десяток «зелених» партій та понад одну тисячу екологічних НУО, екологічний рух завжди тяжів до неформальної громадянської практики та уникав жорсткої внутрішньої організації. Фактично, всередині 1990-х рр. на пострадянському просторі відбулася якісна зміна колишнього «природоохоронного руху», який перетворився на рух екологічний. Один із керівників руху «Охоронці райдуги» С. Фомічов розкриває періодизацію розвитку екологічних рухів у Росії та Україні, класифікує громадські ініціативи, аналізує ідеологію «зелених», напрями та форми їхньої діяльності [266]. Слід підкреслити, що вплив неформалізованого «зеленого» руху на вироблення державної політики в галузі охорони природи та екологічної політики України є досить високим, оскільки саме «зелений» неформалітет становить основу безпосередньої громадської активності: організує акції протесту, громадські кампанії, підтримує тісні відносини з аналогічними структурами за межами України, які, в свою чергу, мають інструменти тиску на Україну в міжнародних організаціях.

До традиційних НСР також належать *антивоєнні, антимілітаристські рухи*, які набули свого поширення після початку військової стабілізаційної операції в Іраку. Загалом антимілітаристські та антивоєнні ініціативи останнім часом мають тенденцію до політизації. Зокрема, їх активно використовують зі своєю корисливою метою певні політичні партії, які намагаються знайти широку соціальну базу. Також потрібно згадати такі НСР, як *рух проти абортів* та *антинаркотичні кампанії*. Попри те, що проблема абортів для України стоїть досить гостро, рух проти абортів виник лише на початку ХХІ ст. в середовищі релігійних громад та в контр-культурному середовищі. Кожного року у великих містах України активісти руху проводять акції протесту, метою яких є привернути увагу громадськості до цієї проблеми. У більшості випадків держава йде на співпрацю з подібними ініціативами, розроблена та впроваджується державна рекламна кампанія на підтримку збереження життя тощо. Антинаркотичний рух в Україні поділяється на два напрями: суто антинаркотичний (за заборону та запровадження жорстких санкцій проти нелегальних виробників, дилерів та споживачів наркотиків) та декримінальний антинаркотичний рух (за позбавлення кримінальної відповідальності за зберігання для індивідуального вживання легких наркотиків та впровадження суворих обмежень для тяжких). Обидва рухи активно впливають на органи державної влади з метою підвищення ефективності цієї роботи. Дякуючи активній позиції декримінального антинаркотичного руху, було запроваджено обмеження для виробників та продавців трамадолу.

Альтерглобалістський рух набув поширення у світі на початку ХХІ ст. Міжнародний масштаб діяльності представників цього руху, організований за мережевим принципом, підвищує їхню легітимність та ефективність впливу на владні структури. Лідер європейських альтерглобалістів К. Агітон у передмові до російського видання своєї книжки «Альтернативний глобалізм: нові світові рухи протесту» вказує на те, що альтерглобалістський рух народився в заможних країнах, зокрема в США, оскільки саме там

почалася нова фаза капіталістичної глобалізації [1, с. 7]. Спочатку рух набув поширення в молодіжному середовищі, але дуже швидко до нього приєдналися представники інших соціально-вікових груп. На відміну від бюрократичної ієрархії традиційних НУО, мережа цього руху є гнучкою, рухливою, відкритою й загальнодоступною формою активності різних соціальних груп. За висновком теоретиків російського альтерглобалізму: «ринок, комерціалізація й приватна власність є соціальні форми, настільки ж погано сумісні з мережевими технологіями, як погано сумісними були кріпосництво й станово-монархічна соціальна організація з індустрією. Мережева організація демократична за своєю природою: у цьому світі є місце для всіх і кожного, і всім цей світ необхідний. При цьому він є необхідним і корисним для всіх по-різному, це світ загальнодоступності унікальних та індивідуалізованих «продуктів» (будь-яке знання унікальне, будь-який твір мистецтва індивідуалізований). До нього можуть увійти й на практиці входять... безробітні й професіонали, селяни й інтелектуали», які «часто розв'язують загальні проблеми» [23]. Сьогодні альтерглобалістський рух набуває дедалі більшого впливу на міжнародні організації, транснаціональні корпорації, окремі держави та міждержавні союзи. Пропозиції альтерглобалістів враховуються під час формування соціальної політики ЄС. Тренди Всесвітнього соціального форуму включаються до рішень генеральних асамблей ООН, МВФ, Світового банку та ЄБРР. Поширення набула практика підписання меморандумів про їхню співпрацю з альтерглобалістськими об'єднаннями. Мерії провідних європейських міст виступають спонсорами проведення регіональних соціальних форумів.

Альтерглобалістський рух набув поширення і в країнах пострадянського простору. У травні 2008 р. відбувся Перший Український соціальний форум (УСФ). У вересні цього ж року представники УСФ та ряду інших соціальних ініціатив взяли участь у щорічному Європейському соціальному форумі (Мальме, Швеція). Саме з середовища УСФ лунають вимоги переглянути нинішні соціально-економічні пріоритети Української держави у бік їхньої

гуманізації та відмови від «неоліберальних соціальних експериментів». УСФ ініціював низку протестних акцій, спрямованих проти ущільнюючих забудов у великих містах, підвищення тарифів на проїзд в громадському транспорті, дискримінаційних заходів органів державної влади щодо політичних біженців та нелегальних мігрантів. Хоча альтерглобалістський рух в Україні ще не є надто впливовим, проте тренди, які генеруються в його мережах, знаходять дедалі більшої підтримки у населення. Зокрема, УСФ виступає за впровадження механізмів політики громадянської демократії під час прийняття державно-управлінських рішень. Це стосується і проблем національної безпеки. УСФ висуває ідеї ухвалення важливих безпекових рішень шляхом референдумів, перегляду переліку документів, що містять гриф секретності, запровадження інституту відкликання депутатів різних рівнів територіальною громадою та зняття депутатської недоторканності, а також відстоює ідею проголошення України позаблоковою та нейтральною державою.

Нові мережеві політичні рухи. Яскравим прикладом такого типу НСР виступає «Пора» 2004 року, коли, об'єднавши зусилля декількох молодіжних структур, вдалося сформувати дієву політичну силу, яка певним чином вплинула на перебіг президентської виборчої кампанії. Мережевий принцип організації НСР дозволяє забезпечувати: по-перше, необмеженість і унікальність ресурсів (кожна спільнота має в своєму розпорядженні певний унікальний продукт – інтернет-сторінку, регіональну мережу поширення та збирання інформації, мережу мобілізації активу тощо); по-друге, загальнодоступність, відкритість, гнучкість мереж та соціальних форм; по-третє, демократичність, інтерструктурний характер організацій. Сьогодні перспектива набуття усіх ознак цього типу НСР є у громадської ініціативи «Досить», яка об'єднала представників «середнього класу» в умовах соціально-економічної кризи. Важливо відмітити, що цей тип НСР є відкритим для зовнішніх політичних впливів, зокрема, через систему грантів, приховане зовнішнє матеріальне стимулювання. Протидіяти цим процесам

важко, оскільки НСР децентралізовані, зберігають конфіденційність. Окрім того, поширення інформації в їхніх мережах має неконтрольований характер.

Рухи за збереження навколишнього соціального середовища. Ця форма НСР виникла в результаті кризи існуючої системи інституціоналізації громадянського суспільства. Міжособистісна солідарність дозволяє розв'язувати індивідуальні проблеми членів групи, соціальної групи загалом. Не можна сказати, що соціальна активність виникла в Україні одночасно з Майданом, однак факти свідчать про те, що протестний рух одержав новий потужний імпульс. Після Майдану в суспільстві виникло відчуття можливості змінити своє життя за допомогою громадського протесту. Це нагадувало події часів «перебудови» та зростання неформального руху в останні роки існування СРСР. Новий соціальний рух не зник після 2005 р. Він змінився якісно. Протестні кампанії на місцевому рівні стали більше адресними, тобто враховують «болючі точки» конкретної соціальної групи й відповідають завданню її максимального охоплення, що, у свою чергу, потребує чіткішого визначення форми акції, місця та часу її проведення. Соціальні активісти шукають нетрадиційні способи ведення агітації, що дозволяють виділити їх із загальної маси протестантів, ставлять чіткіші соціальні завдання. Це створює певні виклики для влади, яка повинна оперативно реагувати на потреби громадян, створювати комунікативні майданчики для налагодження діалогу з НСР. Проте така робота не знаходить відповідного розуміння у влади. Як наслідок – радикалізація протестних рухів, побудова відносин між неформалітетом і владою за конфліктними сценаріями, що загрожує національній безпеці.

Антифашистський рух. Нинішній антифашистський рух зародився в Україні як суспільна реакція на прояви ксенофобських та расистських настроїв. За ініціативи громадськості почали формуватися групи та створюватися громадські організації, що виступають (інколи силовими методами) проти проявів фашизму та нацизму, дискримінації на основі кольору шкіри чи національного походження. Загибель ні в чому не винних

людей від рук скінхедів, дії які були спричинені расовою ненавистю, призвели до активізації в Києві громадського руху «Ні – расизму», ініційованого громадською організацією «SOS! Расизм!». Попри позитивне спрямування молодіжної активності, антифашистський рух в Україні має низку негативних ознак, що межують з проблематикою безпеки. Так, широкого резонансу набуло вбивство 17 квітня 2009 р. активіста українського молодіжного руху «Січ» М. Чайки членами організації «Антифашистська дія», яким відповідно до поширеної у ЗМІ заяви громадської організації «Вільна Одеса» протегує лідер партії «Родина» І.Марков. Аналогічні інциденти сталися в Одесі у 2008 році. Президент України дав доручення СБУ перевірити інформацію про координацію діяльності організацій «Антифа» іноземними організаціями антиукраїнського спрямування. Водночас, представники «Антифа» заявили, що жодним чином не пов'язані з «проросійськими бойовиками» і не належать до жодної політичної партії. У грудні 2009 р. прокуратура Одеси вирішила перевірити законність діяльності дев'яти регіональних відділень організацій і партій міста щодо проявів фашизму, расизму й ультранаціоналізму, зокрема таких громадських об'єднань, якими є «Слов'янська єдність», «Соціал-націоналістична асамблея», «Українська націонал-трудова партія», «Всеукраїнська організація «За Україну, Білорусь і Росію (ЗУБР)», «Добровільне товариство захисту об'єднаної Русі», «Патріот», «Антифа», ВГО «Батьківщина» і «Союз анархістів України».

У контексті вищезазначеного держава має обмежені можливості впливу на антифа-рух, оскільки його осередки діють майже підпільно. Представники руху не схильні до взаємодії з органами правопорядку, до експертного діалогу з владою у справі протидії ксенофобії. Наголосимо на тому, що сьогодні скінхедівський та антифа-рух набули чітко вираженого субкультурного виміру, проникли на рівень футбольних фан-клубів та політизували цю спільноту. В тісній взаємодії з антифа-рухом розвивається менш деструктивний *рух проти дискримінаційних практик*, який

концентрується на боротьбі проти побутового насилля в сім'ях, дискримінації за сексуальною орієнтацією, за гендерну рівність тощо.

Європейський рух. Цей різновид НСР його ініціатори моделювали, враховуючи досвід громадських популяризаторських кампаній Польщі, Угорщині, Румунії та інших країн. Метою руху є популяризація європейських цінностей та європейської політичної культури, сприяння впровадженню в Україні публічного врядування як у країнах – членах ЄС. Попри те, що Європейський рух заснований коаліцією НУО, основна його членська база перебуває поза їхнім впливом. На цей момент Європейський рух охопив значну кількість старшокласників та студентів Центральної та Західної України, неформальні клуби та групи. Саме Європейський рух став ініціатором розробки багатьох загальнонаціональних та регіональних державних програм підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування на основі європейських принципів самоврядування.

До громадських об'єднань, метою яких є підтримка стратегічних пріоритетів зовнішньої політики України, віднесемо неурядові організації, що спеціалізуються на освітніх проектах та просвітницьких кампаніях в сфері європейської та євроатлантичної інтеграції («громадські лобісти»). Простежується й тенденція до формування альтернативної мережі «громадських лобістів», які виступають за перегляд нинішнього євроатлантичного курсу України та проводять масові кампанії на підтримку встановлення союзницьких відносин між Україною й Росією. Серед громадських неформальних ініціатив на підтримку окремих державно-управлінських рішень у сфері зовнішньої політики України варто назвати громадську кампанію на підтримку скасування візової системи («Світ без кордонів»).

Отже, попри те, що НСР ставлять перед собою різні цілі (і короткотермінові, і стратегічні), їхня практична діяльність так чи інакше перетинається з державною політикою безпеки. Більшість НСР тісно інтегровані в міжнародні мережеві структури, обмінюються інформацією та

досвідом діяльності. З одного боку, це збагачує практику громадянського суспільства, що формується в Україні, з другого, несе в собі певні виклики національній безпеці. Так, екологічні та соціальні неформальні об'єднання, незважаючи на задекларовану ними прогресивну мету, інколи виступають інструментами просування інтересів інших країн, підіграють політиці певних сил в конкурентній боротьбі за транспортні або ж енергетичні проекти тощо. НСР не мають чітко визначеного юридичного статусу, їхня діяльність не потребує реєстрації статутів чи програмних документів. При цьому вони ставлять перед собою конкретні цілі й здійснюють свою діяльність на основі соціальної активності, переважно в протестній формі. Така практика формує в середовищі активу НСР уявлення про владу як про опонента, а не соціального партнера.

Висновки до третього розділу

Підсумовуючи викладене в цьому розділі, зазначимо, що громадянське суспільство на Заході склалося як система незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації приватних інтересів і потреб, у тому числі різних груп і співтовариств: сім'я, церква (там, де вона відокремлена від держави), політичні партії, профспілки, асоціації за інтересами, приватні школи та інші громадські формування. За нинішніх соціально-економічних негараздів в Україні актуалізується реалізація профспілками захисної та представницької функцій, передусім у сфері соціальної безпеки, захисту соціальних прав та інтересів працівників. Незважаючи на всі складнощі нинішнього перехідного етапу розвитку українського суспільства, профспілковий рух в Україні продовжує розвиватися в умовах трансформації відносин держави та бізнесу, форм власності та господарювання в напрямі формування соціально орієнтованої ринкової економіки, забезпечення соціально-трудової самореалізації

громадян, реформування соціальної політики, вдосконалення процесу економічного діалогу між владою та бізнесом, виконання ним соціальних функцій. Для цього вітчизняні профспілки мають на законодавчому рівні отримати право законодавчої ініціативи задля дієвого розв'язання соціально-трудова проблем через активну участь у формуванні бюджету підприємства, у створенні нормальних і безпечних умов праці. Та, що головне, профспілки, як й інші інституції громадянського суспільства, повинні набути статусу реальних суб'єктів у системі прийняття державно-управлінських рішень, своєрідного провідника в діалозі влади й працюючих громадян, позбутися корупції в управлінні профспілковим майном тощо.

В умовах послаблення підтримки політичних партій суспільством у розвинених демократіях за сучасної доби маємо прояви феномену антиполітики як процесу поширення різних суспільно-політичних рухів та організацій, яких об'єднує несприйняття традиційних центрів влади і партій. На відміну від партій, які в очах суспільства виглядають як олігархічні структури, що працюють на себе, НСР та організації, що утворюються на нових інституціональних засадах, легко знаходять собі прихильників серед різних категорій населення, передусім серед молоді. Подібні тенденції спостерігаються в розвитку громадських об'єднань в постсоціалістичних країнах та країнах пострадянського простору. Домінування держави над громадянським суспільством у пострадянських країнах пов'язано з глибинними чинниками історичного минулого, укоріненою в суспільстві орієнтацією на сильну одноособову владу (сильну державу), патерналістськими настановами, переважанням патріархально-підданського типу взаємовідносин між владою і населенням, іншими чинниками, що знижують темпи суспільної самоорганізації.

Особливо наголосимо на розширенні в умовах глобалізації плацдарму для масової соціальної активності НУО та НСР, які, тим самим, підтвердили недостатність традиційних способів впливу громадян на владні структури та адміністративні інстанції. Мережеві громадські ініціативи та НСР довели, що

вони є одним із дієвих механізмів подолання цієї недостатності, активними суб'єктами в сфері політики безпеки держави. Їхня діяльність та нормативні настанови, що поширюються в суспільстві, позначаються на політиці владних структур, формах демократичного устрою, змінюючи співвідношення між представницькою владою та інститутами прямої демократії. Водночас, влада не має ефективного інструментарію для налагодження конструктивного діалогу з НСР. Найменш конфронтаційні стратегії колективних дій характерні для учасників НСР, що діють в країнах з егалітарною політичною культурою. Натомість, для рухів в країнах з колективістськими традиціями і вивищенням держави над громадянським суспільством більше притаманні конфронтаційні та антагоністичні стратегії колективних дій. За такої ситуації політика безпеки держави має бути зорієнтована на досягнення узгоджених дій органів державної влади та НСР, активне залучення економічного, інтелектуального та культурного потенціалу громадських ініціатив на потреби суспільства й держави.

Загалом організована громадськість, об'єднана в мережеві громадські ініціативи, довела здатність мобілізувати велику кількість людей на масові акції, провести просвітницьку кампанію чи навіть вплинути на важливі рішення органів державної влади, використовуючи новітні практики залучення інтернет-технологій до виборчих та політичних процесів, проведення мобілізаційних кампаній, створюючи у такий спосіб своєрідний комунікаційний майдан для взаємодії інституцій та організацій громадянського суспільства.

Викладене вище дає підстави також констатувати існування величезного розриву між виявленням активної громадянської позиції через участь у діяльності громадських організацій та рухах, висунення суспільно-корисних громадських ініціатив та адекватною на них реакцією влади.

РОЗДІЛ 4

БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

4.1. Динаміка та основні тенденції самоорганізації громадян у сучасній Україні

Проведений нами аналіз динаміки утворення громадських організацій та об'єднань упродовж усіх років державної незалежності України засвідчує усталену тенденцію до збільшення їхньої кількості в українському суспільстві: з часу здобуття незалежності – у більш як десять разів (1991 р. в Україні заявили про себе понад 5 тис. недержавних організацій). За даними Держкомстату України, станом на 15 липня 2009 р. зареєстровано: громадських організацій та їхніх осередків – 61610 (станом на 1 січня 2004 р. – 40253 тобто їхня кількість майже за 5 років збільшилася на одну третину), профспілок та об'єднань профспілок – 23564 (станом на 1 січня 2004 р. – 13507); благодійних організацій – 11972 (станом на 1 січня 2004 р. – 8143). Однак вартий уваги той факт, що активні й постійно діючі громадські організації становлять лише 8-9% [252, с. 22].

Забезпечуючи право громадян на свободу об'єднання, Міністерство юстиції України впродовж 2008 р. легалізувало 237 громадських організацій (у 2007 р. – 277), а також зареєструвало (взяло до відома) зміни, внесені до статутних документів 322 громадських формувань (336), зареєструвало символіку 28 громадських формувань (37), 52 благодійні організації (82). Статистика свідчить, що найбільш активно у 2008 році утворювалися громадські організації оздоровчого та фізкультурно-спортивного спрямування. Наступними у рейтингу громадської активності є громадські організації професійного спрямування: об'єднання лікарів, учителів правників, податківців та інші. Найпоширенішими також є громадські організації ветеранів та інвалідів, молодіжні, правозахисні, освітні, національних меншин. Такий стан самоорганізації громадськості 2008 року

загалом характеризує типологію громадських об'єднань упродовж останніх 10-12 років. Так, в укладеному 1998 р. Ресурсним центром розвитку громадських організацій «ГУРТ» «Довіднику неурядових організацій України» найбільшу частку становлять благодійні фонди та організації. На другому місці – жіночі об'єднання. Далі йдуть культурно-освітні та мистецькі організації, об'єднання національних меншин, молодіжні організації, правозахисні групи, а також природоохоронні, релігійні, допомоги жертвам Чорнобиля, літнім людям та інвалідам, іншим категоріям громадян [77]. Переважна більшість офіційно зареєстрованих громадських організацій розташована в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Львівській області, та в АР Крим. Власної точки зору на розвиток вітчизняних НУО дотримується виконавчий директор Інституту масової інформації В. Сюмар, яка вважає, що вести громадську діяльність в Україні складно й нелегко, мотивуючи свою думку даними статистики: «...в Україні на 10 тис. населення є 11 неурядових організацій, а, для прикладу, в Угорщині – 46, Хорватії – 85, а в Естонії – 201. Ці цифри демонструють, наскільки повільніше розвивається Україна в цьому сенсі» [121]. У контексті зазначеного вище Т. Плахтій виокремлює основне завдання, яке стоїть перед українським суспільством та без вирішення якого неможливі зміни на краще. На його переконання, воно полягає у побудові суспільних структур – партій та громадських організацій нового типу. Одним з можливих варіантів таких суспільних структур він визначає мережеві структури без керівного ядра, діяльність яких базується на принципах електронної демократії, здатних виживати та успішно діяти для захисту загальносуспільних інтересів у агресивному середовищі, ефективно реагувати та зовнішні виклики будь-якої природи та генерувати рішення високого інтелектуального рівня [172]. Інший дослідник проблеми громадської самоорганізації В. Семиволос припускається думки щодо доцільності впровадження в Україні комбінованої структури соціальної взаємодії, «котра мусить органічно поєднати такі звані фабрику думок, партію для впливу на владу («швидше технологічну, ніж

ідеологічну») і потужну мережу громадських організацій». Функціонування такої структури забезпечуватиме «певний інформаційно-комунікативний центр (ІКЦ)». Далі В. Семиволос відзначає, що на сьогодні «політичні сили із числа провладних або ж псевдо опозиційних вже на шляху до формування такої комбінованої структури включно із ІКЦ» [220].

Основними сферами суспільних та соціально-владних відносин, в яких найбільше позиціонують себе вітчизняні громадські організації, є робота з дітьми і молоддю, соціальні проблеми, захист прав і свобод (адвокасі), поширення громадянської освіти, культура й мистецтво, політика й законодавство, екологія та захист навколишнього середовища, охорона здоров'я й медицина. Загальне уявлення про нинішній стан самоорганізації громадськості України та спрямування її соціально значущої активності (порівняно з іншими пострадянськими країнами) дає вже згадувана нами доповідь «2008 The NGO Sustainability Index For Central and Eastern Europe and Eurasia», підготовлена експертами Агентства США з міжнародного розвитку, які досліджують основні напрями й тенденції розвитку НУО 29 країн Центрально-Східної Європи та пострадянських країн на євразійському просторі за сьома параметрами (індикаторами): нормативно-правова база; організаційна спроможність; фінансова сталість; адвокасі; надання послуг; розвиток інфраструктури; публічний імідж [304].

Таблиця

**Експертні оцінки основних тенденцій розвитку НУО у
пострадянських країнах**

Пострадянські країни	1	2	3	4	5	6	7	Загал. бал
Вірменія	3,9	3,9	5,2	3,6	3,9	3,5	3,9	4,0
Азербайджан	4,8	4,6	5,7	4,8	4,6	4,4	4,9	4,8

Білорусь	7,0	5,1	6,6	6,0	5,5	5,5	6,0	6,0
Грузія	3,2	4,0	5,3	4,4	4,1	4,3	4,1	4,2
Молдова	4,3	4,1	5,2	3,7	4,5	3,7	4,2	4,2
Російська Федерація	5,0	4,3	4,5	4,1	4,1	3,8	4,7	4,4
Україна	3,6	3,7	4,1	2,9	3,3	3,5	3,9	3,6
Середній бал	4,6	4,2	5,2	4,2	4,3	4,1	4,5	4,4

З поданих в таблиці експертних оцінок основних тенденцій розвитку НУО в деяких пострадянських країнах нинішній стан функціонування третього сектору України не можна вважати задовільним. Формування в Україні нормативно-правової бази забезпечення розвитку громадського сектору та його взаємодії з владою, а також мережі адвокати, недержавної інфраструктури надання соціальних послуг відбувається повільнішими, ніж в інших пострадянських республіках, темпами. Подібна ситуація спостерігається й з іншими параметрами організаційної та фінансової спроможності недержавних організацій, які заявили про себе на пострадянському просторі, а також ставленням до них в суспільстві. Якщо ми звернемося до результатів дослідження творчим центром «Каунтерпарт» розвитку сектору НУО України упродовж 2002-2009 рр., то найчастіше їхня діяльність зводилася до тренінгів та консультування, захисту інтересів та їх лобіювання, поширення інформації та освітнянської діяльності. Основними причинами створення неурядової організації є: можливість вплинути на розвиток суспільства (73%) та бажання допомогти іншим (67%), допомога власне членам організації (36%). Серед клієнтів вітчизняних НУО найбільш поширену групу становить молодь. За 2009 рік кількість членів збільшилася

на 36% опитаних НУО. Зростає кількість організацій, що мають доступ до інтернет-ресурсів, як і кількість інтернет-ресурсів, які підтримують НУО. Якщо в грудні 2002 р. лише 12% НУО зазначили, що вони мають власний сайт і вказали його адресу, то 2009 р. цей показник становив 33%. З донорськими організаціями співпрацюють 64% діючих на сьогодні НУО України [227, с. 8 – 12].

Найчисленнішими та структурованими об'єднаннями України є профспілки, у їхніх лавах понад 17 млн. громадян. За своїм функціональним призначенням вони покликані захищати право своїх членів на працю, адже мають певні юридичні можливості для активного впливу на прийняття державно-управлінських рішень. Процеси приватизації, розвитку підприємництва, формування нових відносин на ринку праці зумовлюють необхідність посилення уваги профспілок до освітньої, правозахисної, інвестиційної діяльності, створення кредитних спілок, юридичних служб, формування ринку праці та вироблення нових механізмів діалогу з державою й роботодавцями. Головною проблемою, яка стоїть нині перед профспілковим рухом України, є необхідність їх самовизначення в умовах політичної нестабільності та соціально-економічних негараздів. Істотні перешкоди для активізації діяльності профспілок, спрямованої на захист трудових і соціально-економічних прав своїх членів, нами попередньо проаналізовано. До вищезазначеного лише додамо, що сьогодні перед вітчизняними профспілками як суб'єктами забезпечення національної, передусім соціальної, безпеки держави постало завдання ефективного захисту прав наших співвітчизників – членів профспілок, що працюють на підприємстві конкретної транснаціональної компанії, зокрема через взаємодію із закордонними профспілковими структурами іноземних підприємств тієї чи тієї ТНК. В іншому разі дослідники не виключають того, що монополіні ТНК необмежено нав'язуватимуть свою волю не тільки національним урядам, а й також працюючим на підприємствах, чинити на них тиск, переводячи виробництво з однієї країни в іншу, ігноруючи

соціальні чи екологічні аспекти [108, с. 103 – 104]. Отже, маємо низку потенційних загроз і загалом національній безпеці, і її економічній, соціальній, екологічній складовим.

Серед громадських об'єднань України, зорієнтованих на захист життєво важливих інтересів, виокремимо жіночі організації, кількість і чисельність яких зростає рік у рік. Нині в Україні їх понад 700, 34 з них мають статус міжнародних і всеукраїнських. Найчисленнішими й найпоширенішими є соціально орієнтовані жіночі організації. В. Барков вказував, що вони зосереджені переважно на розв'язанні нагальних соціальних проблем, соціальному захисті маргінальних категорій населення, соціальній роботі [257, с. 405]. Як впливова інституція громадянського суспільства зарекомендувала себе громадська організація «Жінки Батьківщини», що започаткувала низку проектів, покликаних сприяти розв'язанню соціальних проблем. Серед них: програми законодавчих ініціатив «Державне медичне страхування» та «Репродуктивне здоров'я нації», програма християнського виховання «Дорога до храму». Забруднення довкілля, катастрофічні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС зумовили появу мережі жіночих екологічних організацій. Однією з перших була київська регіональна недержавна екологічна організація «Мама-86» (zareestrovana 1990 p. z metoju ekołogičnoho zahistu дітей). Проблеми екології не могли не позначитися на демографічній ситуації в Україні. Переважання смертності над народжуваністю, а також падіння моральності молоді спричинило появу асоціації жінок «За генофонд України», спілки жінок-трудівниць «За майбутнє дітей України». Захистом соціально-економічних та політичних прав жінок та їхніх сімей, багатодітних сімей, наданням допомоги жінкам, що потрапили в скрутне становище, – опікуються жіночі благодійні фонди «За виживання», «Святої Марії» та ін. Серед інших проблем, до розв'язання яких активно долучилися жіночі організації України, – нелегальна міграція українських жінок за кордон із метою працевлаштування, що перетворилася на торгівлю жінками, які зазнають жорстокої експлуатації, в тому числі

сексуальної. На запобігання торгівлі жінками, надання профілактичної допомоги тим, хто має намір виїхати на роботу за кордон або вже працює там, а також соціальної та юридичної допомоги тим, хто повернувся додому, спрямована діяльність в Україні НУО «La Strada-Україна», яка реалізує програму «Запобігання торгівлі жінками у країнах Центральної та Східної Європи» (впроваджена одночасно в Нідерландах, Чехії, Польщі). В Україні до її реалізації підключилися й інші громадські неурядові структури, метою діяльності яких є запобігання торгівлі жінками.

Актуалізація екологічних проблем, пов'язаних з охороною довкілля та безпекою людини на тлі глобальних кліматичних змін та зростання кількості природних катастроф, посилює дослідницький інтерес до екологічних громадських організацій та рухів, які постійно сповіщають суспільство про ризики й небезпеки безвідповідальної економічної політики органів державної влади та приватних структур, вимагають від урядовців проведення експертизи екологічних наслідків державно-управлінських рішень з метою забезпечення екологічно та технічно безпечних умов життєдіяльності, збереження навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів.

Важливо відмітити, що природоохоронні НУО в Україні виникли раніше за інші організації громадянського суспільства: дружини охорони природи – у 70 – 80 рр. ХХ ст., Українська екологічна асоціація «Зелений світ» – 1987 року. Частина екологічних НУО впродовж 1990-х рр. формувалася за донорської допомоги міжнародних екологічних організацій. Така підтримка, як пише К. Трима, пояснюється різними чинниками, в тому числі політичними інтересами зарубіжних держав [245, с. 149]. За останнє десятиліття міжнародні фонди почали надавати кошти на виконання проектів, які більше відповідають інтересам самих держав-донорів, ніж національним інтересам України та пріоритетам діяльності вітчизняних екологічних організацій.

Сьогодні за даними Творчого центру «Каунтерпарт», частка екологічних організацій та рухів серед загальної кількості вітчизняних громадських організацій становить 8% [227, с. 23; 250, с. 88]. Усталених темпів набула тенденція до зростання кількості громадських організацій природоохоронного спрямування. Так, якщо станом на 1 січня 2006 р. Мінюстом України було зареєстровано 1356 організацій та їхніх осередків різних рівнів, то, за даними Держкомітету статистики України, станом на 1 січня 2009 р. в Україні діяло вже 1539 організацій природоохоронного спрямування [59].

К. Трима виділяє три типи такого спрямування, виходячи з їх організаційної структури, сфери та методів діяльності: організації політико-лобістського характеру – «policy organizations», ресурсні центри – «think tanks», організації місцевої дії – «grassroots organizations» [245, с. 149]. Влітку 2005 р. кількадесят екологічних НУО з майже всіх регіонів України заснували Всеукраїнський екологічний рух «Хортицький форум», заявивши у своїй декларації, зокрема, про таке: «Екологічний рух... нагромадив коштовний досвід, створив ряд важливих прецедентів захисту екологічних прав громадян, став реальною частиною громадянського суспільства, але дотепер мало впливає на формування й здійснення екополітики в державі... Ми декларуємо бажання спільно працювати над цими нелегкими задачами... діяти разом з як можна більш широким колом громадських організацій – не тільки екологічних, але і правозахисних, професійних, творчих, соціальних, дитячих, жіночих, молодіжних, ветеранських...» [206, с. 31].

Як реакція на загострення екологічних проблем в країні, на оголошення урядом планів збудувати в Україні протягом двадцяти років 22 нових ядерних реактори, на інші антиекологічні дії влади, влітку 2006 р. кілька екологічних НУО, створивши громадське об'єднання «Зелений майдан», вийшли під гаслом «За пріоритетизацію екологічної політики». Вітчизняні «зелені» в такий спосіб виступили проти ігнорування урядом України

вітчизняного та міжнародного екологічного законодавства й закликали владу переглянути рішення про побудову нових ядерних реакторів.

Діяльність екологічних НУО охоплює різноманітні напрями й спрямована на розв'язання найгостріших проблем забезпечення екологічної безпеки України: ошадливе природокористування, боротьба зі сміттям та безпечне поводження з відходами, заборона винищення лісів і парків тощо. Так, «Всеукраїнська екологічна ліга» організувала потужну інформаційну кампанію з метою протидії проникненню на вітчизняний споживчий ринок та в сільське господарство генетично модифікованих організмів та продукції з них. Організація «МАМА-86» веде активну кампанію за екологічно свідомий спосіб життя, покращення доступу людей до безпечної для здоров'я питної води, впровадження екосанітарії з метою зниження біологічно забрудненого довкілля. Така стурбованість громадськості нинішнім станом охорони навколишнього середовища небезпідставна. Тільки на Дніпропетровщині накопичилося 9 млрд. тонн відходів різного класу, або по 2 тис. тонн на кожного мешканця області. З них понад 400 тис. тонн містять небезпечні речовини. І цей обсяг зростає щороку на 50 тис. тонн. Як наслідок, у Дніпродзержинську, наприклад, найвищий в Україні показник смертності населення й онкозахворювань. Такі невтішні дані були опубліковані 17 червня 2009 року в газеті «Урядовий кур'єр». Акціями протесту з метою припинення будівництва АЗС у центрі Дніпропетровська, яке розгорнулося біля мосту через Дніпро, всупереч правилам безпеки й нормам чинного законодавства, відзначена діяльність 2009 року місцевого осередку «Асоціації зелених України». Цього таки року учасники громадської ініціативи «Збережи старий Київ» провели кампанію з лобювання закону про обмеження висотності в історичному центрі столиці України. Ще раніше, 2 лютого 2007 р. Міністерство юстиції України зареєструвало «Громадський рух України «За право громадян на екологічну безпеку», який за допомогою мережі екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи

періодично інформує населення про стан навколишнього природного середовища.

Останні роки відзначені активізацією супротиву громадськості масовому будівництву, що ведеться на охоронюваних законом територіях, заволодінню приватними особами й структурами територій заповідників, зменшенню території чи знищенню міських лісопаркових зон («легенів» міст), неконтрольованій забудові, знесенню дитячих та спортивних майданчиків, перетворивши їх (так само, як і міські паркові зони, сквери) на місце для супермаркетів, елітного житла, розважальних центрів, кількоповерхових паркінгів (згадувані вже нами громадські ініціативи «Збережи старий Київ», Східноукраїнський центр громадських ініціатив, коаліція громадських організацій Нікополя «Впровадження прозорих та вільних від корупції механізмів забудови», громадська організація Києва «Наша земля» та інші). Сьогодні організована громадськість тільки ще виходить на роль повноправного партнера міської влади у вирішенні долі міста та прибудинкових територій. На цьому етапі вона дуже потребує проведення недержавних адвокасі-кампаній з метою аргументованого доведення своєї позиції, спираючись на норми чинного законодавства.

До охорони природно-заповідних об'єктів, садово-паркової архітектури заповідників активно залучилися козацькі громадські організації. 2008 року Державна адміністрація Лівадійського, Масандрівського, Місхорського парків-пам'ятників загальнодержавного значення АР Крим уклала з Українським реєстровим козацтвом договір про надання охоронних послуг, відповідно до якого ця організація взяла на себе обов'язки з охорони визначеної території, забезпечення порядку та сприяння в цьому правоохоронним органам. Щодо появи так званого екологічного козакування, коли представники козацької організації «Екологічна безпека» почали перейматися шкідливістю автомобільних вихлопів і називають себе «патрулями екологічної безпеки», то тут більше постає запитань щодо наявності правових підстав для здійснення такої діяльності. Останнім часом

було порушено кілька кримінальних справ стосовно «екологічного козакування» як методу здирництва, переважним чином з водіїв-іноземців, то постає питання про припинення реєстрації та діяльності таких громадських об'єднань.

Отже, важливим напрямом діяльності екологічних НУО за сучасної доби слід вважати захист екологічних прав громадян, у тому числі право на безпечне для їхнього здоров'я навколишнє середовище, на достовірну екологічну інформацію, на участь у процесах вироблення та ухвалення рішень, на чесне правосуддя з питань забезпечення безпечних умов життєдіяльності. Наголосимо, що сьогодні громадськість посідає активну позицію стосовно збереження зелених міст. Водночас, залишається проблемою зазіхання приватних компаній на зелені приквартальні та прибудинкові насадження, коли безконтрольно вирубуються дерева, щоб будувати на їхньому місці гаражі чи багатоповерхівки. Протистояти структурам, за якими стоять чималі гроші, громадським організаціям дуже важко. Тому мають бути активно задіяні державні механізми збереження міських зелених зон, земельних ділянок історико-архітектурного характеру. Водночас громадські ініціативи щодо розв'язання нагальних екологічних проблем мають бути підкріплені відповідними державно-управлінськими рішеннями. Приміром, як протидія свавіллю забудовників, нищенню пам'яток культури може слугувати введення мораторію на проведення будівельних робіт на об'єктах, стосовно яких є заперечення громадськості, розширення її впливу на прийняття рішень з питань містобудівної політики. Корисним для української влади та екологічних організацій може бути досвід польського Кракова щодо реконструкції історичних ареалів через залучення широкої наукової громадськості, чого поки що не спостерігається в Україні.

Однією з важливих складових громадянського суспільства згідно з «Концепцією реформування політичної системи України» визнано молодіжні організації. На думку її розробників, постійним пріоритетом держави має залишатися молодіжна політика, захист молодіжного руху від спроб

політичної маніпуляції ним з деструктивною метою [96, с. 16 – 18]. Збереженню духовних основ Української держави сприяє діяльність «Національної організації скаутів України».

В монографії «Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні» (1997 р.) нами спільно з проф. В. Якушиком запропоновано систематизацію типологій молодіжних об'єднань (безвідносно до специфіки конкретних країн), а також класифікацію українських сучасних молодіжних громадських організацій за основними цілями та напрямками їхньої діяльності. Проведений аналіз молодіжного руху 1990-х років засвідчив, що він на той час характеризувався надзвичайно строкатою багатоваріантною палітрою різноманітних за політичними уподобаннями, напрямками та формами діяльності громадських структур: організацій, асоціацій, рухів, фондів, спілок, клубів за інтересами, молодіжних підприємств тощо [98, с. 12 – 38]. Останніми роками спектр молодіжних об'єднань переважно представлено дитячими, благодійними, студентськими, фаховими (за інтересами), політизованими, спортивними організаціями, асоціаціями молодих підприємців, молодіжними фондами. Водночас, не можна не помітити загального спаду молодіжного сегмента третього сектору, відсутність сьогодні як такого молодіжного руху та формальне існування більшості молодіжних організацій. Пожвавлення їхньої діяльності як допоміжного «демографічного засобу і матеріалу» можна спостерігати лише під час політичного протистояння, перевиборів, в усі інші періоди країна живе своїм життям, влада – своїм, набуваючи при цьому дедалі помітніших ознак олігархічної республіки, яку характеризують масштабна корупція, бюрократизація, централізація та заорганізованість усього суспільного життя. Таким чином, маємо апаратні, клієнтельні молодіжні об'єднання. Активністю вирізняються хіба що радикальні, переважно молодіжні за своїм складом організації, як-от націоналістичні, а також ті, що фінансуються з-за кордону, ветеранські та патріотичні громадські об'єднання, припартійні молодіжні організації. Водночас, те, що молоді та її організаціям притаманна

мобільність, засвідчило проведення 2009 року кампанії «Рік без молоді» як реакція на відсутність з боку органів влади конкретних кроків щодо реалізації Указу Президента України від 3 липня 2008 р. «Про проведення у 2009 році в Україні Року молоді». За лічені дні кампанію підтримало понад 100 загальноукраїнських та регіональних організацій з усіх куточків країни: органи студентського самоврядування, молодіжні ради різних міст, друковані та електронні засоби масової інформації, клуби різного спрямування, громадські організації та рухи. Вельми актуальним завданням органів державної влади є відновлення при державних установах діяльності клубів (шкіл, курсів) молодих політиків. Координуючим центром такої роботи міг би стати Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. Корисним міг би бути й досвід діяльності Інституту громадського лідерства, в якому навчаються лідери громадських об'єднань, активна молодь Львова та інших міст України.

Про нинішній стан розвитку громадських організацій України, діяльність яких спрямована на забезпечення соціальної безпеки, розв'язання нагальних соціальних проблем, свідчить той факт, що з-поміж 61610 вітчизняних громадських організацій та їхніх осередків діяльність 58636 спрямована на надання комунальних та індивідуальних послуг, задоволення потреб членів організацій у сфері культури й спорту, 1178 організацій працюють у сфері здоров'я та надання соціальної допомоги. Примітно, що на надання комунальних та індивідуальних послуг, опікування сферою культури і спорту спрямована діяльність 23552 з 23564 профспілок та об'єднань профспілок. До реєстру громадських організацій Єдиного реєстру громадських формувань – електронної бази даних Міністерства юстиції України, які містять відомості про легалізацію (реєстрацію), внесено 2896 громадських організацій (станом на 12 серпня 2009 р.), до реєстру благодійних організацій Єдиного реєстру – 1026 організацій (станом на 27 липня 2009 р.). Про збільшення в Україні кожного року кількості благодійних організацій свідчать також такі дані Держкомстату України:

станом на 1 січня 2004 р. було зареєстровано 8143, на 1 січня 2005 р. – 8928, на 1 січня 2006 р. – 9590, на 1 січня 2007 – 10319, на 15 липня 2009 р. – 11972. Тобто маємо констатувати збільшення загальної кількості за цей період благодійних організацій майже на 3829 організацій [174, с. 30; 232, с.151 – 156]. Водночас, згідно з оприлюдненими у ЗМІ даними, щорічно благодійну допомогу в Україні потребує приблизно 13 млн. осіб, а отримують її 16%. Від благодійних фондів її отримують тільки 0,5%.

Статистика також свідчить, що впродовж останніх років активно утворювалися соціально орієнтовані громадські організації, зокрема благодійного спрямування. Водночас, вітчизняні дослідники вважають, що опубліковані дані не дають змоги провести чіткий аналіз діяльності НУО соціальної сфери в Україні за загальноприйнятими критеріями та порівняти роль НУО у розв'язанні проблем соціальної сфери в Україні та країнах далекого й близького зарубіжжя [228, с. 135].

Спектр соціальних послуг вітчизняних неурядових організацій охоплює такі соціальні сфери, як допомога у разі інвалідності, робота з дітьми та молоддю, профілактика негативних явищ у середовищі цих вікових груп, протидія епідемії ВІЛ/СНІД і туберкульозу, робота з безпритульними тощо. База даних Мінпраці та соціальної політики України щодо реабілітаційних закладів та установ налічує 84 недержавні заклади. Всеукраїнська громадська організація «Коаліція захисту прав осіб з інтелектуальною недостатністю» об'єднує 84 регіональні суб'єкти, що надають послуги відповідним особам та їхнім родинам (60 з них є недержавними). У 2007 р. в Україні діяло понад 30 недержавних організацій та закладів, які надавали соціальні послуги безпритульним громадянам. Вітчизняні експерти неурядових аналітичних центрів наголошують на тому, що організації громадянського суспільства, які працюють над вирішенням соціальних питань, переважно надають соціальні послуги, займаються захистом інтересів певних соціальних груп та їх лобюванням, а також проводять тренінги й консультації [187, с. 16, 21].

Останнім часом в Україні почала активно розвиватися така прогресивна форма благодійної допомоги, як волонтерський рух. Волонтерство набуває неабиякого значення в суспільстві, де поширення набули масове безробіття, хуліганство, алкоголізм, наркоманія, і ніхто питанням позбавлення суспільства від цих негативних явищ по-справжньому не опікується.

У Законі України від 23 лютого 2006 р. «Про волонтерський рух» подано таке визначення терміну «волонтер»: фізична особа, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову та мотивовану діяльність, що має суспільно корисний характер. Хто він, сучасний український волонтер? Відповідь на це запитання дають результати соціологічного дослідження «Волонтер-2009», проведеного з 15 травня по 3 червня 2009 р. Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді спільно з Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді. Отже, переважна кількість волонтерів центрів соціальних служб для молоді – це молодь віком від 15 до 19 років. Саме ця категорія становить понад 80% українських волонтерів. На відміну від Західної Європи, де переважно це – заміжні жінки після 30 років, що мають дітей. Волонтерський рух також об'єднує фахівців: юристів, лікарів, психологів, педагогів. Порівняння результатів цього дослідження та моніторингу Інституту соціології НАНУ дозволило організаторам дослідження виявити надзвичайно цікавий факт: матеріальне становище опитаних волонтерів виявилось дещо вищим, ніж аналогічний показник для українського суспільства загалом. Отже, працюють, в першу чергу, ті, хто може собі це дозволити з фінансових міркувань. Тобто волонтерство справа більше заможних верств населення. Відповідаючи на запитання, що спонукало їх взяти участь у волонтерському русі, близько 85% респондентів вказали на суто альтруїстичні мотиви: бажання допомагати іншим, а також потреба зробити щось корисне для суспільства. Серед тих видів діяльності, що становлять найбільший інтерес для волонтерів: надання соціальної допомоги дітям та молоді, просвітницька робота серед усіх верств населення та організація культурних заходів. Водночас, на думку опитаних, сферами

діяльності, які найбільше потребують їхньої допомоги, є такі: надання допомоги окремим соціальним групам та особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, участь у діяльності, пов'язаній із захистом прав дітей та молоді, багатодітних сімей, участь в охороні культурної спадщини та інше [93, с. 8].

Ситуацію з розвитком волонтерського руху в Україні доповнюють результати зазначеного нами вище дослідження Творчим центром «Каунтерпарт» розвитку сектору НУО України протягом 2002-2009 рр.: з волонтерами працюють 76% опитаних НУО України, і цей показник є стабільним упродовж останніх восьми років. Результати аналізу дослідження 2009 р. показують, що у більшості НУО волонтерами є студенти. Зростання упродовж 2002-2009 рр. відсотка залучення молоді до волонтерства аналітики пояснюють підвищенням рівня громадської активності в молодіжному середовищі, збільшенням рівня безробіття, високою конкуренцією на ринку праці. Тільки невелика кількість НУО (2% представників) зазначила, що волонтерами в їхній організації працюють журналісти, представники територіальної громади, урядовці та бізнесмени [227, с. 38 – 39].

Важливою складовою соціально орієнтованих інституцій та організацій громадянського суспільства є недержавні фонди, благодійні організації та об'єднання батьків дітей з функціональними обмеженнями, дітей-інвалідів різних видів захворювання з дитинства. Останнім часом інтенсивністю вирізняється тенденція до утворення організацій самопомоги або взаємодопомоги. Однією з перших подібних організацій в Україні були анонімні алкоголіки, які започаткували свою діяльність, спираючись на досвід подібних американських груп. За останнє десятиліття в Україні набули поширення й організації, створені для допомоги самим собі (групи взаємодопомоги у сфері фізичного й психологічного здоров'я, групи для членів сімей, що мають дітей-інвалідів, групи подолання наслідків життєвих негараздів та інші), і організації, створені для допомоги іншим людям.

Показовим прикладом слугує діяльність Тернопільської громадської організації «Самодопомога», філії якої відкрито майже в кожному районі області: закупівля обладнання для школи, де виховуються хворі на ДЦП діти, допомога сім'ям, які мають дітей з хворобою Дауна тощо.

Найслабкішим місцем неурядових організацій є недостатній професіоналізм щодо надання соціальних послуг, відсутність необхідної кількості кваліфікованих соціальних працівників. Бракує фахового контролю за якістю їх навчання та практики. Як слушно зауважує з цього приводу Д.Горелов, в Україні поки що відсутня єдина та визнана всіма національна асоціація соціальних працівників. І дотепер, навіть у державній системі соціального захисту на різних її щаблях працюють переважно люди, які не мають спеціальної освіти. Не запроваджено ані ліцензування соціальних служб, ані реальних стандартів, ані механізму соціального замовлення для укладання угод між державними й недержавними організаціями щодо надання соціальних послуг [52]. Все це актуалізує необхідність розробки системи показників якості та ефективності соціальних послуг, їх включення до загальнодержавної системи контролю за виконанням соціальних програм. До того ж у сучасних кризових умовах спостерігається стрімке збільшення кількості тих, хто потребує соціального захисту. Водночас, спираючись на проведений нами аналіз, треба таки визнати, що інституції громадянського суспільства поки що не стали головним партнером держави в наданні соціальних послуг. Тому більшість громадян не сприймають громадські організації як щось корисне й потрібне. За даними соціологічних досліджень, відсоток громадян, які довіряють благодійним фондам, громадським об'єднанням впродовж останніх п'яти років не перевищував 15%, індекс довіри до них (за 5-бальною шкалою) сягає лише 2,6% [44, с. 26 – 27].

Важливо відмітити, що діяльність недержавних громадських організацій в перехідних суспільствах, у яких поширено патерналістські настрої, характеризує низка суперечливих тенденцій, які можна умовно поділити на декілька груп:

1. *Низький рівень активності значної частини НУО, невелика чисельність організацій, а отже, й невеликі можливості мобілізувати широку громадськість.* Хоча кількість зареєстрованих у Міністерстві юстиції України громадських організацій перевищує 60 тис., реально працює лише десята частка [29, с. 101]. Під час планової перевірки громадських організацій всеукраїнського статусу, що проводилася цим міністерством у 2007 – 2009 рр., за юридичною адресою не вдалося знайти майже кожен другу громадську організацію [62, с. 4]. За підсумками здійснених вітчизняними соціологами національних моніторингових опитувань у 1992 – 2008 роках, на загальному тлі збільшення кількості громадських об'єднань кількісно членство в громадських організаціях, фондах, асоціаціях залишалося у межах 0,4 – 1,3%. Відсоток тих громадян, які стверджували, що вони не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів, – понад 80% [44, с. 10]. Причинами стійкої антипатії громадян постсоціалістичних країн до усіляких громадських організацій та організованої будь-ким громадської активності М. Ховард вважає спадщину минулого у вигляді добровільно-примусового вступу в громадські організації, що контролюються державою, агресивність і жадібність сучасного приватного сектору та розчарування мас після колапсу радянської системи, а також збереження цінностей міжособистісних мереж спілкування та розчарування пострадянською реальністю [273, с. 5, 41].

Серед основних причин недостатнього рівня розвитку волонтерського руху в Україні слід вказати на низький рівень просвітницької роботи та відсутність матеріальної підтримки волонтерства державними установами.

2. *Упереджене ставлення громадських об'єднань до влад, небажання влади бачити в організаціях громадянського суспільства реальних партнерів у розв'язанні проблем населення.* Звичайно, що НУО повинні лобіювати інтереси певних соціально-економічних груп у політико-владних структурах. І в цьому лобіюванні вони можуть і повинні опонувати державним інституціям. Частина громадських організацій розглядає себе як опозицію до

влади. Однак у цьому разі йдеться про деструктивну опозицію частини НУО, які загалом нехтують співробітництвом з органами державної влади. Водночас, окремі представники влади вбачають в НУО одну лише деструктивну силу й не враховують конструктивні пропозиції громадського сектору. Створюється таке собі замкнуте коло, в якому сторони не чують і не хочуть чути одне одного. Показовим прикладом може послугувати створення громадсько-патріотичного руху «Ровенчани». Його учасники вирішили взяти на себе розв'язання низки проблем міста, змусити місцеву владу виконувати свої обіцянки, що спричинило звинувачення на їхню адресу – нібито вони хочуть захопити владу в місті. Серед конкретних справ учасників цього руху: розробка стратегії розвитку міста і робочих селищ, обладнання дитячих і спортивних майданчиків, ремонт шляхів.

Підвищення ролі НУО, їх взаємодії з органами влади у розв'язанні соціальних проблем, становлення недержавної системи надання соціальної допомоги потребує вирішення низки завдань і нормативно-правового, і організаційно-технологічного характеру (детальніше ці питання розглянуто нами у п'ятому розділі монографії).

3. Неготовність до співпраці з іншими недержавними організаціями та структурами, що діють у соціальній сфері. Тобто недостатня координація діяльності з іншими НУО по горизонталі, орієнтація на перерозподіл ресурсів лише на користь членів своєї організації. До цього варто додати й епізодичність подачі у ЗМІ інформації про соціально значущу діяльність НУО. За цілком слушним висновком О. Держалюка, держава мала б активніше сприяти поширенню на всіх рівнях інформації про діяльність та інші функціональні аспекти НУО, формуванню професійної групи журналістів, які систематично висвітлювали б позитивну практику діяльності організацій громадянського суспільства, глибоко аналізували складові успіхів чи невдач [71].

4. Залежність вітчизняних НУО від зарубіжних донорів (грантодавців). За даними згаданого нами дослідження «Каунтерпарт» 2008 року 55%

вітчизняних НУО отримували гранти від міжнародних організацій, тоді як допомогу з державного бюджету отримують лише 15% [227, с. 41 – 42].

Західна інтелектуальна й фінансова підтримка через донорські структури розвитку в Україні інститутів громадянського суспільства, розширення мережі НУО та вдосконалення місцевого самоврядування – це вагомий внесок розвинених демократій у формування громадянського суспільства в Україні. Але громадські об'єднання, забезпечуючи таким чином свою незалежність від місцевої влади, потрапляють в іншу залежність – від своїх закордонних спонсорів (донорів). Свого часу В. Барков вказував: за значного дефіциту місцевих фінансових джерел найвагомим джерелом фінансової підтримки НУО є зарубіжні приватні фонди та урядові програми підтримки демократії, а також західні гранти, що «не робить українській державі честі». Водночас, учений дотримувався й такої думки: «Відмовитися ж від допомоги західних донорів на сьогодні не є можливим» [Цит. за: 257, с. 413 – 415]. Ситуація, за якою НУО є залежними від фінансування з одного, до того ж закордонного, джерела, наголошує вітчизняний дослідник НУО В. Пашенко, містить загрозу для стабільності та відповідності дій. Звідси, на його думку, впливає проблема диверсифікації джерел фінансування організацій третього сектору [167, с. 9].

За висновком В. Баркова, Т. Розової, О. Пищуліної, «в Україні домінував і досі домінує вплив закордонних донорів на формування недержавних організацій», «причому активно підтримуються ресурсні (сервісні) центри, які є потужним механізмом кореляції розвитку третього сектору країни в тому напрямі, який вважають за потрібний спонсори (донори)» [11]. Підсилює такий висновок учених, той факт, що останнім часом інституціям громадянського суспільства нашої країни надають фінансову і технічну допомогу майже 50 міжнародних і закордонних фондів та організацій. Половину з них представляють або фінансують США. При цьому голова Інституту розвитку глобального суспільства О. Хуснутдінов вказує на «одну важливу деталь»: «майже всі громадські американські організації, які

надають фінансову або технічну допомогу в Україні, здійснюють це за рахунок коштів уряду США». У контексті досліджуваної нами проблеми занепокоєння викликає існуюча на сьогодні практика підписання західними донорськими фондами та організаціями меморандумів з відповідними міністерствами, які визначаються бенефіціарами міжнародного проекту в Україні, що, на думку О. Хуснутдінова, створює нові шляхи до корупції та лобіювання інтересів міжнародних структур, надає можливості вітчизняним високопосадовцям через створені громадські структури отримувати гранти для реалізації власних проектів [274, с. 17 – 18].

5. Низький професійний рівень діяльності певної частини НУО. За даними досліджень «Каунтерпарт», на недостатній професіоналізм НУО вказали 38% опитаних представників [97, с. 50]. За висновком експертів Фонду «Європа ХХІ», значна частина вітчизняних громадських об'єднань функціонує скоріше для заробітків шляхом отримання спонсорської та донорської допомоги. Серед них є й такі, які одним лише фактом свого існування дискредитують вітчизняний третій сектор. Інколи окремі громадські об'єднання, відпрацьовуючи закордонну грантову допомогу, реалізують програми, проекти, проводять моніторинги, суспільні кампанії, які не відповідають не тільки елементарним професійним стандартам, але й не мають жодного практичного застосування.

4.2. Політичні партії як з'єднувальна ланка між суспільством і державою у забезпеченні їхнього безпечного розвитку

До моменту скасування Конституційним Судом України політичної реформи 2004 року, а саме: визнання ним таким, що не відповідає Конституції (є неконституційним) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р., в умовах існування пропорційної виборчої системи та парламентсько-президентської форми правління, спостерігалось посилення ролі політичних партій в політичній системі суспільства, при формуванні органів влади, державної політики національної

безпеки. Саме політичні партії через своїх представників у парламенті України формували уряд та визначали основні засади внутрішньої й зовнішньої політики, пріоритети безпекової стратегії розвитку держави. Посилення уваги політичних партій до сфери безпеки, безумовно, сприяло формуванню в Україні громадянського суспільства, подоланню державної монополії на теоретичні розробки у цій сфері, диверсифікації поглядів та підходів до цієї проблематики, а також певним чином послугоувало незалежній експертній оцінці, розробці альтернативних концепцій і програм, формуванню громадянського контролю над органами безпеки й силовими структурами. Та, що головне, в результаті проведення парламентських виборів 2006 р. за найпростішим варіантом пропорційної виборчої системи (за закритими партійними списками) політичні партії України стали фактично монопольним суб'єктом формування політико-управлінської еліти, законодавчої та виконавчої гілок влади, державних органів влади, передусім парламенту та уряду країни. В цьому контексті слід звернути увагу на одне із зауважень німецької дослідниці Д. Геттінг: «Навіть якщо у демократичній державі народ є джерелом усієї влади, то це не означає, що владу здійснює безпосередньо народ», який для цього «обирає своїх представників – партії – як посередників між народом і урядом» [226, с.22].

До початку політичної реформи 2004 року характерною рисою вітчизняної партійної системи було домінування так званої партії влади, яка визначала обриси політики безпеки України. На той час переважна більшість політичних партій опосередковано впливала на процес вироблення державних безпекових рішень. Основним центром розробки виступала президентська інституція. Політичні партії мали змогу долучатися до цього процесу тільки через парламентські механізми: прийняття законів, які регламентують питання національної безпеки та зовнішньої політики, внесення пропозицій до проектів законів, запропонованих Президентом тощо. Загалом питання безпеки номінально були відображені в програмних документах політичних партій. Інтерес до цієї проблематики простежувався

лише в тих партійних діячів, які безпосередньо були задіяні в роботі парламентських комітетів, що опікувалися питаннями національної безпеки, або ж проявляли професійний інтерес до цієї сфери.

У 90-х рр. ХХ ст. політичний дискурс з питань безпеки був обмежений вузьким колом фахівців. З одного боку, це підвищувало фаховий рівень політиків, з другого – усувало широкі верстви населення від обговорення проблематики. В подальші роки якісно змінився склад владної еліти. Нові гравці почали визнавати загальні правила гри й намагалися вибудувувати таку архітектуру владних інститутів, яка дозволяла б вести більш-менш цивілізований діалог. Відповідних трансформацій зазнала й українська партійна система, яка 2004 року набула майже всіх ознак поміркованого плюралізму (згідно з типологією Дж. Сарторі). Але наявні на той час в Україні групові соціально-економічні та політичні інтереси, які до цього перебували поза політикою, інституціоналізувалися як нові партії. Потужні адміністративно-економічні групи вирішили безпосередньо брати участь у політичному житті країни. Так з'явилися «партії одного банку» («Промінвестбанк», Партія національно-економічного розвитку України), «партії регіональних керівників» (політична партія ВО «Громада») та багато інших, що контролювали фінансово-промислові групи. Фактично бізнес почав інвестувати фінансові ресурси в свої прагматичні інтереси та в конкретні політичні проекти, що спричинило створення однотипних за ідеологією політичних партій, програмні цілі яких майже нічим не відрізнялися. Українські політичні партії в більшості не мали розробленої партійної ідеології та конкретної програми дій. Тому їхні лідери свідомо уникали політизованих дискусій і публічних виступів з економічної та безпекової проблематики [115].

У другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. в опозиції до правлячого класу перебували лише ліві сили, прихід до влади яких міг призвести до часткової реставрації економічних та політичних елементів колишнього політичного режиму. Компартія України (КПУ), Соціалістична

партія України (СПУ), Селянська партія України виступали на той час з вимогами встановлення найтісніших військово-політичних відносин з Росією, входження України до Організації Договору про колективну безпеку, за відмову від поглибленої співпраці з НАТО тощо. До політичної опозиції потрапляли політико-економічні групи та окремі політики, що перебували в опалі до офіційної влади. Запроваджена журналістами в політологічну термінологію дефініція «опальна опозиція» означає нестійкий та схильний до кардинальних змін в своїх політичних поглядах конгломерат політико-економічних груп та окремих політиків, опозиційність яких значною мірою залежить від стану власного бізнесу. Безпекові концепції «опальної опозиції» не мали цілісного характеру та не визначали основні напрями діяльності політичної опозиції. Ситуація якісно змінилася після парламентських виборів 2002 року. У Верховній Раді України сформувалася потужна опозиція у складі «Нашої України» та СПУ, які в своїй практичній діяльності орієнтувалися на визначені ними пріоритети зовнішньої політики та політики національної безпеки. Так, 2003 року парламентською більшістю було ухвалено Закон України «Про основи національної безпеки України». У ст. 8 цього Закону йдеться про «забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональній системах колективної безпеки, набуття членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору». Разом з тим, прагнення певних політичних сил до найшвидшої інтеграції до Європи мало б ґрунтуватися на таких важливих передумовах, якими є підвищення рівня життя населення, конкурентоспроможність економіки, внутрішньополітична стабільність, дотримання європейських правових норм тощо. Проте таких умов для успішної реалізації євроінтеграційного курсу України правлячими на той час політичними партіями так і не було створено. Після парламентських виборів 2006 року тверезі розрахунки щодо необхідності вступу до ЄС і НАТО поступилися місцем деструктивним політичним гаслам та посиленню протистояння між

різними політичними силами, їхніми геополітичними орієнтаціями за віссю «Схід – Захід».

Питання національної безпеки тією чи тією мірою знайшли своє відображення в майже половині передвиборчих програм провідних політичних партій і блоків України у 1997 р. Зокрема, про питання військової безпеки йшлося у передвиборчих програмах КПУ, «Громади», Народного Руху України (НРУ); про питання економічної безпеки – «Трудової України», СДПУ(о), Партії зелених України (ПЗУ), Партії духовного, економічного і соціального прогресу (ПДЕСП), НРУ; про питання енергетичної безпеки – ПЗУ, ПДЕСП, НРУ і «Національного фронту». Інформаційна безпека згадувалася в партійних документах НРУ, безпека людини – СДПУ(о), екологічна безпека – ПЗУ і НРУ. Проблеми державної політики національної безпеки порушували у передвиборчих та основних програмах майже всі політичні сили, представлені у Верховній Раді VI скликання. Позицію блоку «Наша Україна – Народна Самооборона» з деяких питань політики безпеки держави характеризують основні тренди передвиборчої програми: створення зони вільної торгівлі та спрощення візового режиму з ЄС, зменшення енергетичної залежності країни через впровадження нових технологій, диверсифікація імпорту енергоносіїв, використання альтернативних джерел енергії, захист української ідентичності – української мови та культури, формування єдиного інформаційного простору країни та інші. В передвиборчій програмі Партії регіонів України (ПРУ) безпековій політиці відведено окремий блок. Було заявлено, що ПРУ виступає за збалансовану зовнішню політику: східний (Росія та країни Сходу) і західний (країни ЄС і США) напрями є однаково значущими; на зовнішньополітичній арені партія виступає за збереження позаблокового статусу України; питання вступу України до НАТО повинно вирішуватися за результатами всеукраїнського референдуму; членство в ЄС і СОТ – не самоціль, а засіб підвищення добробуту українських громадян, розширення можливостей вітчизняної економіки, науки та освіти. В партійній та передвиборчій програмах КПУ

наголошувалося на тому, що суверенітет народу та територіальна цілісність країни опинилися під загрозою, нова редакція Конституції України повинна закріпити позаблоковий, нейтральний статус України: «Декларуючи свої положення Компартія сприятиме зміцненню безпеки і обороноздатності країни на основі розумної достатності і входження до системи колективної безпеки країн Співдружності Незалежних держав. Комуністи виступають проти реалізації планів включення України до військових структур НАТО, перетворення її на буфер, санітарний кордон між західними державами та Росією». Відповідного спрямування основні тренди передвиборчих програм БЮТ та виборчого блоку політичних партій «Блок Литвина» були переважно нечіткими й неструктурованими.

Парламентські вибори 2006 і 2007 рр. вкотре довели, що адресних політичних партій, зорієнтованих на ті чи ті соціально-економічні групи населення, в Україні і не було, й немає. Склалася ситуація, за якою регіональним елітам та виборцям були запропоновані розкручені політичні бренди. Під цими брендами до влади приходили політики з кардинально протилежними поглядами щодо пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики, політики безпеки України. За висновком І. Побочія, «нині більшість партій є замкненими, не залежними від суспільства структурами, призначення яких зводиться до проведення у владу своїх лідерів або прикриття їх комерційної діяльності» [173, с. 44]. За нестабільної політичної системи, слабкості інститутів громадянського суспільства, стрімкого посилення позицій корпоративізму в українській політиці парламентські вибори 2006 і 2007 рр. перетворилися на змагання впливових політико-економічних груп за всю повноту влади, якою наділено Конституцією лише народ України. Політичні партії, які були покликані висловлювати й захищати інтереси суспільства та враховувати його нагальні потреби, по-суті трансформувалися в закриті акціонерні товариства з домінуючими позиціями партійної верхівки, що, в свою чергу, ще більше загостило конфлікт між суспільними та прагматичними інтересами кланово-олігархічних угруповань.

За слабкості партійної з'єднувальної ланки у трикутнику «народ – партії – влада» маємо формальне представництво в органах влади суспільних інтересів та, головне, неефективну діяльність кланів-партій щодо їхньої реалізації.

Зважаючи на існування реальних загроз національній безпеці України у соціальній сфері, проведений нами аналіз передвиборчих програм політичних партій підтвердив поширену в наукових колах і загалом в суспільстві думку, по-перше, про соціальний популізм передвиборчої риторики всіх без винятку політичних партій, широке використання ними соціальних гасел і соціальних обіцянок під час проведення виборчих кампаній; по-друге, задеклароване висловлення політичними партіями суспільних інтересів ще не означає повноцінної реалізації за їхнього посередництва життєво важливих інтересів людини й громадянина, що є сутністю терміну «національна безпека», яким оперує вітчизняне законодавство. Фактично з кожною передвиборчою кампанією щоразу спостерігається одна й та сама ситуація. Передвиборчі обіцянки, красиві плакати, бігборди на кожному кроці. А на виході – з'ясування стосунків, запекла боротьба за крісла й портфелі, тобто за реалізацію особистих інтересів. Так, напередодні дострокових парламентських виборів 2007 року Партія регіонів України взяла на себе зобов'язання вирішити питання виплати допомоги у зв'язку з народженням дитини (від 10 тис. грн. – при народженні першої дитини, до 50 тис. грн. – при народженні третьої), забезпечити молодих спеціалістів та бюджетників житлом. Про свої наміри підвищити пенсії та мінімальну заробітну плату відповідно заявили БЮТ і блок «Наша Україна – Народна самооборона». Ще раніше, напередодні парламентських виборів 2006 року, Партія регіонів України обіцяла, зокрема, забезпечити належний соціальний захист знедоленим, посилити дієвість державної влади в напрямі соціальної підтримки молоді як ключової продуктивної сили суспільства. У розділі «Справедлива соціальна політика» передвиборчої програми БЮТ було, зокрема, зазначено: «...Право на

здоров'я не може залежати від стану гаманця чи посади. Це вирішиться запровадженням страхової медицини... Схвалимо нову державну пенсійну систему». Показовим у цьому відношенні слугує й передвиборча програма блоку «Наша Україна», що рясніє спокусливими для виборців соціальними зобов'язаннями: «Соціальну допомогу будуть отримувати ті, хто її реально потребує. Вона зростатиме, люди відчують турботу держави... Пенсіонери та інваліди отримають можливість для гідного життя. Більш ніхто не почуватиметься бідним та викинутим на узбіччя через фізичну, психічну ваду чи вік...». Обіцянки ж кандидатів у президенти України на виборах 2010 р. про зростання кількості населення аж до 50 млн. або про те, що до 2015 р. в Україні буде природний приріст населення, у соціологів та демографів викликали лише посмішку, адже, за їх твердженням, такого не відбудеться ані в нашій державі, ані в жодній країні світу. Натомість на Україну чекають нові соціальні виклики через високий показник смертності та старіння нації, зменшення кількості працездатних людей.

Наведений вище перелік передвиборчих гасел та обіцянок можна було ще продовжувати. Відсутність конкретних дій політичних партій в реалізації своїх передвиборчих програм можна пояснити відсутністю в них конкретних заходів, за допомогою яких мали б бути реалізовані зазначені цілі, настанови, обіцянки тощо. Загалом, за висновком О. Хилько, більшість програм політичних партій передбачають визначення шляхів забезпечення національної безпеки безвідносно до означених загроз. Іншими словами, «шляхи забезпечення національної безпеки неадекватні визначеним загрозам – вказуються одні загрози національній безпеці, а напрями політики у галузі безпеки спрямовані на подолання інших загроз» [272, с. 10 – 11]. Твердження дослідниці про те, що законодавчий підхід до забезпечення національної безпеки в межах державної політики характеризують лише програмні положення КПУ, Прогресивної соціалістичної партії України, СПУ, СДПУ(о), Партії регіонів України дещо не відповідає реальному стану речей. Проведений нами аналіз програмних документів політичних партій свідчить

про те, що питання національної безпеки в їхніх програмних документах відображені номінально. Ця проблематика знайшла своє відображення хіба що в програмі Української партії честі, боротьби з корупцією та організованою злочинністю. Питання екологічної безпеки посідають помітне місце не лише в програмних і передвиборчих документах Партії зелених України, а й у практичних її кроках. Показовий приклад – проведення за її ініціативи в Києві 25-26 квітня 2009 р. міжнародного екологічного форуму «Екологічна безпека – основа національної безпеки».

Отже, можна частково погодитися з думкою експертів, котрі стверджують, що політичні партії часто зацікавлені лише в підвищенні свого рейтингу, тому спекулюють на тему безпеки, не виконуючи конкретних дій для вирішення питань, що належать до цієї сфери. За висновком російських дослідників, які провели аналіз передвиборчих програм політичних партій країн ЦСЄ, «після перемоги на виборах така програма не може слугувати основою для проведення реальної політики, яка, отже, має стихійний, багато в чому аматорський характер, диктується лише конкретними обставинами». Чеський політолог І. Пеге вказує: «партії не тільки втратили свій ідеологічний профіль, але й взагалі нехтують значущими ідеями в своїй агітації. Виборча кампанія окремих партій мала популістський характер, була далекою від будь-яких реальних потреб» [Цит. за: 65, с. 91].

Більш важливим у контексті практичної реалізації політичними силами своїх передвиборчих обіцянок стосовно забезпечення соціальної безпеки людини й суспільства вважаємо аналіз реального стану виконання політичними силами, що набули за результатами виборів статусу парламентських (правлячих) партій, своїх передвиборчих обіцянок. Адже попередньо ми наголосили на тому, що саме повсякденну діяльність громадських об'єднань, спрямовану на розв'язання нагальних соціальних проблем, посилення захищеності життєво важливих інтересів різних соціальних груп населення, та, головне, – результативність такої діяльності, слід вважати одним із основних індикаторів їхнього функціонування як

реального суб'єкта недержавної системи забезпечення національної, передусім соціальної, безпеки. Маємо констатувати, що вітчизняна практика цілком віддзеркалює загальні світові тенденції й показово доводить, що партійна влада насправді ніколи не проявляла зацікавленості ані в тому, щоб вибір кандидата в депутати залежав від виборців, ані в тому, щоб обраний депутат виконував волю народу. Так, фракція Компартії України відмовилися від голосування за нову редакцію Закону України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)», якою встановлено обов'язкові для країн, що її підписують, зобов'язання стосовно забезпечення невід'ємних соціально-економічних прав людини, як-от право на справедливі умови життя, на безпечні умови праці, на соціальне забезпечення тощо. Фракція БЮТ надала на підтримку цього законопроекту лише частину своїх голосів. Загалом законотворча діяльність БЮТ у Верховній Раді України П'ятого скликання у сфері соціальної політики відзначалася низьким коефіцієнтом корисної дії – парламентом було підтримано лише 4 законодавчі акти, подані представниками цієї політичної сили до розгляду парламентарів. На таку важливу ділянку роботи, як соціальна політика, парламентською фракцією КПУ було делеговано всього одного депутата. Низьку продуктивність законотворчої роботи фракції блоку «Наша Україна» у сфері соціальної політики підтверджує той факт, що з 3 поданих ними законопроектів жоден не став законом України [238, с. 4 – 5].

За результатами реалізації проекту Українського товариства фінансових аналітиків «Аналіз фінансово-економічних наслідків програм та дій політичних партій/блоків в Україні», середня арифметична оцінка змісту законопроектів, що подавалися на розгляд парламенту в другій половині листопада 2006 р. – березні 2007 р., стосовно передвиборчих обіцянок партій/блоків – ініціаторів цих законопроектів становить: для Партії регіонів України – 1,4; БЮТ – 1,6; «Нашої України» – 1,5; СПУ – 1,4; КПУ – 1,3 (у травні 2006 – першій половині листопада 2006 р. – відповідно 0,98; 1,50; 1,33; 1,10; 0,59). Щодо економічного розвитку й добробуту населення України

досить низьким виявився рейтинг законопроектів, що подавалися на розгляд парламенту України в другій половині листопада 2006 р. – березні 2007 р.,: відповідно: 0,90; 0,98; 0,94; 0,88; 0,98 (у травні 2006 – першій половині листопада 2006 р. відповідно – 0,80; 0,70; 0,80; 0,70; 0,60)¹. Майже всі вище перераховані політичні партії/блоки обіцяли не допустити підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги.

Вважаючи попередню владу бездарною і непрофесійною, В. Янукович у своїй передвиборній програмі кандидата на пост Президента України заявив про свої наміри забезпечити формування на законодавчому рівні та гарантування цінової стабільності, кардинальну зміну якості та тривалості життя тощо. Утім, за час, що минув після проведення у 2010 р. президентських виборів, за результатами яких його було обрано Президентом України, відбулося істотне підвищення цін на послуги житлово-комунальних підприємств (якість таких послуг так і не була забезпечена), зростання цін на продукти харчування та предмети першою необхідності. Усталеного характеру набула тенденція до зростання диференціації у рівні доходів різних верств населення. У багатьох містах України у 2010 р. відбулися масові протестні виступи організованої громадськості проти Податкового кодексу, підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги, проведення пенсійної реформи, інших непопулярних намірів та рішень влади.

Ситуацію, стверджують експерти-аналітики, можна пояснити тим, що за відсутності інституту відповідальності, передвиборчі програми й стратегії розвитку держави часто склалися формально, без чіткої орієнтації партій/блоків на практичну їх реалізацію [2, с. 5, 221]. За такого стану речей, за висновком П. Шляхтуна, в «Україні утвердилася своєрідна безвідповідальна демократія: органи державної влади... формуються

¹ Шкала оцінки експертами Українського товариства фінансових аналітиків змісту законопроекту стосовно його відповідності передвиборчим програмним положенням така: бали від «-2» до «2», де: «2» — законопроект за своїм економічним змістом цілком відповідає передвиборчим програмним документам партії/блоку; «-2» — законопроект за своїм економічним змістом цілком суперечить передвиборчим програмним документам партії/блоку.

демократичним шляхом, однак ніхто відповідальності перед народом за їхню діяльність не несе» [290, с. 70]. З огляду на нинішні політичні реалії, А.Толстоухов так визначає «політичні режими, що апробуються нині в Україні та Грузії... у термінології спекулятивної демократії»: «Тобто це не демократія для народу, а демократія на засадах отримання... наживи, що корисливо використовується національними компрадорськими партнерами провідних зовнішніх політико-економічних сил» [241, с. 136 – 137]. Серед найнебезпечніших джерел загроз стабільності в політичній сфері вітчизняні вчені вказують на недосконалість виявлення політичних інтересів різних соціальних груп внаслідок невизначеності соціальної бази політичних партій, неналежне виконання політичними партіями ролі посередників між державою та населенням. Серед внутрішніх загроз національним інтересам України вони вказують на активізацію сепаратистських рухів у деяких регіонах, посилення політичного протистояння, наголошують на бюрократично-організаційному компоненті національної безпеки [223, с.170]. У запропонованій моделі моніторингу національної безпеки А.Возженіков за основу бере інтерактивну матрицю – сукупність чинників, які, в свою чергу, можна оцінити за низкою індикаторів. Такий чинник національної безпеки, як політика, оцінюється за індикаторами «багатопартійність», «демократія», «компетенція політичних лідерів» та іншими [32, с. 111 – 113].

Варто також наголосити на тому, що відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» політичні партії як різновид об'єднання громадян також є суб'єктом забезпечення національної безпеки. Отже, зобов'язані захищати життєво важливі інтереси держави у сфері формування та реалізації зовнішньої та безпекової політики держави. Утім на загальному тлі впровадження в Україні партійно-парламентської форми правління та олігархізації політичних партій, в умовах об'єктивно обумовленого розвитку в державі перехідного типу процесів політичної регіоналізації пріоритети державної зовнішньої та безпекової політики багато

в чому визначають потужні регіональні адміністративно-економічні та фінансово-промислові групи через залежні фінансово та підконтрольні правлячі політичні партії. При цьому фінансово-промислові групи у своїй практичній діяльності виходять з прагматичних інтересів власного вітчизняного бізнесу, наявності тісних економічних зв'язків з бізнесовими структурами інших держав, зокрема в контексті реалізації спільних з зарубіжними партнерами бізнесових проектів. До того ж, вказують вітчизняні вчені, «усвідомлюючи, що від центру нічого, крім суперечливих вказівок, не одержиш, регіональна влада за підтримки відповідних партій, місцевих фінансово-політичних груп та управлінських еліт поступово доходила висновку, що розраховувати вона може тільки на власні сили, і почала діяти не як маріонетка центральних владних структур, а як реальна влада», «що загрожує розладом державного управління та політичної системи взагалі» [257, с. 433].

Невідповідність декларацій практичним крокам впливових політичних сил щодо реалізації курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, різне тлумачення проекту Єдиного Економічного Простору, пріоритетів політики національної безпеки, можливостей здійснення реприватизації стратегічних об'єктів, низка інших проблем є сьогодні предметом гострих, часом досить емоційних дискусій в українському суспільстві й політикумі. Погляди різних політичних сил щодо кожної з цих проблем спираються на різні ціннісні позиції, які між собою слабо узгоджуються. Як свідчить досвід, різні соціально-економічні групи населення, особливо в регіональному вимірі, також керуються різними ціннісними настановами, що ставить під загрозу єдність суспільства й майбутнє держави. На участь України в інтеграційних процесах на пострадянському просторі, реалізацію «східного вектора» зовнішньої політики держави певним чином впливає низка внутрішніх чинників, серед яких відмітимо політичну регіоналізацію. Ризиком радикалізації процесів політичної регіоналізації вважаємо мусування в політичних та експертних колах доцільності доповнення

існуючого партійного законодавства положенням про узаконення діяльності регіональних політичних партій, створення політичних партій і з загальнонаціональним, і з регіональним статусом. Як відомо, запровадження такої двоступеневої класифікації політичних партій пропонували розробники Концепції політичної реформи [96].

Загалом основними відмінностями сучасної вітчизняної партійної системи від класичних аналогів є міражна багатопартійність, що обумовило її нестійкість та свідчить про позасистемне походження переважної більшості існуючих політичних партій, які не можна інакше аналізувати як лише у якості об'єктів небезпеки. Йдеться про партії, що дозволяють собі неприховану пропаганду насильства, вносити розбрат на національно-мовному ґрунті, демонструвати свою готовність до збройних конфліктів, порушення суверенітету й цілісності держави. «Інколи партії, соціальна база яких збігається з етнічною, вказує М. Дмитренко, стають на сепаратистський шлях, дестабілюють тим самим ситуацію в країні, де вони діють, і утруднюють розвиток там громадянського суспільства». При цьому вчений припускається думки, що орієнтація конкурентних лівих і правих сил на різні мовно-культурні сегменти теоретично здатна спричинити міжетнічні протистояння. Багато нинішніх політичних партій й угруповань тримаються на плаву на конфронтаційній хвилі, формою існування яких є нагнітання соціальної або національної напруженості, галаслива демагогія, апеляція до примітивної масової свідомості [74, с. 156, 166, 170]. Національній єдності та територіальній цілісності держави істотно загрожує радикалізація процесів політичної регіоналізації. Події у Сєверодонецьку 2004 р. і 2008 р., мусування в середовищі вітчизняних комуністів ідеї створення Причорноморської РСР – показове підтвердження цієї тези. Тривожним є той факт, що 2010 року в Миколаєві вперше за історію незалежності відбулися сутички між войовничими проукраїнськими (ВО «Свобода») та проросійськими громадськими об'єднаннями (ПСПУ і КПУ).

Викликає занепокоєння також активізація політичних партій, які позиціонують себе як партії національних меншин (до прикладу: Партія угорців України, Демократична партія угорців України). Не можна виключати того, що під час передвиборчої кампанії критика політичних партій, створених за національною чи конфесійною ознакою, може розглядатися ними як боротьба проти громадян певної етнічної спільноти чи релігійної конфесії. За такої ситуації виборче протистояння може перейти у фазу національного чи релігійного протистояння.

Характерною ознакою більшості політичних партій України є відсутність стратегічної поведінки, за якої партія повинна у своїй діяльності керуватися довгостроковими державними пріоритетами, а не вузькокорпоративними чи взагалі особистими інтересами її лідера. Виходячи з тих міркувань, що партії лівої орієнтації фактично виступають проти здійснюваних державою економічних реформ, І. Побочий вважає за необхідне передбачити в стратегії національної безпеки політичні та юридичні засади підвищення їхньої ролі в соціально-політичній консолідації суспільства, що ґрунтуються на єдиних національних цінностях [173, с. 44].

За висновком Т. Розової і С. Довгого, структури влади покликані постійно знаходити, відновлювати чи змінювати інструментарій оптимізації співвідношення традицій, цінностей, інтересів та потреб більшості політичного соціуму, виокремлюючи при цьому пріоритетні й другорядні з огляду на зміну внутрішньополітичних обставин та міжнародні зрушення. При цьому мінімізація ролі закулісних домовленостей і неформальних відносин, які поки що превалюють над традиціями громадянської, публічної активності, на їхню думку, сприяло б упорядкуванню різних ідеологій, різних поглядів на напрями розвитку країни, оскільки наявність різних поглядів на шляхи розвитку та їх реалізація може бути руйнівною [209]. Утім результати дослідження відповідності партійних програм, заяв та виступів основних політичних гравців пріоритетній цілі Стратегії національної безпеки – «забезпечення національної єдності» свідчать про те, що жодна з

досліджених політичних сил (КПУ, СПУ, блок «Наша Україна – Народна Самооборона», БЮТ, ПРУ), жодний політичний лідер та орган державної влади не продемонстрували сталої високої міри наближення до заданих аналогів, не сприяли сталому зростанню динаміки розвитку ситуації стосовно заданого аналога «національна єдність» [41, с. 62 – 63].

На наше переконання, виконувати рішення, прийняті на державному рівні з питань забезпечення національної безпеки, повинні адміністративні органи, які в організаційному, кадровому й фінансовому сенсі мають бути незалежними від будь-якої політичної сили. Те, що ми спостерігаємо сьогодні: поширення партійного монополізму на всю вертикаль влади, вторгнення політичних партій в сферу державної політики лише у власних інтересах й поза правового поля, їх комерціалізація – актуалізує завдання впровадження дієвого громадського контролю суспільства у законодавче поле діяльності політичних партій у контексті дотримання відповідності їхньої законотворчої діяльності передвиборчим обіцянкам стосовно забезпечення національних інтересів, економічного розвитку й добробуту населення країни. Виникає нагальна потреба в затвердженні на рівні закону звітності парламентських партій за виконання партійних та передвиборчих програм. Відповідні зміни мають бути внесені і до ст. 7 чинного Закону України «Про політичні партії». Важливо, щоб звітність політичних партій перед своїми виборцями не перетворилася на партійну рекламу. Протидії партійній корупції, зловживанням керівництвом партій, профспілок, громадських організацій може сприяти зміна назви статті 354-ї Кримінального кодексу України, яка передбачає покарання за одержання незаконної винагороди працівником державного підприємства, установи чи організації, доповнивши її словами «або особою, що займає посаду у керівному органі (органах) політичної партії (виборчого блоку партій), професійної спілки чи іншої громадської організації».

Отже, жодна нинішня політична партія не запропонувала послідовної стратегії національної безпеки та формування громадянського суспільства в

Україні. Подані вище міркування щодо впливу партійного чинника на процеси формування державної політики у сфері національної безпеки актуалізує необхідність неухильного дотримання політичними партіями, що перебувають при владі, чинного законодавства, законодавчо визначених пріоритетів державної внутрішньої та зовнішньої політики, а також досягнутих усіма провідними політичними силами домовленостей.

Політичні партії у своїх діях повинні неухильно керуватися національними інтересами України, чітко визначеними у чинних законодавчих актах та узгоджених усіма політичними силами (договірними сторонами), програмно-цільовими документами загальнонаціональної ваги. Не менш актуальною є проблема формування у політиків та державних службовців, відповідальних за вироблення державної політики у сфері національної безпеки, розуміння перспектив використання ресурсів та можливостей третього сектору за ініціативою державних органів. Завдання наближення політичної системи України до європейських стандартів обумовлює необхідність вирішення низки питань, пов'язаних з правовим регулюванням фінансових і матеріальних джерел функціонування політичних партій, порядку їх створення, загальною структурою та повноваженнями і на загальнонаціональному, і на місцевому рівнях, впровадженням прозорих процедур і механізмів партійної діяльності.

4.3. Патріотичні організації та їх вплив на державну й суспільну безпеку

Важливим методологічним посиленням до розуміння сутності патріотизму є його визначення за С. Тейлором: «Патріотизм – це звичайна ідентифікація з історичною спільнотою, ґрунтованою на певних цінностях... Але вона має бути такою, чії сутнісні цінності втілюють принцип свободи» [Цит. за: 35, с. 59]. Патріотизм – це любов до батьківщини, почуття відповідальності за її долю, готовність і здатність служити її інтересам, стати на захист істинної демократії, інтересів свого народу, сприяти успіхам своєї

країни у сферах внутрішнього життя та на міжнародній арені. Перераховані ціннісні установки, мотиви, що складають основу об'єднання громадян є головними критеріями віднесення тієї чи іншої громадської організації до патріотичної організації.

С. Рябов вказував, що патріотичність – «це позаполітична громадянська чеснота, що означає любов до Вітчизни, шанування її історії, здатність перейматися її сьогоднішніми проблемами, долею співвітчизників. Справжній патріот шанує й любить свою Вітчизну не лише в часи її розквіту, а й у скруті, коли при владі перебувають негідні, на його думку, люди. Патріот любить свою країну, а не державу, владу, уряд» [215, с. 167 – 168]. На довгому шляху до громадянського суспільства великого значення набуває формування громадянського патріотизму, який спирається на духовно-моральні цінності, шанобливе ставлення до історії України, культурною субстанцією якої є національна ідея. Національна ідея визначає стратегічну мету національного прогресу, становить основу ідеології національного державотворення. За нинішніх реалій сутнісний зміст української національної ідеї визначає стратегічне завдання нинішнього етапу системної трансформації українського суспільства й держави перехідного типу – створення сучасної європейської соціально-правової Української держави на засадах консенсусної демократії й громадянського суспільства, впровадження ефективної та раціональної моделі влади, яка є неподільною і належить тільки народу як єдиному її суб'єкту, через організаційні механізми представницької та безпосередньої (прямої) демократії, зорієнтованої на європейські стандарти демократії, гармонізацію соціально-владних відносин.

Завдання розбудови системи військово-патріотичного виховання молоді (з огляду на злам колишньої єдиної державної системи патріотичного виховання), загалом вжиття комплексу заходів щодо виховання патріотичних почуттів і свідомості громадян України як невід'ємної умови забезпечення її національної безпеки актуалізує дефіцит патріотизму у масовій свідомості. Помітна тенденція до соціально-етичної деградації суспільства, на яку

«попрацювали» чинники і глобальні, і радянського походження, і специфічні українські. Дуже красномовно змалював нинішню ситуацію один із ветеранів війни в Афганістані: «Я впевнений – коли прийде біда, знайдуться нові герої, але з огляду на сучасну систему я не впевнений – чи буде їх достатня кількість, щоб рятувати країну». Ще одна проблема полягає в тому, що традиційні інституції, які опікувалися вихованням молодого покоління і збереженням морального здоров'я суспільства (сім'я, школа, державно-громадські структури у сфері сприяння обороні та ін.), значно втратили свій вплив.

Утвердження в свідомості, насамперед молодих громадян України, ідей патріотизму, гордості за свою суверенну державу, готовності стати на захист демократії, інтересів свого народу сьогодні послуговує забезпеченню безпеки політичних і духовних основ Української держави і є одним з найважливіших завдань патріотичних організацій: ветеранських, козацьких, організацій ветеранів війни в Афганістані, військовослужбовців і запасу, військово-патріотичних об'єднань. Головна їх функція – моральна й фізична підготовка підростаючого покоління до служби в армії, а також створення громадських формувань з охорони правопорядку та державного кордону, патріотичних молодіжних та дитячих організацій, що мають за мету своєї діяльності сприяння вихованню молодих людей, дітей та юнацтва на прогресивних патріотичних традиціях українства.

Нині в Україні проживає майже 2,5 млн. осіб, які мають особливий статус – ветеранів війни, з них – майже 380 тис. фронтовиків. Станом на квітень 2009 р. Міністерством юстиції України зареєстровано 44 громадські організації ветеранів із всеукраїнським статусом. Понад 250 організацій ветеранів діє на обласному рівні. Серед них: Організація ветеранів України, Всеукраїнське об'єднання ветеранів, Всеукраїнське братство ОУН-УПА ім. Романа Шухевича, Всеукраїнське товариство «Лемківщина», Українська спілка ветеранів Афганістану, Всеукраїнська асоціація «Афганці Чорнобиля». Утім за особливого статусу в суспільстві й державі ця

соціально-вікова група сьогодні є закритою підсистемою ветеранських організацій в рамках системи організації громадянського суспільства, які не отримують донорську допомогу, орієнтуються на певні політичні сили, ідеології. Тому ветеранські організації подекуди виступають об'єктом суспільної небезпеки, що посилює потенціал конфліктуючих між собою суб'єктів політичного процесу. Показовим у цьому контексті стало проведення акції протесту ветеранів Великої Вітчизняної війни, організованої місцевими комуністами, проти візиту лідера ВО «Свобода» О.Тягнибока до Кіровограда (травень 2009 р.), і гасла, що лунали під час її проведення («Гнать в шею бандеровскую свору!»). Не менш небезпечним чинником протистояння в українському суспільстві є використання політичними силами історичної проблематики (історичних фактів, ювілейних дат) з метою маніпуляції суспільною свідомістю, що гальмує процес консолідації української нації та створює реальну загрозу суспільній безпеці (святкування 300-річчя Полтавської битви, випуск вітальної листівки «350 років перемоги над москалями» до ювілею Конотопської битви). Враховуючи те, що історична пам'ять, яка виконує безпекову функцію, є надзвичайно політизованим сегментом суспільної свідомості, за нинішнього перебігу суспільно-політичних подій в Україні вона може швидко перетворюватися на чинник громадянського протистояння. До того ж, на думку Л. Зашкільняка, конфліктуючі візії минулого є «реальною загрозою для існування самої держави» [Цит. за: 88, с. 113].

Дискусії щодо примирення учасників ветеранського руху й об'єднання всіх ветеранів, пропозиції зрівняти в правах ветеранів Великої Вітчизняної війни і вояків ОУН-УПА, визнати УПА воюючою стороною, загроза розмивання власне понять «учасник війни», «учасник бойових дій» ще більше збурили українське суспільство, поглибили протистояння між різними групами ветеранів. Конфліктний потенціал ветеранської громадськості посилюють і непродумані рішення та дії влади, індиферентне ставлення до асоціальних вчинків радикальних організацій: скасування

старих традиційних свят і заміна їх на нові, рішення Львівської облради щодо знесення пам'ятника радянському воїну-визволителю у Стрії, наруга над цим пам'ятником, встановленим в інших населених пунктах, солдатськими похованнями (Меморіалу Слави в Дрогобичі, Пагорбу Слави у Львові, де поховано близько 20 Героїв Радянського Союзу, сотні воїнів, які загинули під час звільнення Львова в роки першої і другої світових війн), розміщення реклами дивізії «Галичина» на вулицях Львова напередодні 9 травня, заборона головою Сокольської райдержадміністрації проведення естафети пам'яті «Слава визволителям України» тощо. Широкого резонансу в суспільстві набуло намагання Київської міської влади виселити з приміщень, які розташовані в центрі міста, Київську організацію ветеранів війни та міжнародну організацію Українську спілку учасників війни.

Ще одним конфліктним чинником посилення напруги у ветеранському середовищі є кон'юнктурні спроби переписати історію, що зменшують роль Радянської Армії у визволенні України від німецько-фашистських загарбників, замінити навчальний курс «Історія України» на «Історію української культури». Окремі представники вітчизняної науки вдаються й до того, що вважають за необхідне «припинити нагнітати обстановку навколо ролі радянських солдатів у визволенні України від гітлеризму». Натомість, їхній висновок про те, що непогано було б ухвалити закон, що забороняє спекулювати цими темами в суспільстві, не позбавлений здорового глузду [43, с. 15].

Треба визнати, що політика української влади, спрямована на примирення ветеранів Великої Вітчизняної війни та колишніх вояків УПА із залученням до цієї роботи Всесвітньої Федерації ветеранів війни і Міжнародного українського союзу ветеранів, результатом якої мало б бути підписання декларації про взаєморозуміння й примирення, не дала очікуваних результатів. Так і не був ухвалений законопроект «Про правовий статус учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті». Практика ж створення єдиних організацій ветеранів війни обмежилася лише Західним

регіоном. Практично всі ветеранські організації категорично не сприйняли ідею «помаранчевої» влади щодо проведення спільної ходи Хрещатиком 9 травня. Припустимося думки, що ідея примирення ветеранів Великої Вітчизняної війни та колишніх вояків УПА з часом поступово втрачатиме актуальність. Водночас, на сучасному етапі задля забезпечення громадянського миру й злагоди, національного порозуміння українське суспільство має рухатися таки шляхом продовження загальнонаціонального діалогу й порозуміння між різними політичними силами, ветеранськими організаціями з тих питань, які залишаються чутливими для українського суспільства: встановлення історичної справедливості, засудження злочинів колишнього політичного режиму проти українського народу, подолання негативних наслідків перебування України під владою інших країн, вшанування пам'яті українців, які потерпали у ХХ ст. від політики іноземних держав. Інша річ, що організацією цього діалогу, який виключає його примусове нав'язування ветеранським організаціям, передбачає прийняття закону про статус учасника національно-визвольних змагань (визвольного руху) влада повинна була проїнятися ще 10 – 15 років тому, що певним чином сприяло б об'єктивації ідеї національного примирення в масовій свідомості.

За даними, які наводяться в книжці В. Абазова «Афганістан. Четверта війна», за десять років війни в Афганістані в бойових діях та в їх забезпеченні взяли участь 620 тис. радянських військовослужбовців та 21 тис. робітників та службовців. З них близько 30% були українці. Майже кожний четвертий військовослужбовець. На сьогодні в Україні загін учасників афганської війни, бойових дій на території інших країн, у тому числі тих, кого направляли для розв'язання локальних конфліктів у складі миротворчих контингентів за роки незалежності України, нараховує понад 250 тис. осіб. Маючи неабиякий бойовий досвід, організації ветеранів війни в Афганістані визначили одним із пріоритетів своєї діяльності на сучасному етапі активну участь у військово-патріотичному вихованні молоді,

підготовку юнаків до служби в армії та на флоті, що знайшло своє практичне відображення у створенні 1998 року Всеукраїнського патріотичного об'єднання «Майбутнє України», це – понад 100 центрів і клубів патріотичного виховання. В цьому контексті важливо відзначити діяльність Української спілки ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів), спрямовану на об'єднання численних ветеранських організацій України, згуртування учасників бойових дій різних поколінь для проведення спільних заходів з козацькими організаціями, відродження військово-спортивних ігор «Орлятко», «Зірниця», організації оборонно-спортивних оздоровчих таборів для призовної та допризовної молоді тощо.

Утім, як пише С. Червонописський, нові реалії поставили «афганців» України фактично перед проблемою виживання. За відсутності належної державної підтримки, ігнорування владою соціальних проблем ветеранів локальних війн, ветеранів-«афганців» дехто з них змушений був піти до охоронних структур приватних підприємців та «тіньового» бізнесу, залучитися на початку 90-х рр. ХХ ст. до номенклатурно-кримінального розподілу загальнонаціонального надбання (радянської спадщини). Водночас, С. Червонописський вказує на те, що організований «афганський» рух має потужний потенціал критичного впливу на діяльність кланово-фінансових структур, що довели протестні акції під гаслом «Разом ми – сила» (відбулися в Києві та регіонах України 2005 р.) [279, с. 72, 87].

За нинішніх соціально-економічних негараздів діяльність організацій ветеранів бойових дій на території інших країн, ветеранів-«афганців», а також організацій, що охоплюють кадри військовослужбовців і запасу має бути позбавлена заангажованості певною політичною силою (передусім лівими партіями) та зосереджена на реалізації військово-професійного потенціалу в інтересах суспільства й держави, на питаннях соціального захисту ветеранів війни, членів родин полеглих. У цьому контексті має значно активізувати свою роботу Державний комітет у справах ветеранів. Важливо надати системі військово-патріотичного виховання комплексного

характеру: за змістом, методами й засобами виховання, не впасти в компанійщину й формалізм. Організований «афганський» рух, організації учасників бойових дій на території інших країн можна вважати дієвим запобіжником політики тих гравців, що наражають Україну на небезпеку бути втягнутою в регіональні конфлікти.

Виходячи з тих міркувань, що проблема формування національної історичної пам'яті як об'єднувального чинника суспільства, подолання розбіжностей в тлумаченні ключових історичних подій визначає одне із стратегічних завдань державної політики в гуманітарній сфері, вважаємо за необхідне далі детальніше проаналізувати діяльність українських козацьких організацій.

Українське козацтво впродовж своєї багатомістової історії відіграло одну з провідних ролей в розвитку й становленні Української держави, забезпеченні її безпеки, завжди було уособленням національного характеру, сили й мужності, символом невмирущості народу України. Здобуття Україною незалежності надало потужного імпульсу відродженню козацького руху, становленню широкої мережі організацій козацтва, що відстоюють національну ідею, захищають історико-політичні, економічні, культурно-духовні надбання українського народу, належним чином послугують забезпеченню духовного розвитку, зміцненню фізичного здоров'я та підвищенню моральних якостей українського суспільства, а отже, забезпеченню внутрішньополітичної, духовної, соціальної й гуманітарної складових національної безпеки України.

Науковий інтерес до можливостей використання потенціалу козацьких організацій у забезпеченні національної безпеки об'єктивно обумовлений необхідністю утвердження в українських громадян почуття патріотизму, відродження історико-культурної спадщини, лицарського духу й доблесних козацьких звичаїв. «У наш час дискредитації старих, нерідко ...ілюзорних ідеалів, хибних духовних орієнтирів для досягнення найвищих цілей і завдань у вихованні підростаючих поколінь, – наголошують вітчизняні вчені,

– потрібен культ українського лицарства, духовних висот козаків, їхнього палкого патріотизму, подвижництва в ім'я волі, свободи і щастя народу» [213, с. 328]. Утім, на думку відомого українського громадського діяча і вченого І. Дзюби, за українських обставин «розкріпачення духу» для багатьох стало закріпаченням у стереотипах вульгарності, а то й скотства», обертається зневажанням і паплюженням історичних традицій народу, його культурних здобутків, що починає набирати системного характеру, стаючи частиною політичної боротьби проти державного майбутнього української нації [Цит. за: 231, с. 79 – 80].

Останніми роками спостерігається активізація козацького руху в Україні, численних організацій козацтва, головним завданням яких є відродження історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій. Наприкінці 2006 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 25 громадських організацій козацького спрямування, з них 11 – із всеукраїнським та 14 – з міжнародним статусом. Територіальними органами юстиції легалізовано близько 350 організацій з місцевим статусом та понад 150 місцевих осередків всеукраїнських та міжнародних організацій козацького спрямування. У березні 2009 р. керівники Спілки козаків України «Військо Запорізьке», Всеукраїнської федерації «Спас» і міжнародного союзу «Запорізька Січ» підписали Універсал про створення на конфедеративних засадах єдиного «Війська Запорізького». Новоутворена організація налічує понад 15 тис. членів в усіх областях України і українських діаспорах за кордоном.

Найвпливовішою є також Всеукраїнська громадська організація «Українське реєстрове козацтво». Функціонує згідно з адміністративно-територіальним поділом. Водночас має історичні назви полків, куренів, сотень, які не збігаються з назвами адміністративних територій. Українське реєстрове козацтво взаємодіє з іншими козацькими організаціями, що перебувають у складі Координаційної Ради з питань розвитку Українського козацтва при Президентові України. Українське реєстрове козацтво в

установленому законом порядку виконує, зокрема, такі функції: сприяє державним органам у забезпеченні національної безпеки України та її державних інтересів, підтримці громадського порядку, боротьбі зі злочинністю та правопорушеннями, здійсненні охоронної діяльності; допомагає урядовим органам в охороні державного кордону та несенні митної служби, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Аналізуючи проблему трансформації функціональних завдань козацтва за сучасної доби, вітчизняний дослідник О. Сергієнко вважає, що протистояти новим загрозам і викликам, які несе сучасний світ, «мають не лише регулярні армії, а й власне населення через внутрішню самоорганізацію та утворення територіальних воєнізованих формувань, де наш народ має незрівнянний історичний досвід – українське козацтво». У цьому контексті організації козацтва, на його думку, мають виконувати функції («завдання державного рівня»), які в сучасних країнах частково покладено на національні гвардії та спеціальні охоронні структури: «охорона громадського порядку в умовах загрози терористичних актів, надзвичайних ситуацій, заворушень...; охорона та патрулювання прикордонної місцевості та об'єктів стратегічного значення...; участь у спецопераціях МВС, СБУ та інших державних органів спеціального призначення; участь у військових операціях у разі необхідності проведення бойових дій»; «будучи складовою, хоча й особливою, системи охорони держави, утримуватимуться за державний кошт» [Цит. за: 195, с. 220 – 223].

За сучасної доби маємо низку об'єктивного походження проблем, які не дають змоги повною мірою реалізувати потужний потенціал українського козацтва, відродити його найкращі традиції в суспільному житті та державному будівництві України. Так, всеукраїнські козацькі організації фіксуються в Єдиному державному реєстрі громадських об'єднань. Водночас, яким має бути типовий статут, на підставі якого повинні діяти всі козацькі організації країни, законодавством не визначено. В Концепції Державної цільової національно-культурної програми розвитку Українського

козацтва на 2009 – 2011 роки вказується на низький рівень поінформованості суспільства про історію українського козацтва, його традиції, сучасний стан розвитку та мету козацького руху, що певним чином спричинило виникнення на теренах України великої кількості розрізнених козацьких організацій з ознаками військових формувань (власні козацькі звання, козацька зброя, у тому числі вогнепальна), які доволіно тлумачать козацькі традиції, формують власну ідеологію й систему виховання². На розвиток козацького руху негативно впливає відсутність чітко сформованої його мети, що призводить до використання різними політичними силами козацьких організацій для досягнення корпоративних цілей. Дехто з представників козацького руху України вважає за необхідне прийняти звернення до Президента-Гетьмана України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України з такою вимогою: «Визнати, що держава Україна не для української нації, а тим більше без української нації непотрібна і неможлива. Держава Україна – передусім для українців і з українцями». Серед інших вимог: «Негайно визнати воїнів ОУН-УПА героями національно-визвольних змагань українського народу...»; серед перших кроків сучасного українського козацтва в реалізації своєї історичної місії – «продуманими практичними діями... завойовувати маси» [Цит. за: 195, с.446 – 453].

Досить тривожною тенденцією слід вважати залучення козацьких організацій до міжконфесійного протистояння, багато в чому обумовленого розколом в українському православ'ї. Участь окремих козацьких організацій у забезпеченні громадського порядку під час візиту патріарха Московського і всія Русі Кирила до України влітку 2009 р., бійка, що сталася в Києві між членами УНА-УНСО – прихильниками УПЦ Київського Патріархату і представниками козацьких організацій, поширення 1 травня 2010 р. у ЗМІ інформації про те, що Запорізька єпархія УПЦ МП ініціює об'єднання

² Відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2010 р. втратило чинність попереднє Розпорядження Уряду України від 17 вересня 2008 р. «Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми розвитку Українського козацтва на 2009 – 2011 роки».

українського козацтва навколо православ'я, – показове підтвердження цієї тенденції. Ще раніше сталися події, пов'язані із захопленням Свято-Духівського собору в Ромнах 5 листопада 2008 р. Спроба прибічників УПЦ КП захопити собор наштовхнулася на активний супротив православної громади УПЦ МП та козаків Роменського куреня Запорізького козацтва, Сумського полку Слобідського козацтва Герасима Кондратьєва.

Сьогодні Запорізьке козацтво по всій Україні займається охороною православних святинь. Головні святині України – Києво-Печерська і Почаєвська лаври також перебувають під його охороною. На думку українського вченого в галузі релігієзнавства С. Здіорука, православ'я має глибоке коріння на українських теренах, його духом просякнуті національна культура, свідомість, традиції значної частини українського народу та, додамо, українського козацтва [85, с. 86]. Водночас, українська церква відіграла важливу роль у становленні української державності за часів козаччини, Запорізької Січі, гетьманської України.

Серед шляхів і способів вирішення питань, пов'язаних із відродженням та розвитком українського козацтва, зазначеною вище Концепцією було передбачено залучення козацьких організацій до охорони громадського порядку й державного кордону. У цьому контексті, на нашу думку, постає питання відповідності Закону України від 22 червня 2000 р. «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» іншим юридичним актам України, зокрема Кримінальному кодексу України, передусім його статті 260 «Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань» та статті 263 «Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами». Водночас, в окремих регіонах України до патрулювання вулиць, охорони громадського порядку активно залучаються місцеві осередки Українського реєстрового козацтва. Так, 2008 року в Ужгороді козацький загін здійснював патрульно-постову службу разом з Ужгородським міським відділом внутрішніх справ. Цього таки року закарпатський осередок Українського реєстрового козацтва

ініціював зустріч із командуванням Чопського прикордонного загону з метою створення козацьких підрозділів у прикордонних селищах. Було досягнуто домовленості щодо спільної охорони українського кордону та забезпечення громадського порядку.

Реальну участь козацьких громадських організацій («об'єднань козацьких військ») у забезпеченні національної безпеки в ряді регіонів Російської Федерації, в охороні державного кордону та боротьбі з тероризмом відмічають російські вчені [157, с. 221; 277, с. 196]. Відповідно до указу президента РФ від 7 серпня 1998 р. утворено управління президента РФ з питань козацтва. Командувачів козацьких військ віднесено до різних категорій державних службовців. У 1995 році керівництвом федеральної прикордонної служби РФ було прийнято рішення розпочати експеримент щодо невійськової охорони окремих ділянок державного кордону (монгольська й казахська ділянки; 5 тис. км державного кордону). Було створено управління прикордонної варті, яке координувало взаємодію підрозділів ФПС РФ з козацькими структурами. Тільки за півроку козакі-прикордонники затримали 230 порушників, вилучено контрабандних товарів на суму понад 2 млрд. руб. та понад півтонни наркотичних речовин [278, с.230].

На думку російського дослідника А. Мохова, роль козацтва в системі національної безпеки не обмежується тільки охороною зовнішніх рубежів держави. Більшість російських істориків відмічають особливий внесок козацтва у становлення й розвиток Росії як носіїв національної ідеї – єднання й соборності, традицій народовладдя, «за відсутністю яких неможливий розвиток тих аспектів національної ідеї, які пов'язані з вибудовуванням в середовищі руського народу суспільних відносин на основі рівноправ'я й взаємодопомоги, що сприяє зміцненню безпеки Росії» [146, с. 92]. У контексті зазначеного вище наголосимо на тому, що організаційно-правові форми залучення громадських об'єднань до охорони кордонів РФ російським законодавцем не визначено.

Отже, спрямування діяльності козацьких організацій на забезпечення соціальної безпеки, духовної – як виду гуманітарної безпеки, на протидію загрозам, що виникають у духовній сфері, на збереження історичної пам'яті, зміцнення фізичного здоров'я та підвищення моральних якостей українського народу має бути пріоритетним за сучасної доби. З метою втілення найкращих козацьких традицій в життя українського суспільства вони мають взаємодіяти з органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, науковими установами й громадськими організаціями. Перспективним напрямом розвитку козацького руху ми вважаємо проведення таких заходів: щорічного міжнародного фестивалю козацьких бойових мистецтв «Спас на Хортиці» за участю організацій козацького спрямування з України, Росії й Білорусі, Міжнародного козацького фестивалю звичаєвої культури «Живий вогонь», всеукраїнського фізкультурно-патріотичного фестивалю «Нащадки козацької слави» за участю старшокласників, а також формування мережі козацьких вишкільних таборів, дитячо-юнацьких шкіл козацького бойового мистецтва, організації походів місцями козацької слави учасників шкільних козацьких осередків.

Щодо залучення козацьких організацій до охорони громадського порядку й державного кордону, то, на наше переконання, цим мають опікуватися спеціалізовані державні структури, що унеможливило створення паралельних громадських воєнізованих формувань з непередбачуваними наслідками. У цьому контексті не можна оминати увагою поширену ЗМІ у вересні 2010 р. інформацію відкриття наприкінці літа цього ж року міжнародного православного табору, створеного російськими козаками з Таганрогу та представниками українського козацтва, у якому школярі з Росії, України та Білорусі навчали стріляти з автомата й рукопашного бою за системою Кадочнікова.

Посиленню роботи щодо виховання в молоді та юнацтва почуття патріотизму та поваги до історико-культурної спадщини українського народу сприятимуть такі заходи:

– розроблення та прийняття закону України про комплексну програму патріотичного виховання молоді України в контексті впровадження єдиної державної системи формування громадянської культури та патріотичного виховання українських громадян;

– реформування системи допризовної підготовки та поліпшення військово-патріотичного виховання юнаків і дівчат за активної участі патріотичних і ветеранських організацій, зокрема шляхом внесення відповідних змін до Концепції допризовної підготовки й військово-патріотичного виховання молоді, схваленої Указом Президента України від 25 жовтня 2002 р., реалізація державної політики сприяння розвитку Українського козацтва;

– надання державної підтримки (урядових грантів) діяльності ветеранських і патріотичних організацій, об'єднань, клубів, спрямованої на формування національної історичної пам'яті, на патріотичне виховання молоді;

– включення проблематики громадянської освіти та патріотичного виховання до науково-дослідних програм та планів роботи навчальних і наукових закладів, впровадження нових методик навчання та виховання.

4.4. Політизація діяльності громадських організацій етнічних меншин як загроза стабільності та цілісності держави

Урахування етнополітичного чинника в процесах державотворення та формування політичної нації набуває надзвичайно актуального значення в сучасних поліетнічних державах перехідного типу, до яких належить й Україна. Адже, як свідчить історичний досвід, зростання конфліктних ситуацій найчастіше має місце саме в перехідний період зміни однієї моделі політичного влади на іншу. Недооцінка проблем у міжетнічних відносинах має наслідком втрату легітимності влади та, в кінцевому рахунку, державного суверенітету. Те, що етнополітичний чинник набув особливої актуальності для Української держави в умовах розбалансованості

державного апарату, відсутності ефективного розподілу влади разом з анахронічним характером відносин «центр – регіони», засвідчують результати соціологічного опитування Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса «Рівень толерантності в Україні» (деякі з них оприлюднено на шпальтах газети «День» 21 жовтня 2009 р.): 75% респондентів оцінюють етнічну ситуацію в країні як напружену й конфліктну. Серед чинників, які негативно впливають на етнополітичну ситуацію в Україні й здатні створити потенційну чи наявну загрозу національній безпеці, – політизація діяльності громадських організацій етнічних меншин, деякі з них прямо або опосередковано виступають проти державної незалежності України, ставлять під сумнів її територіальну цілісність, ображають честь та гідність української нації.

Як пише О. Горбачевський, в Україні забагато деструктивних організацій етнічних меншин: «Одні діють тихо й помалу, але дуже системно; інші – шкодять відкрито й зухвало, мабуть, демонструючи силу. Деякі з них відверто провокативні. Об'єднують їх українофобія та зарубіжне фінансування. Переважно – це агенти безпосередніх сусідів України» [47]. Водночас, слід відзначити, що переважна більшість національних громадських об'єднань України (станом на 1 жовтня 2008 р. заявили про себе близько 1800 громадських організацій національних меншин, 39 з них мали всеукраїнський статус) активно співпрацює з органами влади задля задоволення культурних, мовних, інформаційних та інших потреб етнічних спільнот, активізації їх участі в соціально-економічному, політичному та духовно-культурному житті суспільства, попередження виникнення міжнаціональних конфліктів та будь-яких проявів ксенофобії та расової нетерпимості.

Перш ніж перейти до розгляду громадських організацій етнічних меншин, політизація та деструктивний характер діяльності яких становить загрозу національній безпеці України (точніше було б назвати їх квазігромадськими організаціями, що діють за фінансової підтримки

зарубіжних спонсорів), вважаємо за необхідне акцентувати на тому, що політизація етнічних спільнот багато в чому обумовлена сучасними викликами партикуляристського регіоналізму. Серед них І. Зварич виокремлює, зокрема, такі: небезпека міжрегіонального відчуження внаслідок політичної регіоналізації й відмінностей геополітичних орієнтацій населення різних регіонів, порушення ефективної взаємодії по лінії «центр – регіони» й міжрегіональних відносин, спроби політичної та економічної автономізації окремих регіонів [84, с. 100]. Розглядаючи поліетнічність як чинник регіоналізації та її політизації, Т. Кучеренко виокремлює низку регіонів України, в яких має місце активізація політичних сил, що діють під гаслами сепаратизму та іредентизму: Крим, Закарпатська й Чернівецька області (Буковина), а також частина Одеської області (Південна Бессарабія) [119, с. 10]. З огляду на сучасні тенденції розвитку регіональних етнополітичних процесів, прояви етнорегіоналізму, на думку І. Зварича, на особливу увагу заслуговують Крим, Закарпаття, Північна Буковина, Галичина, Південно-Східна Україна. Серед основних тенденцій, які характеризують розвиток суспільно-політичної ситуації в Криму, дослідник, зокрема, вказує на вплив російського чинника, кримський російський рух, прояви кримського сепаратизму і кримськотатарського націонал-екстремізму; в Закарпатті – на активізацію русинства, політизацію й радикалізацію русинського та інших сепаратистських рухів і громадських організацій, створених за етнічною ознакою; в Північній Буковині – на політизацію «румунського руху», що орієнтує своїх послідовників на відокремлення від України; в Галичині – на штучно створену проблему галицького сепаратизму; в Південно-Східній Україні – на потужний вплив російського чинника на розвиток ситуації в цьому регіоні [84, с. 106 – 114].

Етнічна сегментованість вітчизняного соціуму (а також особливості динаміки етнічного складу населення того чи того регіону) не лише обумовлює процеси самоорганізації національної меншини, а й, за слушним висновком В. Котигоренка, не позбавлена конфліктної загрози. До того ж

українське суспільство й дотепер розколоте в соціальному, регіональному, економічному, ідейно-політичному, мовному та інших вимірах. Серед потенційних етноконфліктних чинників суспільних відносин в Україні, які можуть мати найбільший вплив, вчений виділяє політизацію етнічності, намагання деяких країн-сусідів реалізувати свої національно-державницькі інтереси на території України всупереч її власним національним інтересам. Серед найпомітніших проявів політизації етнічності, спричинених зовнішнім впливом: утворення й діяльність російських організацій в Криму, які декларують намір виходу автономії зі складу Української держави та приєднання до Російської Федерації; вимоги кримських татар трансформувати АР Крим у кримськотатарську автономію; формування так званого політичного русинства в його осучасненій версії (чимала частина «політичних русинів» орієнтована на Росію і знаходить там підтримку); ініціатива угорців Закарпаття щодо утворення на території області угорського автономного національно-територіального округу [102, с. 89].

Активізацію політичного русинства дехто з дослідників пов'язує з тим, що «на початку 1990-х московські стратеги вибрали з архіву неорусинський проект, який приховував величезний потенціал дезінтеграції української нації на західних теренах її поширення» [14, с. 37]. Попри задекларовану культурно-освітню діяльність закарпатське обласне товариство «Общество подкарпатских русинов» цілковито занурилося в політику. Ще у вересні 1990 р. воно приймає ухвалу «Про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки». У 1993 р. лідери товариства проголосили «Временное правительство Подкарпатской Руси». Інакше, як посягання на конституційний лад і державний суверенітет України, як прояв сепаратизму, не можна кваліфікувати факт проведення 25 жовтня 2008 р. «Європейського конгресу підкарпатських русинів». На ньому лунали вимоги до місцевої та центральної влади «відтворити русинську державність». Співголова «Європейського конгресу підкарпатських русинів», голова сойму Підкарпатської Русі священник Дмитро Сидор закликав українську владу

розпочати переговори з підкарпатськими русинами щодо надання їм статусу адміністративно-територіальної одиниці у складі України. Учасники цього заходу прийняли «Акт проголошення русинської державності та утворення виконавчої влади у статусі автономної республіки Підкарпатська Русь». Окрім легального «державницького», неорусинський рух має радикально-войовниче крило, представники якого упродовж 2008-2009 рр. організували низку конгресів, конференцій з гучними заявами, протестами, вимогами. Так, наприклад, на засіданні «правительства Подкарпатской Руси» було ухвалено «Правовые обоснования для официального начала процедуры международного признания восстановленной государственности Республики Подкарпатская Русь, в согласии с международными правилами», «Декларацию о независимости Республики Подкарпатская Русь». Показовим є те, що сьогодні неорусинському рухові особливу увагу приділяють російські політики та журналісти. В квітні 2009 р. репортаж про конгрес русинів у чеському місці Пардубіце Перший канал російського телебачення подав як другу за важливістю новину в підсумковому випуску. Офіційної оцінки потребують заяви Генерального консула РФ у Львові Є. Гузєєва, який публічно виступив із закликом щодо фінансування політичної опозиції в Україні, надання матеріальної підтримки русинському руху Закарпаття. Як пише у своїй статті «Москва хоче допомогти русинам?» В. Тимошенко (опублікована на шпальтах газети «Голос України» 1 жовтня 2010 р.), «...фінансова допомога, у всіляких формах і методах, отцю Сидору надається. Роль такого спонсора виконує Інститут країн СНД, яким керує депутат Державної думи Костянтин Затулін».

В контексті вищезазначеного наголосимо, що єдиною можливістю розглянути питання щодо визнання русинів окремою національністю може бути наступний всеукраїнський перепис населення, який мав би засвідчити справжній демографічний вибух серед русинів Закарпаття. Водночас, «суттєве зростання чисельності русинів на Закарпатті, на думку Л. Белея, додасть політичної ваги сучасним ляльководам неорусинів» [14, с. 37].

Політизація діяльності під впливом зовнішніх чинників не оминула й громадські організації українських румунів, що має своїм наслідком поширення сепаратистських та антиукраїнських настроїв у прикордонних районах Чернівецької та Одеської областей України. Конфліктогенним чинником є не лише територіальні претензії Румунії до України. Аж ніяк не сприяють нормалізації двосторонніх відносин публічні заяви румунських політиків про ситуацію з етнічними румунами за кордоном, паспортизація українських громадян: станом на листопад 2009 р. етнічним румунам було видано 90 тис. румунських паспортів. Політиці румунського націоналізму з його ідеєю відродження «Великої Румунії» послуговує діяльність національно-культурного товариства ім. М. Емінеску (друкований орган – газета «Плай роминеск»), яке тісно контактує з румунським товариством «За Бессарабію і Буковину». Основною статутною метою останнього є «відродження Великої Румунії» в межах кордонів 1940 року, що означає пряме зазіхання на територіальну цілісність суверенної України. Інше товариство румун ім. Г. Кажбука в Закарпатті намагається створити новий адміністративний район, який об'єднав би територію компактного проживання румун. Подібна ситуація спостерігається і в Чернівецькій області.

Конфліктогенний потенціал містить в собі ініціатива угорської меншини Закарпатської області щодо утворення та її території угорського автономного округу з центром в Берегові. Серед тривожних тенденцій сьогодення – політизація угорських громадських організацій на тлі активної агітації угорських ЗМІ за повернення частини українського Закарпаття до Угорщини, встановлення пам'ятників угорським діячам та вивішування угорських прапорів на будівлях державних установ у місцях компактного проживання, демонстративне перейменування Ужгорода на Унгвар у публікаціях.

Чи не найбільш політизованим є сьогодні російський національно-культурний рух в Україні, який набув свого поширення на Сході, Півдні та в

Криму. Саме тут найактивніше діють проросійські організації та партії. Мешканці цих регіонів відчувають російський вплив щодня. Інформацію отримують переважно з повідомлень російських інформагенцій та «об'єктивних» видань на кшталт «Русская правда» або «Приазовский рабочий».

Проросійська мережа громадських ініціатив в Україні розгортається через складну структуру неформальних груп, НУО, інтернет-сайтів та ЗМІ. Нині в Україні є близько 20 всеукраїнських (з них 14 офіційно зареєстрованих) і понад 300 регіональних організацій, які вважають себе об'єднаннями російських співвітчизників. Це не рахуючи молодіжних, православних, козацьких та інших проросійських об'єднань. Їхні назви кажуть самі за себе: «Русский совет Украины», «Русское содружество», «За Украину, Беларусь, Россию» («ЗУБР»), «Союз русского народа». Крім того, існує низка проросійських політичних партій. Мета цих організацій прописана у «Довіднику російського співвітчизника»: «Посилення економічного та політичного впливу нашої зарубіжної діаспори, росіян, на життя країн їх помешкання». 2008 року було створено Всеукраїнську координаційну раду організацій російських співвітчизників, як «платформу для формування більш високоорганізованого представницького органу росіян України». Дехто з керівників цього утворення припускається думки, що цей проект «буде реалізований як національно-культурна автономія зі своєю системою виборності» [Цит. за: 47]. Безпрецедентних масштабів набув вплив проросійських організацій на виборців під час проведення президентських виборів 2004 р. Відверто пропагандистський характер мала на той час діяльність на території України «Російського клубу», яка фактично порушувала норми українського законодавства. Найбурхливіша діяльність російських політиків та вітчизняних проросійських організацій спостерігається в тих регіонах, де є консульства Російської Федерації. У цих регіонах («регіонах особливої уваги «кремлівських бригад» «аналітиків, агітаторів і провокаторів», відзначає І. Лосєв, поступово створюються

своєрідні інформаційно-культурно-політичні «бантустани», де забезпечується потужний потік російської провладної інформації разом з інформаційним продуктом місцевих проросійських ЗМІ, з одночасним блокуванням усіх альтернативних думок, діє фактична заборона на україномовні газети і журнали. Такі штучно ізольовані квазідержавні утворення, на думку журналіста, використовуються також для пришвидшеного формування місцевих псевдоетносів. При цьому, як далі пише І. Лосєв, «у деяких регіонах цілеспрямовано змінюють ментальні коди, систему історичних знаків, уявлення про норму й аномалію, що не провіщає Україні нічого доброго», «до проблемних регіонів України (Крим і Донбас) додаються нові, де буде створено атмосферу культивування антиукраїнських настроїв та цькування проукраїнських» [130, с. 26 – 28]. У цьому контексті не можна обійти увагою публічне знищення членами молодіжної організації «Великая Русь» у Харкові пам'ятної дошки Патріарху УГКЦ Йосипу Сліпому, що спричинило напруження в українському багатоетнічному суспільстві.

Проведений нами аналіз діяльності вищезазначених організацій етнічних меншин дає підстави для припущення про наявність відпрацьованого механізму роботи цієї мережі: від генерування інформаційних приводів, масованої інформаційної кампанії до ініціювання масових акцій протесту. За підрахунками Д. Якушева, до інформаційного тиску на Україну задіяно понад 60 російських електронних засобів масової інформації. Діяльність більшості з них, на його думку, пов'язана з відповідними підрозділами російських спецслужб [294]. Активно розширює свою присутність в Україні російський англомовний канал Russia Today. Створено українську редакцію радіо «Голос Росії». Українській проблематиці присвячено щотижневу годинну програму на радіо «Ера».

Аналізуючи процеси самоорганізації етнічних росіян України, не можна оминати увагою діяльність низки проросійських партій: Всеукраїнської партії «Союз», політичної партії «Держава», Прогресивної соціалістичної

партії України (ПСПУ), Слов'янської партії, Слов'янського народно-патріотичного союзу та ін. З ПСПУ тісно пов'язана діяльність громадської організації «Донбасская Русь». Одним із пропагандистських трендів цієї організації є гасло «Донбас с Россией!». Як результат політизації Руського Руху України, на його основі було створено партію «За Русь Единую», з червня 2002 р. – партію «Русский Блок», яка має в Україні понад 300 відділень і налічує 110 тис. членів. Щодо деструктивної діяльності партії «Родина», то її лідери відверто закликають до федералізації та децентралізації України, активно спекулюючи на нерівномірності соціально-економічного розвитку регіонів, що є одним з потенційних етноконфліктних чинників суспільних відносин у сучасній Україні.

Як пише у своїй статті Л. Надієва, опублікованій в газеті «Чорноморські новини» 25 липня 2009 р., «проросійська організація «Родина» регулярно пропагує Росію, та те, як там усе добре, і ганьбить Україну». Протиправну діяльність цієї партії показово характеризують події, що сталися 21 серпня 2009 р. на одеському ринку «Південний», пов'язані із силовим його захопленням, вчиненням безладів, перекриттям життєво важливої для Одеси автомагістралі. Їх спровокували активісти створеної на гроші російських спецслужб партії «Родина», внаслідок чого постраждали і пересічні громадяни, і співробітники міліції. Така була оцінка цих подій представниками 12 обласних партійних та громадських організацій Одеської області, які вимагали від вищих посадових осіб держави рішучих дій із відновлення законності, захисту прав жителів Одеси та національної безпеки України. Заклики до автономізації за етнічною ознакою східного регіону України характеризують діяльність Слов'янської партії та громадської організації «Донецька республіка», проведення ними заходів, приурочених до річниць утворення Донецько-Криворізької республіки. Прапори забороненої організації «Донецька республіка» знову з'явилися на центральній площі Донецька 9 травня 2010 р.

За результатами проведення виборів до Верховної Ради України 1998, 2002, 2006 років жодна з проросійських партій не отримала й одного відсотка голосів виборців. Отже, байдуже ставлення до них переважної більшості населення та фактично відсутність більш-менш помітної в українському суспільстві діяльності проросійських партій дає нам підстави припустити, що основне спрямування самоорганізації російської етнічної спільноти в Україні (нарощування загальної присутності російських інтересів в Україні на рівні громадянського суспільства) визначають процеси розвитку власне громадських організацій та рухів, співпрацю з проросійськи налаштованими козацькими організаціями, латентну підтримку їхньої діяльності з боку УПЦ Московського патріархату. Так, активну участь у громадському житті Криму й Севастополя бере російська козацька община «Соболь», яка традиційно виходить на масові заходи під російськими прапорами.

За висновком О. Музичка, проросійські організації фінансово та ідеологічно пов'язані з громадськими та політичними організаціями Російської Федерації. Попри розбіжності у статусі та назвах, російські громадські та національно-культурні товариства, УПЦ МП та проросійські партії, на його думку, стають єдиним фронтом, вістря якого спрямоване проти державних інтересів України [147, с. 46]. Аналогічної думки припускається й О. Горбачевський: «фінансування деяких проросійських організацій відбувається офіційно: наприклад, за посередництвом Фонду підтримки російської культури («Русский фонд») або ж фонду «Русский мир», створеного указом Володимира Путіна у 2007 р. А коли йдеться про неадекватні організації, асоціація з якими для Росії шкідлива, у справу вступають провокатори на кшталт Затуліна, Леонтєва, які таємно завозять готівку для антиукраїнських акцій, та російські спецслужби». Далі у своїй статті О. Горбачевський цитує Сергія Проваторова, редактора «Русской правды», який стверджує, що під знамена проросійських організацій в Україні часто стають аферисти, які прагнуть лише освоювати наданий Росією бюджет [47]. Своєю активністю на пострадянському просторі вирізняються й

російський Центр системного аналізу та прогнозування, Російсько-Український Інформаційний Центр. У підготовленій ними «Заяві учасників міжнародної конференції «Русько-український культурно-мовний простір: Від протистояння до співробітництва» (Київ, 16 листопада 2010 р.) містяться сентенції щодо штучного насадження української мови, тоді як «більша частина українських громадян, у тому числі й етнічних українців, використовує руський у якості материнської мови і при цьому руський не має не лише державного, але й навіть регіонального статусу». Таку ситуацію російські аналітики зазначених вище структур характеризують «як гуманітарний геноцид, який держава організує проти власних громадян».

Деструктивна діяльність проросійських організацій, що ставлять під сумнів територіальну цілісність і демократичні цінності Української держави, отримала відповідну оцінку компетентних органів України. У своєму інтерв'ю газеті «Kyiv Weekly» від 18 вересня 2008 р. В. Наливайченко зазначив, що СБУ неодноразово «попереджала про так звані «проросійські організації», які насправді мало пов'язані з Росією, «зате близькі до корупційних і олігархічних кіл», просуваючи їхні інтереси на території України за дуже великі гроші. У цьому контексті важливо відмітити, що соціально-економічна специфіка Східного регіону України багато в чому обумовлена взаємозалежністю окремих вітчизняних галузей та виробництв з російськими усталеними торгово-економічними відносинами, годі вже казати про досить тривалі історичні та культурні зв'язки. При цьому спостерігається взаємна зацікавленість і вітчизняного, і російського бізнесу у подальшому налагодженні ефективного співробітництва. За висновком Я. Матійчика: «У той час як Київ докладав зусилля у політиці партнерства та інтеграції до НАТО і Євросоюзу..., Москва впродовж тривалого часу... всіляко зміцнювала свої позиції в Україні. Робота велася як на «національному» рівні, так і на «регіональному»... територіально – концентрація зусиль була здійснена щодо Криму, Луганська, Харкова, Донецька... Одним з чільних напрямів цієї роботи стало «налагодження і всіляке зміцнення зв'язків» з

проросійськи налаштованими особами та організаціями. Її розвитку неабияк сприяв «російський бізнес» в Україні, який був і донині залишається політично заангажованим Кремлем у справи зовнішньої політики Росії. Цей бізнес виконував і виконує триєдине завдання: «шукати «своїх людей» і корпоратизувати їх... – вести справу до набуття контролю у відповідних галузях/секторах» [136, с. 4].

Об'єднавчі процеси в середовищі російської етнічної спільноти характеризує створення наприкінці 2008 р. в Україні «Всеукраїнської ради російських співвітчизників», яка об'єднала в парасолькову асоціацію майже всі діючі в Україні проросійські організації («Російська рада України», «Російська громада Криму», Всеукраїнське об'єднання «Російська співдружність» та ін.). Метою цієї мережі громадських ініціатив було проголошено проведення «масштабних культурних загальноукраїнських акцій» з популяризації цивілізаційного вибору на користь «православно-слов'янської», «руської» цивілізації. Звичайною провокацією, якою керують і фінансують партійні діячі з правлячої в Росії «Єдиної Росії», охарактеризували вітчизняні ЗМІ акцію зі збирання книжок російською мовою для братнього українського народу, організовану 2009 року Челябінським регіональним осередком «Молодої гвардії Єдиної Росії». «Підставами» для її проведення слугували, як на нашу думку, невтішні для прихильників відновлення «единой и неделимой» Росії результати соціологічного дослідження, яке проводив в Україні російський фонд «Русский мир» і які були оприлюднені в «Голосі України» 8 грудня 2009 р.: 86% усіх опитаних російськомовних громадян України заявили, що сприймають Україну як свою Батьківщину, а 72% – назвали себе її патріотами.

Останнім часом спостерігається незвично бурхливий рух зі створення нових громадських організацій та рухів, переформатування національно-культурних та громадсько-політичних російських організацій Криму, діяльність яких фінансується, ініціюється та спрямовується з-за кордону. Так,

звотною реакцією на проведення під патронатом НРУ наприкінці листопада 2009 р. в Севастополі установчих зборів нової громадської організації – Української Національної Ради стало створення коаліції кримських проросійських сил «Русское единство», до якої, зокрема, увійшов Фронт «Севастополь – Крым – Россия», який вважає перебування Криму у складі України незаконним і виступає за повернення півострова Російській Федерації. До координаційної ради нової коаліції також увійшли Севастопольський козацький союз «Русь». Його активісти брали безпосередню участь у безладах на Графській пристані, коли ВМС України планували встановити там меморіальну дошку на честь річниці Українського Чорноморського флоту, новостворені організації – «Русские силы Крыма» та «Опора Крыма». На думку політологів і політиків, новий рух «Русское единство» є проектом російських спецслужб, ця структура фінансується з-за кордону, її діяльність спрямована на розпалювання міжнаціональної ворожнечі, руйнування конституційного устрою України, реалізація цього політичного проекту пов'язана з перебуванням у Криму військових формувань РФ, необхідністю пролонгувати перебування ЧФ РФ після 2017 р. Не виключають політологи й журналісти й того, що ця структура пропонуватиме провести референдум стосовно перегляду статусу Криму – оголосити Крим російською територією, частиною РФ [219, с. 4].

Отже, в умовах посилення небезпеки глобалізації та впливу політики «нового регіоналізму» на політизацію етнорегіональних відмінностей, загалом на процеси створення сучасної європейської, соціально-правової Української держави на засадах пріоритету прав людини й громадянина особливої ваги набуває розуміння суспільством і державою значущості питань, пов'язаних із забезпеченням етнополітичної безпеки, консолідації всіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного й демократичного розвитку єдиної України. Важливою складовою цього розвитку виступає самоорганізація національних меншин. Цю тенденцію, передусім,

характеризує створення та діяльність національних громадських об'єднань, що передбачено ст. 14 Закону України від 25 червня 1992 р. «Про національні меншини в Україні». Реалізація положень законів України «Про національні меншини в Україні» та «Про об'єднання громадян» сприяла активному процесу створення громадських організацій етнічних меншин, національно-культурних товариств і на всеукраїнському, і на регіональному рівнях.

Політизація процесів самоорганізації національних меншин, діяльності національних громадських об'єднань багато в чому обумовлена політикою регіональних та місцевих адміністративних груп, коли навколо керівників регіональних державних структур на ґрунті спільності політичних та економічних інтересів представників держапарату і комерційних структур формуються могутні регіональні адміністративно-економічні групи, які у своїй практичній діяльності виходять з прагматичних інтересів власного бізнесу, наявності тісних економічних зв'язків з бізнесовими структурами інших держав. Звідси, на думку дослідників, випливає пошук допомоги у найближчих закордонних сусідів. В результаті зростає небезпека зовнішньо-регіональних загроз і дестабілізуючого впливу прикордонних держав [257, с.433]. Продовжимо цю тезу: регіональна влада за такої ситуації почала діяти як реальна влада у сфері внутрішньої й зовнішньої політики та, що головне, перебрала на себе функцію практичної реалізації національних інтересів України в інтеграційних зовнішньополітичних, зовнішньоекономічних процесах. Досить актуальним у цьому контексті ми вважаємо такий висновок академіка І. Ф. Кураса: «Хоча ми не можемо сказати, що етнонаціональні і відцентрові регіональні проблеми набрали в Україні вкрай небезпечного вигляду, проте не маємо підстав закривати очі й на те, що ці проблеми існують і можуть легко стати детонатором для інших, більш конфліктогенних проблем» [117, с. 278].

Однак не лише намагання деяких прикордонних з Україною держав реалізувати свої прагматичні інтереси на теренах нашої держави всупереч її

власним національним інтересам спричиняє політизацію діяльності громадських організацій етнічних меншин України. Ця проблема є також похідною від низки інших проблем, на які вказує В. Котигоренко: регіональні відмінності в етнополітичній самоідентифікації українських громадян, нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів України, недосконалість її адміністративно-територіального устрою та правових регуляторів етнонаціональних відносин, політична безвідповідальність правлячого класу тощо [102]. Щодо останнього чинника, то, на думку голови Російської общини Криму С. Цекова, основною причиною поширення сепаратистських настроїв в Криму («сепаратизм в Криму, безумовно, має місце, і відсоток тих кримчан, які хотіли би бути разом з Росією, перевищує більше 70%») є «дії керівництва України», а також «українських ультра-націоналістів», які впритул не бачать порушення прав росіян, «перш за все, мовних і культурних, права на свободу совісті і багато інших прав» [222].

До подібних сентенцій вдаються й лідери Народного фронту «Севастополь – Крим – Росія», які в січні 2008 р. після завершення прес-конференції поставили свої підписи в прес-релізі із закликом до насильницької зміни нинішніх кордонів України: буцімто «українська влада знищує в Криму російську мову, російську культуру, російський народ». Безпідставність подібних поширених у ЗМІ висловлювань лідерів проросійських громадських організацій очевидна. Водночас, важко не погодитися з таким висновком П. Тарашука – автора статті «Україна російська чи українські росіяни?», яка побачила світ у грудні 2009 р. на шпальтах журналу «Український тиждень»: держава не просто усунулася від виконання своїх функцій у мовно-культурній сфері, але й «чинить точнісінько навпаки, ніж треба: зводить українців до статусу упослідженої національної меншини, заганяє українську культуру в гетто, всіляко потурає націоналістам-русифікаторам, не чинить опору масованій культурній інтервенції з боку Росії, не надаючи належної допомоги україномовним ЗМІ, громадським організаціям і рухам державницького спрямування. Показовими

прикладом можуть слугувати вкрай скрутне становище, в якому опинилася наприкінці 2009 р. внаслідок деструктивних дій чиновників єдина україномовна газета в Криму «Кримська світлиця», спроби Одеської обласної ради вигнати обласне об'єднання товариства «Просвіта» з орендованого ним приміщення. Як пише вже згадувана нами Л. Надієва, в Одесі не продають україномовні газети та журнали, і ніхто не хоче помічати, що це цілеспрямована акція, щоб на Сході і Півдні України люди користувалися тільки російськомовною пресою. За такої ситуації, як пише Д. Видрін, «навіть чи нам вдасться безболісно проскочити необхідну проміжну фазу, коли всі етноси України сформуєть досить монолітну (за неминучих розбіжностей) українську націю», адже і всередині будь-якого суспільства, і поза ним завжди є сили, зацікавлені в його дестабілізації, намаганні використати потенціал етнічних меншин як знаряддя для досягнення сепаратистських цілей, як середовище рекрутування членів різних екстремістських організацій [31, с. 33]. Тому, вважаємо, в період етнічного ренесансу та політизації діяльності громадських організацій етнічних меншин, що створює підґрунтя для конфліктогенних ситуацій, надзвичайної ваги набуває підвищення дієвості державної етнополітики, подальше удосконалення політико-правових засад забезпечення етнополітичної безпеки України, протидія процесам міжетнічної конфліктності, яка подекуди набирає характеру екстремістської діяльності та етноконфесійного екстремізму, формування загальнонаціональної системи швидкого реагування на екстремістські дії та прояви сепаратизму. Формуванню спільної ідентичності громадян України, повнішому задоволенню потреб етнічних меншин, розвитку асоціативних та інституційних форм їх самоорганізації має слугувати ухвалення парламентом України концепції (стратегії) державної етнонаціональної політики, відповідний проект якої підготовлено вченими Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, а також кропітка робота з реалізації державної стратегії регіонального розвитку у контексті налагодження дієвої співпраці з

цих питань органів влади з національними громадськими об'єднаннями. Серед першочергових завдань етнонаціональної політики найважливішими є подолання негативних наслідків ціннісно-світоглядної та політичної сегментованості українського суспільства, пов'язаної з культурними, релігійними, мовними, соціально-економічними та іншими регіональними відмінностями, а також адекватне реагування органів державної влади на спекуляції на цих відмінностях з боку певних сил в Україні та поза її межами. Серед принципів цієї політики слід виокремити «гарантування громадянам всіх національностей, відповідно до чинного законодавства, прав на: об'єднання..., утворення національно-культурних і релігійних установ, організацій, асоціацій»; «заборона, згідно з чинним законодавством, об'єднань і організацій, щодо ідеологічних засад і діяльності яких виявлено і в судовому порядку доведено наміри або дії з розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі» [103, с. 46]. Вважаємо за необхідне звернути увагу на вельми затребувану сьогодні систематичну роботу з виховання дітей і молодих людей в дусі толерантного ставлення до різних народів, культур, релігій, вжиття владою своєчасних і рішучих заходів, аби унеможливити деструктивний вплив на них радикальних та екстремістських громадських формувань, створених за етнічною чи релігійною ознаками.

4.5. Релігійні організації в системі забезпечення національної безпеки

У «Стратегії національної безпеки України», затвердженій Указом Президента України від 12 лютого 2007 р., констатується: «В Україні суспільно-політичні події останніх років, як і в перші роки незалежності, гостро порушили проблему забезпечення національної єдності та соборності Української держави...». Конструктивне розв'язання цієї проблеми ускладнює «ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблемі з боку певних

внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування...» [192, с. 5], що, в свою чергу, актуалізує проведення комплексного аналізу: по-перше, суб'єктно-об'єктного впливу релігійних організацій на забезпечення життєво важливих інтересів громадян та поліконфесійного суспільства; по-друге, безпекової складової розвитку відносин держави з релігійними громадами з огляду на існування високого рівня конфліктогенності вітчизняного релігійно-церковного середовища, багато в чому обумовленого політизацією окремих релігійних організацій, впливом зовнішнього чинника на їхню діяльність: закордонних релігійних організацій, новітніх нетрадиційних культів і течій. Актуальність досліджуваної нами проблеми підтверджує такий висновок С. Здіорука, «Україна не зможе ефективно організувати свою безпеку й реалізацію національних інтересів, допоки Українська церква як Церква національна, котра стоїть на сторожі духовності і моральності української нації, не посяде належне їй місце, яке необхідно утверджувати всіма наявними засобами, включаючи державні потенції... не порушуючи догматів і канонів, що регулюють структурно-функціональні основи Церкви» [86, с. 56].

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. об'єднання громадян і релігійні організації є повноправними суб'єктами недержавної системи її забезпечення, протидії загрозам національним інтересам України, передусім у соціальній та гуманітарній сферах, якими є (відповідно до ст. 7 цього закону) криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення, поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб, загострення демографічної кризи, прояви моральної та духовної деградації суспільства, зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульність, бродяжництво та інші. Серед наслідків сучасної соціальної кризи – зниження духовного, морального й творчого потенціалу населення, моральне падіння особистості й суспільства, що посилює небезпеку втрати людьми уявлень про добро, благо та високі цінності, що негативним чином відображається на духовних

цінностях як складової частини національних цінностей.

Особливого значення в сучасних умовах набуває подвижницька діяльність церков і релігійних організацій у моральному вихованні молоді, протидії жорстокості, насильства та аморальності, зокрема шляхом налагодження викладання курсів духовно-морального спрямування. Надзвичайно важливим завданням було й лишається утвердження в суспільстві ідеалів високої моралі й гуманізму. Зміцненню авторитету Церкви в суспільстві належним чином послуговує реалізація нею низки соціально значущих функцій: компенсаційної, світоглядної, регулятивної, інтеграційної, комунікативної та інших; її небайдуже ставлення до проблем, пов'язаних із захистом та покращенням якості людського життя, морального та фізичного стану здоров'я громадян, що є одним із істотних чинників побудови соціально-правової Української держави. Соціальна робота Церкви уособлює для багатьох українських громадян її суспільно значущу місію. Суспільство ж, позбавлене справедливості, милосердя й доброчинності, перетворило б людське співіснування на суцільний жах. «Соціальний прогрес для церкви – це прогрес індивідуальних людських душ; коріння гріха для неї – всередині людини». Отже, вказують вчені, «перевлаштування суспільства треба починати звідти, а не зі скасування несправедливих суспільних відносин та інститутів, що зовсім не тотожне виправданню цих самих відносин та інститутів» [204, с. 29]. Утім дехто з вітчизняних учених припускається думки, що соціальний потенціал релігійних інституцій в Україні не може вважатися задіяним в обсягах, наближених до суспільних потреб: «Внесок Церкви у покращення соціальної моралі..., залагодження міжособистісних та міжгрупових конфліктів та інше залишається недостатнім. Релігійні об'єднання України сьогодні по суті існують значною мірою заради самих себе... не торкаючись нагальних проблем суспільного життя. А це не допомагає ані зміцненню стабільності в суспільстві, ані проведенню необхідних змін...» [230, с. 173].

Не погоджуючись загалом з таким висновком, вважаємо за необхідне

наголосити, що релігійні організації *як суб'єкти забезпечення національної безпеки* мають значні невикористані ресурси в контексті забезпечення національної безпеки на рівні її недержавної підсистеми у справі соціального служіння народу України. Потенціал церков дозволяє вести цю роботу значно ширше й інтенсивніше. Суспільно-корисна діяльність релігійних організацій особливо стає затребуваною на загальному тлі появи нових викликів і загроз глобалізації, передусім у природних сферах діяльності, якими є національно-культурницька, духовно-просвітницька, гуманітарно-благодійницька, милосердя і добротинність тощо.

Проблеми розвитку суспільно-релігійних відносин, особливості взаємодії суб'єктів політики та державної влади і релігійних організацій за появи нових викликів і загроз глобалізації, їх конфліктогенний потенціал ґрунтовно досліджуються у монографії С. Здіорука «Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття» (К., 2005). Незаперечний інтерес становлять матеріали постійно-діючого «Круглого столу» «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин», розміщених на шпальтах журналу УЦЕіПД ім. О. Разумкова «Національна безпека і оборона», щорічні аналітичні оцінки вчених НІСД суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку України, зокрема розбудовчої та деструктивної ролі релігійного чинника в сучасних трансформаційних процесах.

Власну типологію функцій Церкви як суспільно-функціонуючої інституції подає М. Добрускін, який виокремлює такі функції Церкви, як соціально-політичну (політична свідомість суспільства досягається через духовне єднання), світоглядну, компенсаційну, морально-етичну, культурну, міжнародну. На думку цього вченого, Церква виконує, крім перерахованих, також інтегруючу, благодійну, комерційну функції [75, с. 76 – 86]. Водночас, функції та роль Церкви в суспільстві, «соціальний простір» її дії – це величини історично змінні. Процес розширення сфери функціонального впливу Церкви на суспільство, поширення релігійного санкціонування на соціальні інститути, відносини, форми суспільної та індивідуальної

свідомості, поведінку та діяльність людей не є однозначним і перебуває в прямій залежності від суспільних потреб.

Затребуваність суспільством морального й соціокультурного потенціалу релігійних організацій підтверджують результати соціологічних досліджень, розміщених у вітчизняних ЗМІ: 33,4% опитаних віруючих українських громадян та 23,3% опитаних невіруючих вважають, що пріоритетними напрямками діяльності Церкви є допомога незаможним і хворим, благодійна діяльність. Серед інших напрямів було названо такі: організація притулків для бідних і сиріт, допомога безпритульним дітям, відстоювання інтересів населення перед структурами влади, об'єднання зусиль суспільних інституцій, українських громадян заради надання допомоги тим, хто її конче потребує. Проаналізувавши стан співпраці Церкви і держави, експерти Центру Разумкова вказують, що сьогодні суспільна потреба в Церкві зміщується з суто релігійного поля до соціальної сфери. Суспільство, на їхню думку, потребує не лише душопастирського, а й соціального служіння, що супроводжується просуванням церкви до сфери суспільного життя, яка раніше була для неї закрита, а також відмічають активізацію її участі в розв'язанні нагальних для громадян України проблем [280, с. 62].

Соціальне спрямування діяльності церков та релігійних організацій в Україні показово характеризує прийняття ними соціальних доктрин (УПЦ МП керується у своїй діяльності «Основами соціальної концепції Руської Православної Церкви» та іншими документами), оприлюднення низки звернень, заяв, послань, в яких вказується на гострі проблеми доби глобалізації, причини їх виникнення.

Загальновідомо, що поле діяльності у сфері соціального захисту обумовлене соціальними потребами, охоплює групи населення, в яких вони виникають, і воно (поле діяльності) обмежене певними сферами, що належать до компетенції соціальної політики: зайнятість, охорона здоров'я, житло, освіта та, що головне, соціальний захист і соціальне забезпечення, завданням якого є поліпшення умов праці та життя усіх верств населення,

надання особливого захисту та допомоги бідним і малозахищеним верствам населення. Під соціальним захистом у вузькому сенсі (social security) розуміють, у першу чергу, сукупність дій, спрямованих на надання допомоги під час життєвих криз.

Те, що Церква має активно сприяти підвищенню якості життя українських громадян, протидіяти разом з органами влади поширенню в суспільстві небезпечних тенденцій (скорочення чисельності населення, падіння народжуваності, соціальна незахищеність материнства й дитинства, переривання вагітності, наркоманія, алкоголізм, соціальний суїцид тощо) не викликає жодних заперечень з боку усіх християнських церков, впливових релігійних організацій України. Утім, відсутність бюджетної підтримки соціально орієнтованих проектів релігійних організацій, відмова їм в участі в конкурсах соціальних проектів, що організують місцеві органи влади та координаційні ради громадських організацій не дозволяє релігійним організаціям активно допомагати у розв'язанні соціальних потреб особам чи соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і самі не в змозі впоратися.

За сучасної доби соціальну складову подвижницької діяльності Церкви та релігійних організацій як суб'єкта недержавної системи забезпечення національної безпеки, передусім у соціальній й гуманітарній сферах, показово характеризує надання нею допомоги знедоленим громадянам, створення притулків для літніх людей та дитячих садків для дітей-сиріт, соціально-реабілітаційних центрів, гуманітарна допомога тим, хто постраждав від стихійного лиха та біженцям, організація відпочинку та оздоровлення дітей-сиріт та дітей із малозабезпечених сімей, добродійна діяльність у місцях позбавлення волі, співпраця з державними службами зайнятості, соціальними службами тощо.

Значущості тісної співпраці Церкви й держави в сфері охорони здоров'я людини, діяльності лікарняних храмів присвячено чимало публікацій. Показовим свідченням посилення ролі релігійних організацій як об'єднань

громадян у протидії викликам і загрозам глобалізації, національній безпеці України, головним чином у соціальній та гуманітарній сферах, а саме: у боротьбі з епідемією ВІЛ/СНІДу та подоланні її наслідків, слід вважати появу «Концепції участі Української Православної Церкви у боротьбі з поширенням ВІЛ/СНІД і роботі з людьми, які живуть із ВІЛ/СНІДом». У цьому документі не тільки констатується, що «Церква вважає своїм першочерговим обов'язком дати духовно-етичну оцінку епідемії ВІЛ/СНІДу» («Справжньою ж першопричиною... поширення епідемії є множення гріху і беззаконня, втрата суспільством фундаментальних духовних цінностей, етичних засад і орієнтирів... Усі ці руйнівні процеси свідчать про тяжкі духовно-етичні недуги, які вразили суспільство, і які, в разі їх подальшого розвитку, можуть призвести до національної катастрофи»), а й визначено основні напрями організації церковної роботи з людьми, які живуть із ВІЛ/СНІДОМ, та їхніми рідними: пастирська турбота; дияконія (служіння милосердя); освіта й катехізація. Зазначимо, що за темпами поширення ВІЛ-інфекції Україна сьогодні посідає перше місце у Східній Європі. Щодня від хвороб, спровокованих ВІЛ/СНІДОМ помирають 12 українців і 50 інфікуються ВІЛ-інфекцією. На початку 2010 р. в Україні проживало 360 тис. ВІЛ-інфікованих людей. Більш як 77% серед ВІЛ-позитивних – це українці працездатного віку (15 – 49 років). У 2014 р., прогнозують експерти, причиною майже половини всіх смертей може стати ця хвороба. При цьому, вказують експерти, багато людей, зокрема й учителів, не досить обізнані з цією проблемою, а на побутовому рівні існує дуже багато міфів та викривлень, які треба спростовувати [76, с. 6].

Соціальне служіння Церкви показово характеризує організація літніх таборів для дітей-сиріт та дітей із малозабезпечених сімей, створення благодійних їдалень, при залізничних вокзалах – каплиць та притулків, надання притулку та медичної допомоги знедоленим та інвалідам при монастирях. В українському суспільстві знаходить розуміння й підтримку реалізація церквою програми милосердя «В ім'я Христа», проведення

щорічних всеукраїнських благодійних акцій «Милосердя». Очевидно, що діяльність церкви в соціальній сфері, сфері доброчинності й милосердя суспільно затребувана та має значні резерви.

Суспільна значущість Церкви визначається не лише її духовним або ж соціокультурним впливом, а й активною участю у процесах державотворення. На переконання М. Рибачука, українська етнічність та народна релігійність виступають першоосновою буття української державності, основою стабільності в океані політичних та фінансово-економічних розбурханих пристрастей [205, с. 118]. Важливо відмітити, що в процесі свого історичного розвитку Церква ніколи не стояла осторонь гострих питань життєдіяльності суспільства, виховання людини й громадянина, оскільки не може залишати своїх мирян на самоті з гострими соціальними проблемами і негараздами, тим більше за появи нових викликів і загроз глобалізації. І сьогодні не втратило своєї актуальності звернення учасників згаданого нами III Архієпархіального собору Львівської Архієпархії УГКЦ про те, що держава і Церква – це два могутні партнери в служінні народу, і їхні відносини мають великий вплив на членів церкви і держави як цілості. Водночас, як свідчить історія, релігія й політика, як суспільні підсистеми, найтіснішим чином пов'язані між собою. Релігія – явище соціальне, і це означає, що вона тісно вплетена в тканину суспільного організму, впливає на політичну сферу багатьма способами, і може слугувати об'єднанню, і бути джерелом конфліктів в суспільстві.

У статті 7 Закону України від 19 червня 2003 р. «Загрози національним інтересам і національній безпеці України» зазначено, що основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України у внутрішньополітичній сфері, стабільності в суспільстві є імовірність виникнення конфліктів у сфері міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких релігійних громад, проявів сепаратизму в окремих регіонах України та інші. Щодо характеристики загроз за сферами національної безпеки, то релігійна складова є невід'ємною

частиною таких, як політична, соціальна, інформаційна, міжнародна та регіональна. Отже, за висновком вітчизняних учених, за сучасної доби жодна царина суспільного буття не залишається поза впливом церкви. При цьому за дедалі зростаючої активності релігійних організацій у державотворчому процесі простежується істотний симбіоз релігійного та політичного чинників [230, с. 160]. Системний аналіз ситуації, вважають учені, дає підстави констатувати: на загальному тлі міжконфесійного й міжцерковного протистояння, яке набуло ідеологічного підтексту, релігійне середовище містить певний потенціал деструктивізму і конфліктогенності, що становить реальну загрозу національній безпеці України [74, с. 219 – 227].

Як свідчить зарубіжний (балканський) досвід, тривала дія будь-якого з трьох основних чинників: соціально-економічного, національно-мовного, релігійно-конфесійного – може призвести до серйозного внутрішньополітичного конфлікту в суспільстві та має наслідком розпад єдиної раніше держави.

Існування високого рівня конфліктогенності в суспільно-релігійному середовищі багато в чому обумовлене залученням до політики окремих релігійних організацій, впливом зовнішніх чинників на їхню діяльність. За такої ситуації – політизації релігійно-церковного середовища – питання забезпечення національної єдності та соборності Української держави перетворилися на об'єкт небезпечних політичних спекуляцій з боку і внутрішніх, і закордонних політичних сил. В окремих випадках, вказують В.Горбулін і О. Литвиненко, ці прояви набувають ознак зазіхань на територіальну цілісність, що, в свою чергу, актуалізує дискусію щодо реальних суспільних проблем: «спроможемося сказати вголос про засилля клерикалів у суспільному житті, про світський характер нашої держави і про те, що суспільною релігією є марновірство й поганство найпримітивнішого штибу» [48, с. 97 – 98].

Щодо внутрішньої сфери загроз національним інтересам, то, за висновком учених, релігійна складова має найбільший прояв через

активізацію сепаратистських настроїв у деяких регіонах України, політичне протистояння та міжрегіональні диспропорції в життєвому рівні населення. При цьому духовно-релігійна складова впливає й може істотно підвищувати небезпеку інших загроз національній безпеці України у найважливіших сферах життєдіяльності суспільства: політичній, економічній, соціальній, військовій, інформаційній.

Конфлікти навколо «русинського питання», політизація та радикалізація русинського, інших сепаратистських рухів та громадських об'єднань, створених за етнічною ознакою, обумовлених поєднанням етнічного та конфесійного чинників, показово свідчать про те, що сьогодні проблеми, які виникають в релігійному середовищі, мають не лише віросповідання (серед протистоянь на релігійному ґрунті: внутрішньо-православне, обумовлене розколом в українському православ'ї; православно-ісламське; протистояння між традиційними християнськими церквами і неорелігійними рухами тощо). Однією з причин такої ситуації є те, що представники окремих конфесій лобіюють національні, етнічні, регіональні інтереси, що надає міжконфесійним конфліктам політичного забарвлення.

Потужним чинником, що спричиняє конфліктність в релігійному середовищі, а отже, посилення уваги держави до релігійних організацій як до об'єктів національної безпеки, слід вважати надмірний рівень політизованості духовно-релігійного життя, високий рівень політизації діяльності окремих релігійних громад та поява низки конфесійно орієнтованих політичних організацій, їх втягування у протистояння між політичними силами. Політизація релігійно-церковного середовища, тим більше – політичний характер взаємодії етнічного й релігійного чинників негативно позначається на розвитку етнополітичної ситуації та міжконфесійного діалогу в регіонах, призводить до створення своєрідних політико-конфесійних систем закритого типу, з ворожим ставленням одна до одної [80, с. 48].

Останніми роками в Україні спостерігається тенденція до активізації політизованих ісламістських рухів, поширення радикальних релігійних учень (політичного ісламу) серед представників кримськотатарської громади, які сповідують традиційний іслам. Маємо констатувати й про здатність сприйняття деякими представниками мусульманської спільноти Криму соціальних ідей ісламу в крайніх радикально-екстремістських формах. Часто ці процеси знаходять підтримку з боку певних релігійних і релігійно-політичних організацій ряду країн Близького Сходу. Відтак, актуалізується завдання протидії втручанню зарубіжних держав через засоби духовно-релігійного впливу у внутрішні справи Української держави, проявам сепаратизму та екстремізму, намаганням автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України.

Не може не насторожувати й той факт, що останнім часом у Туреччині з'явилися мапи, на яких Крим і Північне Причорномор'я включено до складу «Великого Турана». За такої ситуації, М. Вавринчук припускається думки, що турецьке керівництво сьогодні втілює в життя ряд заходів, спрямованих на реалізацію власних довгострокових інтересів, що стосуються Криму, створення механізму, спрямованого на забезпечення політико-економічної залежності цього регіону від Туреччини [24, с. 70 – 71].

Проведений нами аналіз загроз національній безпеці України в духовно-релігійній сфері засвідчив існування деструктивного впливу на суспільно-політичні процеси низки закордонних релігійних та місіонерських організацій, радикально-екстремістських ісламістських, зокрема ваххабітських, формувань на стан національної безпеки України. Не можна оминати увагою поширену у жовтні 2009 р. у засобах масової інформації інформацію щодо проведення спільної операції МВС і СБУ України з метою покласти край діяльності екстремістів кримського угруповання, які вважають себе прихильниками радикальної течії ісламу «Ат Такфір Валь Хиджра», та угруповання ісламістів, яке діяло в Сімферопольському районі АР Крим, готуючись до збройного джихаду. Побіжно відмітимо, що угруповання

ваххабітів заявили про себе в Криму ще на початку 2000-х рр. Відтоді в Криму діють місцеві осередки «Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі» (Ісламська партія визволення), яка визнана світовою спільнотою терористичною організацією. За оцінками експертів (оприлюднені на шпальтах газети «Сьогодні» 27 жовтня 2009 р.), ця партія нараховує декілька тисяч своїх прихильників – мешканців Криму, налагодила випуск загальнокримської газети «Відродження».

З початку 1990-х рр. в Україні спостерігається посилення активності радикально-екстремістської партії «Брати-мусульмани». Під виглядом місіонерів на територію нашої держави стали прибувати емісари міжнародних місіонерських та релігійних організацій, як-то «WAMU» (Міжнародна асамблея мусульманської молоді), «Всесвітня ісламська ліга», «Ісламська конференція» та інші. Всі ці міжнародні мережеві організації активно співробітничать з мусульманськими громадами України, надають їм широку фінансову та матеріальну допомогу, створюють нові мусульманські громади. Основну увагу представники «Хізб ут-Тахрір» і «Брати-мусульмани», приділяють молоді та дітям-сиротам, для яких організують літні табори. У своїй статті «Ваххабіти у Криму: міфи і реальність» («Русский Севастополь», травень 2004 р.) Р. Халілова відзначає, що «цим формуються передумови формування в Україні і особливо в Криму ідеологічної бази терористів серед місцевого населення». Далі він вказує, що Кримський півострів представляє для цих двох партій особливий інтерес, адже Крим, як один із стратегічних регіонів світу, має строкатий етноконфесійний склад населення, що створює «загрозу розпалювання міжетнічних і міжконфесійних протиріч та конфліктів, аж до збройного протистояння. Це може призвести до підриву територіальної цілісності України, так як в результаті діяльності цих організацій, які використовуються зарубіжними спецслужбами в стратегічних цілях, можливо відділення Криму від України». Р.Халілов також вказує, що метою екстремістсько-радикальних формувань є використання кримських мусульман з метою знищення

української державності: «Відпрацьовуючи вкладені в них гроші, ваххабіти зобов'язані спровокувати міжнаціональний, міжконфесійний конфлікт. Це в подальшому призведе до виникнення зони бойових дій, не даючи можливості до розвитку туристичного бізнесу і видобутку газу та нафти, також витисне російські нафтові компанії. Це планується зробити по іракському сценарію. Методика роботи ваххабітов полягає в тому, що вони повинні впроваджувати в мусульманське середовище ідеї ваххабізма та підштовхнути ситуацію до розвитку по Югославському сценарію». Аналогічної точки зору притримується Л. Усманов, який у своїй статті «Ситуація в Криму: погляд зсередини», розміщеної на шпальтах журналу «Проблеми безпеки особистості, суспільства, держави» (2008, № 8), причини поширення сфери впливу «Хізб ут-Тахрір» вбачає у тому, що українське законодавство дозволяє активістам цієї партії безкарно вести агітацію, розповсюджувати літературу та вербувати нових прихильників.

У контексті вищезазначеного важливо відмітити, що влітку 2009 р. Духовне управління мусульман Криму вимагало від кримської влади не дозволяти легалізацію на півострові руху «Хізб ут-Тахрір» та інших радикальних ісламістських організацій, звинуватило чиновників у потуранні релігійним радикалам. Із різкою заявою на адресу Республіканського комітету у справах релігій при Раді Міністрів АР Крим виступив муфтії мусульман Криму хаджа Еміралі Аблаєв. Зокрема, він заявив про те, що влада «увімкнула зелене світло» ісламістам, «не тільки не підтримує інституції традиційного Ісламу в Криму, але ставить їм палки в колеса. І водночас, створює сприятливі умови для напівлегальної діяльності в регіоні течій більш радикального і фундаменталістського спрямування, реєструючи автономні мусульманські громади, за якими стоять ваххабіти, «Брати-мусульмани» і рух «Хізб ут-Тахрір», який «несе у собі загрозу майбутньої радикалізації міжконфесійних стосунків і дестабілізації етнополітичної ситуації в Криму, сіються зерна ворожнечі і протистояння на релігійному ґрунті». За такої ситуації, місцеві оглядачі припускаються думки, що «без

допомоги держави традиційний Іслам швидко програє закордонному фінансовому і політичному впливові на кримську Умму – мусульманську громаду, яка є найбільшою в Україні» [188].

Зважаючи на створення кримськими татарами за досвідом косовських албанців паралельних органів влади, В.Дергачов передбачає досить небезпечний сценарій розвитку ситуації на Кримському півострові, за яким радикальні угруповання, які організують підготовку бойовиків, «в «час Х» можуть скласти ядро Армії визволення Криму на чолі з «чесними» і «демократично» орієнтованими польовими командирами», в подальшому «буде проголошена Кримськотатарська державність під американським протекторатом», слід очікувати перетворення Криму на найбільший транзитний вузол наркотрафіка [69, с. 48]. Показовим у цьому контексті є те, що чеченські бойовики створили паралельну власну владну вертикаль «імарат Кавказу», який користується корумпованістю місцевих чиновників.

З огляду на той факт, що «Хізб ут-Тахрір» ставить за мету сприяти поверненню мусульман до ісламського способу життя шляхом створення єдиного Халіфату на території держав, населення яких традиційно сповідує іслам, має помітний вплив на частину кримськотатарської молоді, заслуговують уваги результати соціологічного опитування кримських татар (респондентів віком від 17 до 36 років, причому респонденти у віці 17-26 років склали 60% усіх опитаних), проведеного 20-30 серпня 2007 р. Сімферопольською міською громадською організацією «Інститут соціальних досліджень» та Українським незалежним центром політичних досліджень (УНЦПД). Отже, 24,7% опитаних переконані у тому, що найбільш прийнятне майбутнє Криму – це незалежна держава кримських татар. Водночас, у відповідях респондентів на запитання «Яким Ви бачите майбутнє Криму?» 80% переконані, що через п'ять років Крим не змінить свого статусу. Однак, даючи прогноз на наступне двадцятиліття, в цьому впевнені вже трохи більше половини респондентів [236, с. 76].

Додаткової напруги міжетнічним відносинам та поширенню впливу радикальних мусульманських формувань надає розколотість та неоднорідність кримськотатарського національного руху, наміри радикальної його частини змінити нинішній державно-правовий статус Кримської Автономії на національно-територіальний (Кримськотатарська партія національного руху, Фонд підтримки досліджень корінних народів Криму та інші).

Важливо відмітити, що екстремізм і тероризм мають цілком земні причини свого існування і не санкціонуються релігією ісламу, тим більше – забороняються. З метою послаблення впливу радикально-фундаменталістських течій ісламу на мусульманське середовище України, оптимізації процесу полівіросповідної інтеграції вітчизняного багатоетнічного соціуму важливим завданням владних структур слід вважати налагодження конструктивного діалогу з усіма мусульманськими організаціями (ісламськими традиціоналістами, реформістами та модерністами), що діють в Україні та сповідують принцип ненасильства. За висновком М. Кирюшка (Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; 2008; Вип. 40), у разі невжиття українською владою, передусім органами державної влади АР Крим, ефективних заходів щодо організації моніторингу процесів у потенційно високо-конфліктному мусульманському середовищі, у недалекому майбутньому слід очікувати хронічних, довготривалих форм конфліктних проявів серед мусульман Криму, які у разі збігу з етнічними конфліктами і загостренням настроїв сепаратизму на півострові здатні утворити суттєву загрозу стабільності держави, а в перспективі й безпеці Чорноморського регіону. Отже, діяльність вітчизняних ісламістських формувань, яка базується на ідеологемах політичного ісламу, їх використання зарубіжними політиками та організаціями у досягненні власних прагматичних цілей стає дедалі вагомішим ризиком для національної безпеки України. Існує нагальна потреба у розробці ефективної

стратегії дій української влади в духовно-релігійній сфері, яка б базувалася на розумінні теорії і практики ісламу в сучасному глобалізованому світі, а також у проведенні моніторингу виявлення джерел (основних чинників) соціальної, етноконфесійної напруги у регіонах України (бідності, безробіття, нелегальної міграції; тут варто вказати на той факт, що більшість членів «Хізб ут-Тахрір» ніде не працює), інтенсифікації заходів державної політики, спрямованих на соціальну адаптацію репатріантів та досягнення міжетнічного взаєморозуміння кримського соціуму, запровадженні обов'язкової процедури реєстрації усіх без винятку релігійних організацій тощо.

Серед різних за своїм походженням перепон на шляху подолання розколу в українському православ'ї, міжконфесійного протистояння: втручання політиків у внутрішні справи Церкви (міжцерковний діалог), надання політико-адміністративної підтримки тій чи тій конфесії, зокрема щодо приналежності церковних будівель та церковного майна тій чи тій конфесії, почергового богослужіння храмів (показовий приклад: міжконфесійне силове протистояння 2005 р. віруючих УПЦ Московського патріархату і УПЦ Київського патріархату в Острозі за будівлю Свято-Воскресенського собору). Досить тривожною тенденцією слід вважати залучення до міжконфесійного протистояння і козацьких, і радикальних націонал-патріотичних організацій воєнізованого типу. Події навколо захоплення Свято-Духівського собору в Ромнах 5 листопада 2008 р. – показове підтвердження цієї тенденції.

Єдності та стабільності в Україні, безумовно, перешкоджає штучна інтенсифікація процесу утворення єдиної Української помісної православної церкви в контексті проблеми розколу в українському православ'ї, наміри деяких релігійних організацій поділити Україну на канонічні території на загальному тлі мусування питання про канонічність/неканонічність, що супроводжується залученням окремих політичних сил до міжконфесійного протистояння. За О. Литвиненком, церковний розкол виступає цілком

негативним чинником, який додатково стимулює розкол політичний, отже, становить загрозу національній безпеці. При цьому проблему вчений пов'язує з тим, що зовнішня й внутрішня духовна й політична площини не є автономними, а впливають одна на одну [126, с. 854]. Як відомо, 13 грудня 2005 р. відбувся Всеукраїнський форум «За Єдину Помісну Церкву». Основний зміст документів форуму (за повідомленням ЗМІ): заклик до держави надавати активну підтримку УПЦ КП, випадати проти УПЦ МП, «яка проводить політику сусідньої недружньої держави».

Своєю активністю особливо вирізняються навколорелігійні організації, члени яких належать до УПЦ МП. Про латентну підтримку УПЦ МП діяльності таких громадських формувань може свідчити проведення в Сімферополі 4 грудня 2008 р. молебню в храмі Петра й Павла, після чого учасники «Руського маршу» пройшли вулицями міста, тримаючи в руках прапорці «Руського блоку», Руської громади Криму, а також прапори Російської Федерації. Аналізуючи ці події, оглядачі ЗМІ наголошували, що «у самій Росії «Руський марш» розглядався як заходи... правої опозиції», «кримські русофіли, таким чином, виставили себе на посміх, виступивши «великими католиками, ніж Папа».

У контексті відокремлення релігії від політики, зменшення заполітизованості релігійного середовища вважаємо досить важливими рішення Священного Синоду УПЦ МП від 11 листопада 2008 р. щодо засудження так званого політичного православ'я (в синодальній постанові підкреслено, що жоден хресний хід «не може відбуватися під політичними гаслами чи бути присвячений подіям політичного життя»), а також діяльності Союзу православних братств України, інших громадських організацій мирян («Православна громадськість Одеси», «Духовно-патріотичний союз «Новоросія»), діяльність яких має відверто політичне забарвлення.

Показовими прикладами використання окремими політичними силами релігійних інституцій як інструмента впливу на виборців можуть слугувати останні виборчі кампанії: агітація за представників певних партій, виборчих

блоків, включення деяких священнослужителів до виборчих списків. Таку тенденцію засвідчує оприлюднене 2008 р. на шпальтах газети «Громадський захисник» «Відкрите звернення до всіх вірних чад і духовенства Української православної церкви Московського патріархату Сергія Іваненка-Коленди, протоієрея Української православної церкви», який 2004 р. відкрито виступив проти «незаконної політичної пропаганди в церкві», «агітаційної кампанії за «православного» кандидата в президенти України». Утім, аналізуючи роль релігійного чинника на березневих виборах 1998 року, В.Єленський наголошує на відвертій відкинутості цього чинника на периферію політичного процесу: «практично ніде не була виявлена тенденція до того, щоб релігійний чинник вирішальним чином спрацьовував на користь тієї чи іншої партії». Вибори засвідчили характерний не тільки український, а й європейський досвід: «Церква в більшості випадків виявляється не в змозі вплинути на політичну поведінку віруючих у бажаному для неї напрямку» [81, с. 30 – 31]. «Тобто довіра до Церкви та її вплив як суспільного інституту на політичні переконання виборців виявилися зовсім різними речами» [85, с.235]. Водночас, аналізуючи проблему участі релігійних організацій у політичних процесах на прикладі парламентських виборів 2006 р., В.Перевезій робить висновок, що релігійні організації попри чергову заяву про власну аполітичність, стали не лише активними суб'єктами, а й об'єктами виборчого процесу, що, на його думку, можна пояснити намаганням майже всіх політичних сил використати релігійний чинник в електоральному змаганні [168, с. 169].

У вищезазначеному контексті вважаємо за необхідне подати власне бачення суб'єктно-об'єктних аспектів процесу забезпечення національної безпеки за участю релігійних організацій. Релігійні організації як об'єднання громадян є повноправними суб'єктами цього процесу відповідно до статті 4 Закону України «Про основи національної безпеки України». Водночас, за певних обставин, що загрожують національним інтересам держави, стабільному розвитку суспільства, реалізації прав і свобод громадян, вони

мають розглядатися як об'єкти впливу на них суб'єктів забезпечення національної безпеки держави, в першу чергу органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також інших суб'єктів, визначених цією статтею. І хоча в усіх конфесій є свої догматичні позиції, однак в питаннях примирення вони можуть бути одностайними та разом дбати про забезпечення миру й злагоди в країні. Підтвердженням цієї тези послугує проведення восени 2009 р. в Одесі міжнародної релігійної конференції «Церкви перед лицем сучасних суспільних криз» та неабияка одностайність її учасників у поглядах на процеси, що відбуваються в суспільстві на тлі світової кризи як кризи духовної, аніж власне економічної.

Серед інших способів впливу релігії на політику – створення політичних партій релігійного спрямування. Програми таких партій спираються на загальні засади християнської моралі. 2007 року Мін'юстом України було зареєстровано Християнсько-демократичну партію України, Християнсько-ліберальну партію України, Християнсько-демократичний союз, Республіканську християнську партію, Українську політичну партію «Християнський рух», Соціально-Християнську партію. На базі Духовного центру мусульман України (Донецьк) створено Партію мусульман України. Слід підкреслити, що навіть коли немає формальних зв'язків між релігійною організацією та політичною партією, їхніми членами можуть бути ті самі люди, і вони можуть здійснювати взаємовплив один на одного. Слушну думку з цього приводу висловили вітчизняні вчені: «захоплення подібним політичним іміджмейкерством не йде на користь релігійним об'єднанням, оскільки першочергово підриває їхню репутацію як осередків духовності» [230, с. 161].

Загалом проблеми протидії загрози «втручання інших держав через засоби духовно-релігійного впливу у внутрішні справи України», усунення негативних впливів закордонних релігійних та місіонерських організацій, екстремістських релігійних (протестантських та ісламістських) організацій на стан національної безпеки України, а також проблеми нейтралізації

діяльності деструктивних «нових релігій» та неокультів, нетрадиційних релігійних або містичних культів, мінімізації їхнього негативного впливу на суспільно-політичну сферу України, на життєво важливі національні інтереси у духовно-релігійній сфері (як прямої загрози її існуванню) потребують окремих ґрунтовних наукових досліджень.

Отже, в процесі свого розвитку Церква ніколи не стояла осторонь гострих питань життєдіяльності суспільства, роблячи свій вибір на користь того, щоб «активно шукати рятівний вихід», аніж «далі у відчаї спостерігати, як амбіції та найнижчі інстинкти руйнуватимуть наше життя й українську державність». На сучасному перехідному етапі розвитку українського суспільства релігійний чинник дедалі більше набуває ознак вагомого рушія та невід'ємного компонента суспільного розвитку. Розбудова громадянського суспільства в Україні неможлива поза вкоріненням у масову свідомість уявлення про взаємну корисність толерантності й любові до ближнього.

Вважаємо, що було б некоректно включати Церкву до суб'єктів політичної організації суспільства. Вдумливий та ґрунтовний аналіз проблеми взаємозв'язку між релігією й політикою має бути позбавлений матеріалізації в наукових публікаціях та експертних оцінках наукових сентенцій щодо «взаємодії церкви, держави й суспільства у сучасному політичному процесі», «політичної участі релігійних організацій», «суспільної значущості церкви як політичного інституту, яка визначається її активною політичною діяльністю». Церква не є тим об'єднанням людей, котрі ставлять перед собою завдання досягнення свого об'єднання політичними засобами, власне політичних цілей, завоювання або використання політичної влади на основі співробітництва з різними суб'єктами політики. Водночас релігійні організації як громадські утворення, що беруть участь у суспільних процесах, є одним з вагомих неофіційних елементів політичної системи, латентним джерелом впливу на політичні настанови віруючих громадян. «Якщо мета політиків, держави й демократії зробити громадян щасливішими, зазначають Н. Дудар і Л. Филипович, то

вони повинні пропонувати всі засоби, аби задовольнити їхні культурні й духовні потреби». Ось чому в інтересах держави забезпечувати громадянський прогрес релігії й розвиток релігійних громад, які є частиною суспільного організму – «це є її (держави) прямим обов'язком, і за це вона має відповідати» [78, с. 112]. Водночас, якщо певні релігійні або псевдорелігійні організації свідомо порушують права інших громадян, то, немає сумніву в необхідності втручання держави, зокрема правоохоронних органів. Тут вже питання переходить із релігійної площини в суто прагматичну. І держава має проявити себе як головний суб'єкт забезпечення національної безпеки, передусім духовно-релігійної складової цієї безпеки, у захисті життєво важливих духовно-релігійних інтересів народу України від внутрішніх загроз і зовнішнього втручання. Щодо основних об'єктів духовно-релігійної складової національної безпеки України, то ними слід вважати громадян, їхні релігійні права й свободи, релігійні організації та характер взаємовідносин, суспільно-релігійні відносини та характер вияву функціональної присутності релігійних інституцій в суспільстві.

Наголосимо, що активізація подвижницької діяльності Церкви в українському суспільстві залежить не лише від її намірів і можливостей, а й від повернення Церкві як організаційній структурі статусу юридичної особи, якого вона позбулася через атеїстичну владу, статусу повноправного суб'єкта забезпечення національної безпеки України, що потребує вдосконалення законодавства у сфері свободи совісті шляхом ухвалення адекватних ситуації юридичних актів, у першу чергу, внесення змін до чинного Закону України від 23 квітня 1991 р. «Про свободу совісті та релігійні організації», включення до нього актуальних на часі нормативних положень, зокрема про обов'язковість реєстрації всіх релігійних громад, що вже діють або планують розпочати свою діяльність на території України.

Серед основних пріоритетів взаємодії органів державної влади та інституцій громадянського суспільства у внутрішньополітичній сфері виокремимо такі: забезпечення громадянського миру й національної згоди;

нейтралізація причин та умов, що спричиняють соціальні конфлікти та етнорегіональний сепаратизм, конфліктність релігійного життя та девальвацію духовно-релігійних цінностей; подальше удосконалення правового механізму, який би унеможлиблював створення об'єднань громадян з антиконституційною метою.

Висновки до четвертого розділу

Проведений нами аналіз динаміки становлення громадських об'єднань, основних тенденцій самоорганізації громадськості в сучасній Україні засвідчує інтенсивний характер цих процесів, обумовлений затребуваністю активної позиції організованої громадськості, неурядових організацій у захисті та відстоюванні демократичних прав та життєво важливих інтересів людей. Водночас, збільшення різних типів громадських організацій так і не призвело до покращення їхніх якісних характеристик. Більшість офіційно зареєстрованих в Україні громадських організацій існують формально або функціонують епізодично. Найбільшою активністю в масових акціях під час проведення виборчих кампаній вирізняються організовані під них громадські формування, радикальні непартійні групи та місцеві громади. Прикрим є самий факт створення та надання підтримки діяльності суспільно-корисних і соціально орієнтованих НУО за рахунок коштів іноземних державних та приватних донорів, програм міжнародної допомоги, що реалізує в Україні низка міжнародних організацій з метою зміцнення та підтримки активних вітчизняних НУО, вирішення ключових проблем: боротьба з корупцією, проведення правової реформи, розвиток НУАЦ, що впливають на процес вироблення і прийняття політико-управлінських рішень, посилення демократичних перетворень в нашій державі.

Загрозою суспільній безпеці можна вважати використання політичними силами, переважно лівого та націонал-радикального спрямування, ветеранських організацій задля досягнення прагматичних цілей, зокрема

проведення ветеранськими організаціями в окремих регіонах України протестних акцій спільно з мілітарними, квазігромадськими організаціями. Належне унормування правового статусу козацьких організацій дало б змогу ефективніше реалізовувати потенціал українського козацтва для консолідації суспільства в контексті формування української політичної нації, збереження та відновлення пам'яток історії та культури, добрих козацьких звичаїв і традицій. Показовою є спільна діяльність козацьких організацій, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів у збереженні історичної та культурної спадщини, забезпеченні правопорядку, захисті життя і здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, а також у рятуванні людей і майна під час стихійного лиха та надзвичайних ситуацій.

В умовах посилення небезпек глобалізації та впливу політики «нового регіоналізму» на політизацію етнорегіональних відмінностей, особливої ваги набуває розуміння громадськістю й політиками поліетнічних держав перехідного типу, до яких належить й Україна, значущості питань, пов'язаних із забезпеченням етнополітичної безпеки, консолідації всіх територіальних громад, етнічних груп навколо цінностей демократичного розвитку єдиної України. Недооцінка проблем у міжетнічних відносинах має наслідком втрату легітимності влади та, в кінцевому рахунку, державного суверенітету. Серед чинників, які негативно впливають на етнополітичну ситуацію в Україні, здатні створити потенційну чи наявну загрозу національній безпеці, – політизація діяльності окремих громадських організацій етнічних меншин, деякі з яких прямо або опосередковано виступають проти державної незалежності України, ставлять під сумнів її територіальну цілісність, ображають честь та гідність української нації.

Сьогодні суспільство потребує реальних загальнонаціональних партій, які нестимуть відповідальність за реалізацію своїх передвиборчих програм, мають антикризовий план відновлення економіки країни, забезпечення життєво важливих інтересів громадян, суспільства й держави, можуть

запропонувати країні стратегічні інноваційні програми, виконавців, які втілювали б ці програми в життя. Інакше кажучи, суспільство очікує на нових політиків та реформаторські ідеї, політичні партії, зорієнтовані винятково на висловлення волі та артикуляцію інтересів громадян, що, в свою чергу, унеможлиблює політичну монополію на владу окремих політичних сил, створює умови для оновлення політичної еліти країни.

Досить затребуваною сьогодні є діяльність організацій громадянського суспільства, спрямована на забезпечення соціальної безпеки, розв'язання нагальних соціальних проблем. Адже за даними Мінпраці України, майже 12, 5 млн. українських громадян живуть за межею бідності. Інакше кажучи, число бідняків в Україні на сьогоднішній день складає понад 26%.

Особливо слід відзначити соціальну й гуманітарну складові подвижницької діяльності Церкви, добротинну та освітньо-виховну діяльність, ініціативи релігійних організацій, спрямовані на захист та покращення людського життя, надання допомоги найбільш вразливим соціальним групам населення. Саме подвижницька діяльність релігійних організацій у соціальній і гуманітарній сферах уособлює для багатьох громадян суспільно значущу місію Церкви. Задля цього Церкві необхідно залишатися поза політикою (не впускати політику в духовний світ), не давати приводу політикам для втручання у внутрішньоцерковні справи та використовувати релігійний чинник у політичній боротьбі. За будь-якого перебігу суспільно-політичних подій діяльність релігійних організацій має бути спрямована тільки на задоволення духовних потреб громадян, сповідувати й поширювати релігійну віру, яка є глибинною основою духовного життя нації, її єдності і цілісності.

Важливим є своєчасне виявлення й припинення функціонування релігійних організацій деструктивного та екстремістського характеру. Необхідно посилити відповідальність релігійних організацій за участь у політичних процесах, що певним чином сприятиме зменшенню конфліктогенності церковно-релігійного середовища.

РОЗДІЛ 5

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЗА УЧАСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ

5.1. Ефективність взаємовідносин держави й громадянського суспільства як ключова умова забезпечення національної безпеки

Проблематика, пов'язана із взаємодією держави й громадянського суспільства, характер якої значною мірою визначає стан стабільності й безпеки в суспільстві й державі, є однією з центральних у політичній науці. Маємо констатувати достатній об'єм літератури з цієї проблематики. При цьому слід звернути увагу, що якщо раніше дослідники наголошували на пріоритетній ролі або держави, або суспільних інститутів, то нині спостерігається концентрація дослідницьких зусиль на проблемах та перспективах їхньої практичної взаємодії, що безпосередньо пов'язано з розробкою проблеми керованості суспільними процесами в умовах глобалізації, послаблення спроможності держави самотужки реалізовувати економічні цілі та здійснювати ефективну соціальну політику. Скептицизм окремих дослідників обумовив появу низки концепцій «занепаду» держави, «заміщення» функцій, які вона виконує, потужніші інтернаціональні інститути містами-регіонами, самоуправлінськими структурами, а також припущення щодо можливої заміни державно-центристської моделі на суспільно-центристську [169, с. 137 – 142].

Політика національної безпеки, спрямована на захист національних інтересів, а також життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства й держави, базується, зокрема, на принципах пріоритету прав і свобод людини й *залучення громадянського суспільства до процесу вироблення та реалізації політики національної безпеки*. Реалізація цієї програмної настанови безпосередньо залежить від підпорядкування інтересам суспільства державних інститутів, потенціалу апарату державних

чиновників, а також від ступеня зацікавленості громадян у забезпеченні національної безпеки, від високої соціальної активності, від досягнення оптимального рівня узгодженості базових цінностей суспільства з одночасною дією механізмів альтернативності та конкуренції поглядів. Відповідно до статті 6 Закону України «Про основи національної безпеки України» серед пріоритетів національних інтересів України – гарантування конституційних прав і свобод людини й громадянина, розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів, забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності, розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення [191, с. 19]. Практична реалізація всіх цих завдань означає цілеспрямовану суспільно корисну та соціально значущу систематичну організаторську діяльність держави та всіх її органів, посадових осіб, об'єднань громадян у напрямі створення сприятливих умов для забезпечення захищеності життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства й держави, що визначає сутність національної безпеки, тобто сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання й нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. У контексті взаємозв'язку інститутів демократії та державного управління заслуговує на увагу висновок українського правознавця В.Цветкова про те, що «демократія як механізм управління відповідно до її цінностей становить сукупність інститутів, форм, процедур діяльності як державних, так і недержавних структур», і «тільки розвинені демократичні інститути... і ефективність управління, високий авторитет закону **в поєднанні з ефективним самоуправлінням** можуть забезпечити високу результативність демократичної трансформації українського суспільства (виділено нами)» [275, с. 316 – 317].

Забезпечення дієвого захисту національних інтересів як сукупності суспільних відносин, детермінованих суспільними інтересами, за нинішнього

низького рівня довіри населення до інституцій влади посилює дослідницький інтерес до проблеми формування організаційно-інституціональних засад взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства через розвиток механізмів прямого впливу громадських організованих інтересів та ініціатив, різних громадських об'єднань на політику держави. Це, *по-перше*, знаходить своє відображення в діяльності спеціальних громадських структур та інститутів при органах державної влади (громадські палати, ради, комісії, постійно діючі «круглі столи» як консультативно-дорадчі органи, що об'єднують представників НУО, незалежних аналітичних центрів, а також інститути народної законодавчої ініціативи та незалежної громадянської експертизи та ін.); *по-друге*, належним чином сприяє забезпеченню балансу соціально-владних інтересів, розширює можливості безпосередньої участі громадськості та об'єднань громадян у формуванні та реалізації стратегії й політики державотворення, передусім суб'єктів соціальної безпеки, адже соціальний захист, якість і безпека життя людей, загалом конкретні проблеми людини, котрі нерозривно пов'язані з охороною здоров'я та захистом довкілля, формуванням єдиного українського гуманітарного простору, – це стрижневі питання для держави.

На важливість взаємодії органів державної влади з інституціями громадянського суспільства в забезпеченні національних інтересів у нинішньому складному внутрішньому та зовнішньому середовищі через залучення громадянського суспільства до процесу вироблення та реалізації політики національної безпеки наголошується в Стратегії національної безпеки України. На заваді цьому – низька ефективність механізмів прийняття та виконання державних рішень внаслідок неузгодженості дій між різними гілками та органами державної влади, зниження професіоналізму державних службовців, поширення корупції, хабарництва, зрощення бізнесу й політики в цьому середовищі, а також «слабкість та розпорошеність інституцій громадянського суспільства, що не дозволяє належним чином реалізовувати їхній потенціал стосовно демократизації суспільного життя»

та, додамо, й державного управління [192, с. 4 – 5]. Ще на один чинник, який негативно впливає на забезпечення життєво важливих суспільних інтересів, вказують результати численних соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова, Фондом «Демократичні ініціативи», фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс», оприлюднених на офіційних інтернет-сайтах. Вони фіксують наявність глибокої прірви між владою й суспільством, надзвичайно низький рівень довіри населення до існуючої політичної системи в інституціональному вимірі, незадоволеність переважної більшості громадян рівнем демократії в Україні, їхніми можливостями реально впливати на владу та ухвалення державно-управлінських рішень.

Можливими ризиками у вищезазначеному контексті є низька інституціональна спроможність громадян України впливати на політичний процес, поширення практики позасистемної самоорганізації громадськості та квазігромадських об'єднань, що обумовлює їхню участь в неінституціоналізованих формах соціального протесту, посилює вплив радикальних політичних сил, етнополітичного та регіонального чинників на розвиток ситуації.

Загалом вітчизняні вчені вказують на такі основні негативні тенденції, що впливають на стан та якість взаємодії влади з громадськими об'єднаннями: недосконалість процесу підготовки стратегічно важливих галузевих документів та заходів, які регулюють правовідносини між суб'єктами третього сектору; розбалансованість та неузгодженість позиції вищих органів державної влади стосовно удосконалення механізму функціонування різних суб'єктів громадянського суспільства; низька ефективність діяльності створених при центральних органах виконавчої влади громадських колегій. Обмеження права громадських організацій займатися підприємницькою діяльністю, а юридичних осіб – права бути засновниками, членами та учасниками НУО разом з фізичними особами, слабкість фінансово-матеріальної бази переважної більшості представників вітчизняного третього сектору, за висновком вітчизняних дослідників,

ускладнює їхні можливості у сфері надання соціальних послуг населенню, «фактично консервує у довгостроковій перспективі небажану практику монопольної залежності... численного сектору вітчизняних неурядових організацій від іноземного капіталу» [10, с. 213]. Низький рівень взаємодії організацій громадянського суспільства та органів державної влади засвідчують і результати дослідження динаміки розвитку НУО України впродовж 2002-2009 рр., проведеного ТЦ «Каунтерпарт». Про щоденну співпрацю між ними і владними структурами заявили лише 13% опитаних представників НУО. 82% опитаних оцінили якість співпраці між НУО й урядом України як середній або низький. Серед основних причин такого стану: нерозуміння корисності такої співпраці з боку владних структур, їхня недостатня поінформованість про діяльність НУО. Не поширилася й практика співпраці на рівні реалізації проектів й дотепер має епізодичний характер. Згідно даними за 2009 р., 64% вітчизняних НУО, що взяли участь у дослідженні, співпрацювали з донорськими структурами. Показник отримання ними грантів від зарубіжних структур зріс з 48% – у 2002 р. (серед опитаних представників вітчизняних НУО) до 88% – у 2009 р. Багато вітчизняних НУО, що співпрацюють з донорськими організаціями, не надто прагнуть працювати безпосередньо з громадськістю й пересічними людьми [227, с. 49 – 58].

Вітчизняну практику вдосконалення інституційної бази взаємодії громадських об'єднань та органів державної влади на сучасному етапі характеризує створення Громадської ради при Кабінеті Міністрів України (Положення про Громадську раду при уряді України та Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики затверджено відповідними урядовими постановами від 15 жовтня 2004 р.), а також громадських рад (колегій) при багатьох центральних та місцевих органах виконавчої влади як механізм впливу громадськості на вироблення політики певного державного органу, його додатковий експертно-інформаційний ресурс. Побіжно відмітимо, що впровадження

таких організаційно-формалізованих механізмів діалогу виконавчої влади з громадськістю має сьогодні переважно формальний характер. Частково це можна пояснити тим, що питання, які виносяться на розгляд громадських рад, вже практично узгоджені на рівні держадміністрацій. Не є поширеною практика публічного обговорення проектів важливих нормативно-правових актів регіонального та місцевого рівнів, бюджету областей, міст, районів, а також практика використання соціального замовлення на послуги громадських об'єднань.

З метою налагодження ефективних механізмів партнерства державних установ з інститутами та організаціями громадянського суспільства, забезпечення прозорості та відкритості органів влади було видано Указ Президента України від 15 вересня 2005 р. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», яким підтримано ініціативу громадськості щодо створення системи постійного діалогу та взаємодії. Цим указом також запроваджено практику проведення щорічних президентських слухань *як постійно діючого механізму громадських консультацій*, оцінки діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Прикро констатувати, але президентські слухання на тему «Виклики, породжені свободою», що відбулися 1 листопада 2005 р., були першими й останніми, хоча сама ідея є прогресивною й затребуваною. Відсторонення влади від проблем формування громадянського суспільства засвідчило й ігнорування нею пропозицій НУО щодо проведення 2008 р. парламентських слухань на тему «Розвиток громадянського суспільства. Стан, проблеми, перспективи». У контексті останніх подій слід звернути увагу на те, що серед основних завдань Громадської гуманітарної ради як консультативно-дорадчого органу при Президентові України, утвореної відповідно до Указу Президента України «Про Громадську гуманітарну раду» від 2 квітня 2010 р., заслуговують увагу такі: запобігання проявам політичної некоректності, конфліктогенним та екстремістським тенденціям у суспільному житті, участь у підготовці послань Президента

України до народу, щорічних і позачергових послань Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище. Рада у процесі виконання покладених на неї завдань взаємодіє з іншими допоміжними органами і службами, створеними Президентом України, з Апаратом РНБО України.

Відповідно до указу Президента України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15 вересня 2005 р. було утворено Стратегічну раду з розвитку державної політики як консультативно-дорадчий орган для визначення стратегічних напрямів розвитку держави, сприяння організації президентських слухань та підготовці національних доповідей зі стратегічно важливих питань соціально-економічного розвитку держави й громадянського суспільства, налагодження партнерства між державою та суспільством, зміцнення засад демократії в Україні, боротьби з корупцією, забезпечення відкритості та прозорості в діяльності органів державної влади. Утім відповідно до Указу Президента України від 9 червня 2008 р. «Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів» було ліквідовано так і не сформовану стратегічну раду – громадський майданчик для вивчення позиції суспільства щодо стратегічних напрямів розвитку держави. Ще раніше, Указом Президента України від 19 лютого 2007 р. «Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів» було ліквідовано Громадську раду експертів із внутрішніх питань. За такої ситуації дехто з вітчизняних дослідників пропонує створити за участю зацікавлених громадських організацій, недержавних аналітичних центрів, представників української діаспори незалежну громадську консультативну раду, залучивши до її роботи представників українського та міжнародного експертних співтовариств. Інші дослідники вважають одним із головних стратегічних завдань українських НУО в політичній сфері домагатися створення громадської ради при Президентові України за умови вільного

доступу до неї будь-якої НУО [256, с. 342]³. Невтішні результати діяльності численних імітаційно-іміджевих громадських структур, створених при Президентові України та при інших центральних органів влади, підтверджують висновок вітчизняного дослідника В. Ліпкана про необхідність створення при РНБО України центру недержавного забезпечення національної безпеки України як консультативного органу [123, с. 165 – 166]. Побіжно зазначимо, що утворення тимчасових міжвідомчих комісій, робочих та консультативних органів ради передбачено п. 11 ст. 3 «Положення про Апарат Ради національної безпеки і оборони України», затвердженого Указом Президента України від 14 жовтня 2005 р.

На нашу думку, при вирішенні питання запровадження ефективних постійно діючих механізмів співпраці органів державної влади та інститутів громадянського суспільства у сфері вироблення політики безпеки держави за доцільне було б вдатися до таких заходів:

– по-перше, ґрунтовно проаналізувати зарубіжну практику впровадження механізмів безпосереднього впливу громадськості та її організацій на політику держави у сфері забезпечення її національної безпеки, яка характеризується діяльністю спеціально створених з цією метою громадських структур на загальнонаціональному рівні (вже згадуваний нами французький Громадський форум з проблем національної безпеки, створення Ради уряду Чеської Республіки з питань діяльності неурядових неприбуткових організацій);

– по-друге, необхідно виходити з того, що сьогодні питаннями національної безпеки та оборони в Україні опікується низка недержавних громадських структур: Центр Разумкова, Громадський комітет національної безпеки України, Центр міжнародної безпеки та стратегічних студій (ЦМБСС), Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України,

³ Відповідно до Указу Президента України від 2 квітня 2010 р. «Про ліквідацію Ради громадськості» визнано такими, що втратили чинність укази Президента України «Про Раду громадськості при Президентові України» від 29 вересня 2006 р., «Питання Ради громадськості» від 23 лютого 2007 р.

всеукраїнські громадські організації: «Демократична дія», «Громадська ліга Україна – НАТО», Рада громадської безпеки України, «Екологічна безпека» та інші, деякі з них мають свої періодичні друковані чи електронні періодичні видання, здійснюють активну видавничу діяльність. Так, основними напрямками роботи ЦМБСС є незалежний стратегічний аналіз та оцінка політичних подій, що стосуються національної та міжнародної безпеки, оцінювання та розроблення контрзаходів та контрстратегій для усунення наявних та потенційних загроз національним інтересам і пріоритетам України. Показовий приклад залучення неурядових організацій до забезпечення суспільної безпеки – діяльність всеукраїнської громадської організації «Фонд суспільної безпеки», слушні пропозиції його експертів, адресовані українській владі, пов'язані з проблемами людей похилого віку, пенсіонерів, прискоренням пенсійної реформи (запровадження накопичувальної державної системи й підтримка недержавних пенсійних фондів), проведення ними досліджень щодо ефективності державної політики в галузі соціального забезпечення. Загалом в центрі уваги цієї організації – «больові точки» суспільної безпеки: порушення прав людини, обмеження законних конституційних прав громадян, слабкість структур громадянського суспільства, обмеження соціального захисту, перешкоджання соціально-економічному розвитку людини й суспільства, неефективна державна політика та правоохоронна діяльність, неякісні адміністративні та соціальні послуги, шкідливе соціальне та природне середовище, бідність, соціально небезпечні хвороби, сегрегація та соціальна ізоляція вразливих категорій населення, глобальні та міжнародні виклики Українській державі й суспільству, труднощі й ризики регіонального розвитку, політичні, соціальні та економічні конфлікти, гендерна нерівність тощо. Одним із принципових завдань, на вирішення яких спрямована діяльність «Фонду суспільної безпеки», це – сприяння підвищенню ролі громадських об'єднань пенсіонерів, інвалідів, жінок, дітей та інших соціально незахищених категорій населення у формуванні державної

політики. Для цього експерти фонду надають таким організаціям якісні інформаційні, консультативні та аналітичні послуги, проводять тренінги для підвищення рівня компетентності з питань соціальної політики, громадського суспільства, лобістської діяльності. 6 вересня 2008 р. на шпальтах інтернет-видання «Концепція Суспільної Безпеки – Україна» (<http://kob.org.ua>) з'явилося повідомлення про те, що суспільна ініціатива «Концептуальний Харків» завершила реєстрацію громадської організації, побудованої на засадах цієї концепції, – громадської організації «Жива вода» (офіційно зареєстрована 27 серпня 2008 р.). Статутом організації визначено завдання в сфері управління та самоуправління: спостереження та громадський контроль за створеними структурами управління. Передбачено надання громадської підтримки створеним структур управління, які ефективно втілюють у життя прийняті ними рішення, та ініціювання питання розформування недієздатних структур управління. Серед інших завдань: моделювання та удосконалення теорії та методології ефективного управління й самоуправління на основі принципів колективної взаємодії.

Непослідовність дій влади щодо налагодження конструктивної співпраці з громадськістю та її об'єднаннями показово ілюструє той факт, що жодного представника від неурядових організацій не включено до складу Ради з питань забезпечення в Україні Порогової програми Корпорації «Виклики тисячоліття», затвердженої Указом Президента України від 26 червня 2008 р. щодо зниження рівня корупції. Фактично влада формально поставилася до втілення в життя:

указів Президента України від 15 вересня 2005 р. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (із змінами, внесеними згідно з Указом Президента від 9 червня 2008 р.), від 29 грудня 2005 р. «Про розвиток соціального діалогу в Україні», від 23 лютого 2007 р. «Питання Ради громадськості» (так і не розпочала свою роботу);

постанов Кабінету Міністрів України: від 29 серпня 2002 р. «Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів

виконавчої влади», від 15 жовтня 2004 р. «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», від 18 травня 2005 р. «Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами», від 1 березня 2006 р. «Питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» та до інших юридичних документів.

Окремо слід відмітити прийняття Кабінетом Міністрів України 21 листопада 2007 р. (який на той час очолював В. Янукович) Розпорядження «Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства», в якому наведено досить широкий перелік форм взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, що, як стверджують її розробники, сьогодні «активно використовуються» [193, с. 91]. Серед визначених цією концепцією принципів взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства виокремимо такі: участь інститутів у формуванні та реалізації державної політики – залучення органами виконавчої влади інститутів як зацікавлених сторін до управління державними справами; визнання органами виконавчої влади різних видів діяльності інститутів, налагодження взаємодії з ними на професійно-профільній основі. Слід додати, що подібні документи успішно впроваджуються у Великобританії, Данії, Естонії, Канаді, Угорщині, Хорватії, Казахстані та інших державах світу.

Конструктивним кроком влади у сприянні розвитку громадянського суспільства, на шляху встановлення партнерських відносин з інституціями та організаціями громадянського суспільства стало прийняття Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 3 листопада 2010 р. (визначення статтею 5 цього Закону засад внутрішньої політики української влади у сфері формування інститутів громадянського суспільства), затвердження відповідним Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 липня 2009 р. змін до «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства», прийняття урядових постанов: від 26

листопада 2009 р. «Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», та від 6 січня 2010 р. «Про затвердження Порядку залучення громадян до формування та реалізації державної політики».

Істотно удосконалює положення Постанови Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» затверджений Постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики». Цією постановою Уряд України зобов'язав органи виконавчої влади проводити консультації з громадськістю з питань, які стосуються суспільно-економічного розвитку держави, реалізації та захисту прав і свобод громадян, задоволення їх політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Важливо, що інститутам громадянського суспільства повернуто можливість ініціювати проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю. Позитивною тенденцією у налагодженні конструктивного діалогу між державою і суспільством, посиленні довіри людей до влади та держави слід вважати заявлені Президентом України В. Януковичем на засіданні РНБО України (листопад 2010 р.) нові пріоритети політики національної безпеки, серед яких варто вказати на такі: наявність у влади довгострокової стратегії розвитку держави, яку розуміє і поділяє суспільство; широка соціальна база державної політики, збереження стабільної громадської підтримки дій влади.

У контексті вищезазначеного не можна оминати увагою й той факт, що під час президентської виборчої кампанії 2010 р. В. Янукович запропонував створити громадську раду та національний комітет реформ для обговорення проблем стратегії розвитку України, залучивши для цього політиків, учених, експертів. Головне, на що хотілось би сподіватися, щоб такі вкрай потрібні

громадсько-політичні структури не спіткала доля попередніх (маємо на увазі і Стратегічну раду з розвитку державної політики, і ліквідовану на підставі Указу Президента України від 15 вересня 2005 р. Комісію сприяння демократизації та розвитку громадянського суспільства та інші), або ж щоб їх існування не було формальне, з огляду на декларативний характер вищезазначеної концепції та недобросовісне виконання владою плану заходів щодо її реалізації у 2008 р. За такої ситуації вчені роблять висновок, що розвиток взаємодії політичної влади з інститутами громадянського суспільства гальмується значною мірою з тієї причини, що концептуальні положення, визначені з цією метою українською владою, й досі не знаходять свого застосування на практиці [250, с. 93 – 94].

Позбавленню формалізму в роботі консультативно-дорадчих органів, утворених при органах виконавчої влади, певним чином може послугувати затверджене Постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. Типове положення про громадські ради при центральних і місцевих органах виконавчої влади. Адже станом на 1 січня 2009 р. при центральних та місцевих органах виконавчої влади вже діяло 77 громадських рад. Упродовж 2008 р. вони провели 493 засідання, під час яких до органів виконавчої влади подано близько 1900 пропозицій та рекомендацій. Крім громадських рад, при органах виконавчої влади створено за участю громадськості інші консультативно-дорадчі та експертні органи, консультаційні групи та спостережні комісії. Для налагодження ефективної взаємодії уряду з інститутами громадянського суспільства утворено новий підрозділ у складі Секретаріату Кабінету Міністрів України – Сектор сприяння розвитку громадянського суспільства та взаємодії з об'єднаннями громадян. Слід також відмітити створення урядового веб-сайту «Громадянське суспільство і влада», періодичний випуск урядового електронного інформаційного бюлетеня «Діалог», проведення консультацій центральних та місцевих органів виконавчої влади з громадськістю щодо

формування та реалізації державної політики із застосуванням інтернет-сайтів органів виконавчої влади, підтримку урядовцями низки соціально значущих програм, проектів НУО, про що засвідчило проведення 8 жовтня 2008 р. заключної конференції «Розвиток громадянського суспільства в Україні: досягнення проекту та нові можливості» тощо.

Залученню громадськості, її організованих структур до вироблення й реалізації державної політики, в тому числі до політики безпеки держави, певним чином сприятиме прийняття Кабінетом Міністрів України Постанови від 17 червня 2009 р. «Питання консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Кабінетом Міністрів України» Так, відповідно до Типового положення про ці органи основними їх завданнями визначено підготовку пропозицій щодо формування й реалізації державної політики у відповідній сфері, обґрунтування ефективних шляхів, механізмів та способів вирішення проблемних питань, що виникають під час реалізації державної політики, підвищення ефективності діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, удосконалення нормативно-правової бази у тій чи тій сфері життєдіяльності та інші.

Допомогти у дієвій реалізації і «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства», і всіх чинних документів, що стосуються взаємодії влади й суспільства, міг би досвід Естонії зі створення державно-громадського спільного комітету з моніторингу виконання концепції розвитку громадянського суспільства (50% представників – від міністерств, 50% – від НУО), яка була обговорена в усіх регіонах і схвалена генеральною асамблеєю громадських організацій Естонії. Комітет спочатку діяв як виконавчий орган, сьогодні діє як дорадчий при міністерстві регіонального розвитку. Крім того, було створено національний фонд громадянського суспільства, який надає державні кошти у вигляді грантів на проекти громадським організаціям. На необхідності створення такої інституції, а також створення міжвідомчого органу при Кабінеті Міністрів України під головуванням віце-прем'єр-міністра України з питань

розвитку громадянського суспільства, запровадження практики щорічних урядових слухань з цих питань, розгляду національної доповіді про розвиток громадянського суспільства в Україні наголошують і представники вітчизняних НУО (Український незалежний центр політичних досліджень). Однак на такий крок українська влада поки що не зважилася.

Глобальна фінансово-економічна криза, соціально-економічні негаразди в сучасній Україні прискорили процес об'єднання зусиль на загальнонаціональному рівні органів влади та громадських інститутів. Свідченням цього є, наприклад, проведення у грудні 2008 р. Всеукраїнських зборів громадських об'єднань у Києві, в яких взяли участь провідні галузеві асоціації, об'єднання промисловців та роботодавців, політики, вчені, експерти. Питання, пов'язані з ВІЛ/СНІДом у сфері праці, було відображено в генеральній угоді між Кабінетом Міністрів України, всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців і підприємців та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями на 2008 – 2009 рр., а також у низці галузевих угод на національному та обласному рівні. Безсумнівно, що захист жінки й матері, захист родини, материнства й дитинства має бути базовою функцією Української держави, адже руйнування системи сімейних цінностей загрожує існуванню української нації. Негайного втручання і держави, і громадських організацій, загальноукраїнського жіночого руху зокрема, потребують проблеми зменшення народжуваності та престижу сім'ї, соціально-економічної залежності жінки, зростання кількості розлучень, збільшення конфліктності та домашнього насильства в сім'ї. Останніми роками значного поширення набула практика активного залучення НУО до розв'язання соціально-економічних проблем на місцевому рівні. Серед питань, що обумовлюють активну участь НУО в розв'язанні актуальних проблем місцевого значення, виокремимо такі, як забудова так званих зелених зон міст, підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги, доступ громадян до інформації, відкритість реєстру об'єктів комунальної власності тощо.

Проведений нами аналіз досвіду співпраці органів влади з вітчизняними НУО у розв'язанні соціальних проблем територіальних громад дає можливість виокремити низку дієвих механізмів активізації громадських ініціатив на місцевому рівні:

- залучення НУО до розробки програм соціально-економічного розвитку міст, районів, надання органами влади допомоги у формуванні місцевої мережі благодійних фондів соціального розвитку;

- співпраця органів влади, лікувально-профілактичних закладів, соціальних служб, НУО, інвесторів та міжнародних партнерів у боротьбі з туберкульозом та ВІЛ/СНІДом;

- організація роботи координаційних рад з питань протидії ВІЛ/СНІДу за участю представників міських органів влади, роботодавців, профспілок, НУО, приватного сектору та інших партнерів;

- діяльність українських представництв (філій) міжнародних НУО та всеукраїнських асоціацій, що борються з поширенням небезпечних хвороб. («Коаліція ВІЛ-сервісних організацій», що об'єднує 70 організацій, 2008 р. упродовж кількох місяців досліджувала координованість дій державних і громадських організацій Донецької, Одеської та Івано-Франківської областей у наданні ВІЛ-сервісних послуг тим, хто їх потребує);

- співпраця громадських організацій та рухів («Комітет по боротьбі з організованою злочинністю», «Рух протидії наркоманії та наркокорупції») з правоохоронними органами у боротьбі з наркобізнесом, проведення спільних рейдів з викриття наркопритонів у найбільших містах країни;

- реалізація місцевими НУО проектів впливових міжнародних організацій в Україні в інтересах незахищених верств населення, зокрема людей з функціональними обмеженнями, створення за участю громадських організацій територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів, самотніх непрацездатних громадян. У цьому контексті першим заходом спільного проекту «Розвиток руху самопомоги в Україні», що є продовженням тривалої співпраці Ресурсного центру ГУРТ (Київ),

Товариства БОРИС (Варшава) та Фольксолідарітет (Берлін), стало проведення тренінгів зі створення та підтримки груп самопомоги в Україні, а також розвиток мережі самопомоги.

Отже, проблема взаємодії держави й громадянського суспільства на основі принципів соціального партнерства, налагодження конструктивної взаємодії між органами державної влади та громадськими інституціями для вирішення питань державного управління й суспільного життя в контексті посилення захищеності життєво важливих інтересів громадян є ключовою не лише для України, а й для будь-якої демократичної країни. Водночас, маємо констатувати, що влада сьогодні не виявляє системної зацікавленості у створенні необхідних умов для формування громадянського суспільства в Україні та й дотепер не спромоглася налагодити конструктивний, системний з ним діалог на засадах соціального партнерства. Неврегульованість механізмів взаємодії органів державної влади та організованого суспільства вмотивовує радикальні протестні акції громадськості, актуалізує завдання формування громадянської культури та підвищення рівня політичної культури суспільства.

Проведений нами аналіз взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні дає підстави стверджувати, що система забезпечення національної безпеки України за участю громадськості та громадських об'єднань (так само, як і за участю органів місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення, профспілок, недержавного нотаріату, приватних охоронних підприємств та інших) поки що перебуває в стадії формування. Лише невелика кількість громадських об'єднань приділяє достатню увагу безпековим і суміжним з ними проблемам. Недержавній системі забезпечення національної безпеки вочевидь не вистачає єдиного координуючого органу, як методичного й організаційного центру. Один із варіантів залучення української громадськості та громадських об'єднань до вироблення політики безпеки держави ми бачимо в створенні всеукраїнської громадської ради або ж

стратегічної ради з проблем національної безпеки як загальнонаціональної державно-громадської структури з постійно діючим апаратом, з фінансуванням за рахунок державного бюджету й за активної взаємодії з Громадською асамблеєю України (ГАУ) як представницького органу громадських об'єднань. Таким чином, запропонована нами структура як виконавчий орган ГАУ, здійснювала б організаційний супровід доведення до вищих органів влади розроблених в рамках громадської законодавчої ініціативи проектів законів, прийнятих регіональними осередками ГАУ резолюцій тощо стосовно першочергових дій влади, спрямованих на забезпечення безпеки суспільства й держави. Важливим є спрямованість Стратегічної ради з проблем національної безпеки на виявлення та задоволення нагальних суспільних потреб, проведення громадської експертизи прийняття, реалізації, здійснення контролю та оцінки державних програм, проектів та рішень у сфері національної безпеки, створення системи моніторингу громадської думки з питань ефективності державної політики національної безпеки.

Однією з причин слабого впливу вітчизняних НУО на прийняття державно-управлінських рішень та політичні процеси є закритість корпоративної конфліктної влади та її відмежування від зовнішніх рекомендацій. Ідеться, передусім, про створення всіх необхідних інституціональних та нормативно-правових передумов для забезпечення активної участі громадян в управлінні державою, а також про «забезпечення *незалежної діяльності* об'єднань громадян» (виділено нами), що передбачено статтею 5 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р., виділення урядових грантів організаціям громадянського суспільства на реалізацію соціально значущих програм і проектів, тобто, про реальну фінансову підтримку державою громадського сектору, фінансування нею неприбуткових організацій, що передбачено ст. 57 Рекомендацій CM/Rec(2007)14 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам (щодо створення та діяльності неурядових організацій), які

було прийнято 10 жовтня 2007 р. Зі свого боку, громадські організації мають підвищувати свій фаховий рівень, а держава – створювати належні умови для формування «учасницької політичної культури», яка, за Г. Алмондом і С.Вербою, тісно пов'язана з активною роллю людини в державі, застосовувати практику конкурсної інституціональної підтримки організацій громадянського суспільства, делегувати ним деякі функції, що нині належать до компетенції органів державної влади.

У контексті вищезазначеного важливим завданням для неурядових організацій України є налагодження взаємообмінів з поширення успішних практик самоорганізації громадян та досвіду суспільно-корисної та соціально-значущої громадської діяльності.

5.2. Механізми запобігання деструктивній діяльності квазігромадських об'єднань

У передмові до збірника «Громадянське суспільство під питанням», який вийшов друком 2003 року в Парижі, його укладач – професор політології М.Офферле виключає з громадянського суспільства передусім суспільство «політичне», тобто все, що має відношення до держави: адміністративні структури, що здійснюють владні функції, партії, які борються за владу чи проти неї. Поза громадянським суспільством залишаються також релігійно-фундаменталістські секти, кланово-етнічні, клієнтельні та кримінальні структури мафіозного типу, і, безумовно, «фальшиві» недержавні організації, які отримують державне фінансування (публічним чи прихованим шляхами), залежні від влади, є політичним інструментом урядовців чи правлячої партії [267, с. 411, 413]. Практично таку саму думку висловив Ш. Берман: не тільки слабке, а й сильне громадянське суспільство може стати причиною небезпечних тенденцій суспільного розвитку. Багато з наслідків асоціативності, які прийнято вважати чинниками, що зміцнюють демократію, насправді можуть призводити і до демократичних, і до антидемократичних результатів [Цит. за: 175, с. 167].

У науковій літературі (Л.Уайтхед, Дж. Пірс та ін.), присвяченій аналізу процесів демократизації посттоталітарних країн, акцентується на існуванні загроз громадянському суспільству з боку «негромадянських» елементів, дії яких не відповідають критеріям демократії. До них політологи відносять різні мафіозні угруповання, кримінальні групи, націоналістичні та шовіністські асоціації, радикальні екстремістські та нетрадиційні релігійні організації. Під виглядом реалізації соціально значущих програм і проектів та за допомогою суміжних механізмів (надання грантів, гуманітарна допомога тощо) у громадянське суспільство зовнішні сили під різними найменуваннями (центри, фонди) впроваджують організації та структури, створені й фінансовані ними, зацікавлені в маніпулюванні суспільною свідомістю з певною метою: політичною, економічною тощо. Слід підкреслити, що в осмисленні концепту громадянського суспільства політологи переважно дотримуються позиції його співвідношення з усіма складовими формальних систем (сфери формальної раціональності), якими, крім держави, є бізнесові структури, церква, а також світоглядні системи, що обмежують ступінь свободи людини в суспільстві. Деякі дослідники вважають, що в Україні громадянського суспільства як такого ще не має, натомість впроваджується модель негромадянського суспільства. З'явився й новий термін «негромадянське суспільство». Йдеться про кланові, етнічні чи територіальні об'єднання, які живуть за своїми законами. Небезпека існування подібних угруповань полягає в тому, що «найвищою справедливістю» для їхніх членів є та, яка встановлена всередині кожної з цих груп.

Для розуміння ситуації зі становленням громадянського суспільства в Україні, за висновком О. Дергачова, важливо мати на увазі, що до його структур, становлення і діяльність яких відбуваються в середовищі, забрудненому кишеньковими громадськими організаціями, не можна зараховувати автоматично всі громадські організації, асоціації, об'єднання за їхніми статутними положеннями й декларованими цілями [254, с. 53]. Отже, соціальні та політичні практики і країн розвиненої демократії, і нових

демократії породжують ситуації, коли загалом конструктивні ідеологеми громадянського суспільства або вихолощуються, або використовуються в деструктивних цілях через поширення псевдо- або тіньових НУО, значна частина яких діє досить короткий період.

Серед останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання досліджуваної нами проблеми і на які спирається автор, на особливу увагу заслуговує творчий доробок учених Національного інституту стратегічних досліджень, з аналізу механізмів запобігання використанню квазігромадських організацій в антидержавних цілях. Під квазігромадськими організаціями вони розуміють такі, що вдаються до правопорушень, дій антидержавного та антиконституційного спрямування [251, с. 128 – 131]. Утім і дотепер дослідження проблеми псевдо-громадської самоорганізації обмежується рівнем політичної публіцистики. Все це актуалізує дослідницьке завдання проаналізувати саме ті аспекти розвитку громадянського суспільства, що стосуються питань прояву деструктивної діяльності псевдо-громадських структур та організацій, визначення на підставі такого аналізу ефективних механізмів запобігання їхнього впливу на суспільно-політичні процеси, стан безпеки суспільства й держави.

Реалії пострадянських країн свідчать, що діяльність квазігромадських, тобто громадських лише за формою, умовних інституцій та організацій, чия діяльність роз'їдає громадянське суспільство зсередини, заважає останньому нормально функціонувати, підриває довіру до нього і в громадян, і в держави. Окреслені та акумульовані в феномен квазігромадськості процеси формування громадянського суспільства в державах перехідного типу не можуть обминути спроб «прискореного» формування громадянського суспільства та проведення реформ. Та, як свідчить практика, вирішення цього питання (темпи, ритми, вектори руху, набутки та витрати на цьому шляху) залежить від ступеня готовності країни та її населення до такого досить непростого процесу.

Політологи неодноразово обговорювали проблему штучного походження значної частини офіційно зареєстрованих політичних партій України, що мають подібні ідеології та програми дій, а деякі з них стали певним товаром [30, с. 321]. Найчастіше це – невеликі та багато в чому умовні об'єднання громадян, які формально пройшли реєстрацію та отримали статус політичних партій. Досвід виборчих кампаній (передусім парламентських) доводить, що реально діючих партій в Україні не так вже й багато. Причину цього І. Павленко вбачає в тому, що «значна кількість партій створювалася під певних політичних лідерів, функціонерів, бізнесменів або фінансово-промислові групи (ФПГ). Фактично, саме ці ФПГ, – вказує дослідниця, й стали учасниками політичного процесу, володіють необхідними для проведення виборчої кампанії фінансовими і медійними ресурсами» [160, с. 14]. За незавершеності політичної структуризації українського суспільства, стрімкої корпоратизації української політики та партизації сфери державного управління, зрощування влади й бізнесу, надмірної багатопартійності (яка вже перевищила всі розумні обсяги), позасистемного походження більшості з існуючих політичних партій, які утримують кланово-олігархічні структури, партійна діяльність набула усіх ознак бізнес-проектів. Місце партій посіли адміністративно-економічні та різноманітні політичні групи тиску, які формуються не за ідеологічною чи соціальною ознаками, а переважно – за клановими. За влучним висловом журналістів фінансово-промислові групи, таким чином, оцивілізувалися шляхом перейменування в партії та, з огляду на недосвідченість багатьох з них, навіть не змогли зрозуміти відмінності між партіями та фірмами. Безумовно, що подібні об'єднання повноцінно не можуть репрезентувати та відстоювати суспільні інтереси, адже їхнє головне спрямування – це реалізація корпоративних інтересів, яка часто завдає шкоди національним інтересам держави. За такої ситуації маємо масштабну партійно-політичну корупцію, коли політичні партії відверто продають та купують, використовують з прагматичних політико-економічних міркувань, коли вони

перетворюються на своєрідних гравців економічного сегмента державного життя, сприяють розвитку корупції в загальнодержавному масштабі. Водночас, такі базові структури громадянського суспільства, як територіальні громади й трудові колективи підприємств, базові структури профспілкового руху потіснили фальшиві партії, центри, федерації на периферію суспільно-політичного життя країни. Квазігромадськість притаманна й профспілковим організаціям, як один із механізмів реалізації кланово-корпоративних чи апаратних інтересів, що відсуває їх від виконання їхньої безпосередньої функції захисту інтересів своїх членів.

Особливо активізуються процеси застосування «брудних технологій» та створення таких ситуативних псевдо-громадських об'єднань, як партії-клони, напередодні проведення виборів (під конкретні вибори). Саме в цей період основні політичні гравці створюють під себе так звані низові структури громадської підтримки з метою імітації допомоги з боку тієї чи тієї політичної сили конкретним соціальним групам. У зв'язку з цим небезпідставно Ф. Міттеран ще в середині 1990-х рр. попереджав про небезпеку поєднання легального державного фінансування партій з нелегальним приватним під прикриттям створення усіляких фондів: культурних, благодійних, науково-дослідних, економічних, політологічних. Формально безпартійні, вони діють як «мозкові центри» з розробки передвиборчих програм партій, законодавчих ініціатив обраних від них депутатів [267, с. 353 – 354]. Не минули ці процеси й виборчі кампанії й сучасній Україні. Так, 25 березня 2005 р., майже за добу до того часу, коли, відповідно до чинного законодавства партії ще мають право брати участь у виборах до парламенту України, Міністерство юстиції зареєструвало 11 політичних партій. У підсумку більшість створених під вибори партій та виборчих блоків на парламентських виборах 2006 р. не отримали й 1% голосів виборців (34 з 45), тобто зібрали голосів менше, аніж мають членів. Нарешті, за результатами позачергових парламентських виборів 30 вересня 2007 р. з 20-ти партій і виборчих блоків партій, включених до виборчого

бюлетеня, до Верховної Ради України потрапили 2 партії і 3 блоки у складі 14 партій. Ще одним прикладом утворення громадського об'єднання під вибори може слугувати «Громадський актив Києва». За висловом народного депутата України А. Гриценка, «ні для кого не секрет: пробившись у Київраду, так звані народні лицарі захищають бізнес-інтереси українських олігархів. Схожа картина і в інших містах країни» [196]. Так, слідом за першою в Дніпропетровську громадською організацією «ГРАД», яка закликала місцеву владу до відповіді за витрачання бюджетних коштів, розбазарювання землі та комунального майна, заявили про себе й інші громадські об'єднання: «Наш дім – Дніпропетровськ», «Самопоміч», утворені «аби захистити бізнес своїх замовників». Оцінюючи появу таких «новоутворень», голова «ГРАДу» А. Денисенко відзначає: «Є і такі громадські організації, які створюються під вибори, під конкретну особу, під кандидата на посаду міського голови, під конкретний клан, щоб захистити будівельний, комунальний інтерес. Особливо сильно розквітають такі технологічні, по суті політичні, проекти саме на місцевих виборах». Цікава з цього приводу думка політичних експертів ЗМІ: у періоди соціально-економічних потрясінь з'являються громадські організації, «які під маскою захисників суспільства ховають зовсім інші цілі. Такі об'єднання стають інструментами у зведенні рахунків, пішаками у корпоративних та політичних війнах» [196].

Навряд чи М. Дюверже, який ввів поняття «індекс членства», розраховував на те, що цей показник може бути менший за одиницю. Побутує думка, що нібито можна штучно зменшити кількість партій і, таким чином, позбутися дрібнопартійності. Дехто з політиків вважає за доцільне провести своєрідну люстрацію тих партій, які не подолали прохідного бар'єра і на підставі цього заборонити участь у наступних виборах шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства. Навіть якщо зробити цей бар'єр символічним – 0,1% голосів, таке право втратили б 15 суб'єктів виборів 2006 р. Та навряд чи можливо лише зміною виборчого законодавства

домогтися партійного структурування та зміцнити політичні організації. Процес утворення партій не залежить від адміністративного регулювання, а має відбуватися природно, відображаючи наявний рівень суспільно-політичної свідомості суспільства та його окремих груп. Для розуміння місця та ролі малих партій в суспільстві звернемося до досвіду модернізації партійної системи в країнах розвиненої демократії. Офіційну мету законодавства про фінансування в цих країнах визначає комбінація виборчих систем на різних рівнях. І робиться це задля того, щоб розчистити політичне поле від дрібних, інколи мікроскопічних партійних формувань, несистемних малих партій. Водночас, в зарубіжних демократіях загалом відсутнє негативне ставлення до малих партій, а саме: до системних малих партій «з чималою ідейною амплітудою», які вільно критикують політичний істеблішмент, можуть запропонувати альтернативні погляди на розв'язання тих чи тих проблем життєдіяльності суспільства й держави. Отже, малі партії додають партійно-політичній системі динамізму, слугують індикатором зміни настроїв в суспільстві, зростання чи зниження їхньої популярності, сигналізують про успіхи чи помилки партійного «мейнстріму».

Вищенаведена оцінка ролі малих партій в політичному житті розвинених демократій є не менш актуальною для України. Завдання оптимізації її партійної системи, яка має базуватися винятково на демократичних цінностях та відповідати європейським стандартам, шляхом забезпечення функціонування потужних загальнонаціональних партій позбутися нинішньої міражної багатопартійності, яку визначає наявність великої кількості «карликових» («диванних», «кабінетних» тощо) квазіпартій, штучно утворених під конкретного політика або групу політиків, а також унеможливлення позасистемного походження «кишенькових» партій, які намагаються привернути до себе увагу якомога більше виборців. Спочатку на Заході їх називали «партія – хапай всіх». У першій половині 1990-х рр. за ними закріпилася назва «універсальних партій», «партій для всіх». Важливим методологічним посиленням дослідників цієї проблематики ми вважаємо

віднесення ними до малих партій, які практично не впливають на функціонування загальнонаціональної партійної системи чи її підсистем та нерідко мало відрізняються від груп тиску з вузьким порядком денним своєї діяльності, ультралівих та ультраправих партій [28, с. 101 – 103].

Деякий сумнів викликає природність створення та доцільність функціонування в суспільстві політичних партій, зорієнтованих на певні вікові групи населення, якщо проаналізувати питання наявності та взаємоузгодженості всіх компонентів системо-утворюючого принципу створення такого типу партій. В ряді публікацій ми скептично поставилися до створення й функціонування в суспільстві, що перебуває на перехідному кризовому етапі свого розвитку, молодіжних політичних партій [45; 98, с. 93 – 95; 99]. Зрештою, розвиток подальших подій підтвердив наші припущення щодо їхньої трансформації в своєрідні клієнтельні об'єднання молодіжних функціонерів з метою і забезпечення власного кар'єрного зростання, і рекрутування партійних кадрів. У цьому розумінні залученню молоді до великої політики мають послугувати припартійні молодіжні організації, деякі з них за час свого існування брали найактивнішу участь у громадсько-політичному житті й не розпорошили свій потенціал по сьогоднішній день: Молодий народний рух як показовий приклад.

Створення низки громадських об'єднань як інструменту політичних технологій під конкретного кандидата (партія «Фронт змін», «Громадянська позиція», «Економічний блок Сергія Тігіпка», Молодіжна організація «Противсіх», суспільний рух «Собор громадянської згоди » та ін.) або ж під конкретного політика чи політичну силу (народно-демократичне об'єднання «За демократію і справедливість», суспільний рух «Народна влада», партія «За Україну» та ін.) показово характеризує перебіг подій, що мали місце під час проведення президентської кампанії 2010 року.

В умовах політизації базових інститутів громадянського суспільства (ЗМІ, профспілок) зростає небезпека маніпулювання масовою свідомістю за допомогою інших типів громадських формувань. Так, наприкінці 2008 р.

набула популярності громадська ініціатива «Дістали!», яка згодом розкололася на рухи «Третя республіка» і «Хвиля». В мережах інтернету сформувався віртуальний рух «Воля народу!», який оприлюднив «Революційні тези» поставивши за мету реалізацію в Україні системних змін з метою утвердження громадського контролю за державною владою. Напередодні виборчих кампаній заявили про себе популістськими гаслами громадські рухи «Моя Україна», «За майбутнє», «Добра воля», «Щастя народу». Загальною тенденцією окреслених процесів стала поступова політизація громадських ініціатив та їх концентрація на реалізації вузько-цільових проектів, відповідно до попередньо визначених умов спонсорів. Як політико-технологічні структури виникли й заявили про себе ініціатива «Геть усіх!» і громадське об'єднання «Народ». Окремі рухи («Народна армія спасіння»), які очолили діючі політики, відверто заявили про свій намір повалити чинну систему державної влади в Україні [63]. Не важко було спрогнозувати подальшу долю значної частини з усіх перерахованих вище об'єднань після закінчення президентської кампанії 2010 р. і пригадати з цього приводу хоча б створення під президентські вибори 1999 р. фонду «Соціальний захист».

Окрему групу громадських об'єднань становлять радикальні партії та громадські організації окремих етнічних громад та національних меншин України (проросійські, прорумунські, русинські та ін.), створення і діяльність яких багато в чому обумовлена зовнішніми політичними впливами, обстоюванням геополітичних інтересів в Україні інших держав, що має наслідком поширення сепаратистських настроїв, на що ми звертали увагу в IV розділі дисертації. Як пише О. Горбачевський, в Україні забагато деструктивних організацій, які обстоюють інтереси тієї чи іншої етнічної спільноти: «Одні діють тихо й помалу, але дуже системно; інші – шкодять відкрито й зухвало, мабуть, демонструючи силу. Деякі з них відверто провокативні. Об'єднують їх українофобія та зарубіжне фінансування. Переважно – це агенти безпосередніх сусідів України» [47]. Підкреслимо, що

за підрахунками вчених НІСД, нині в Україні діє близько 70 проросійських організацій, що потенційно несе загрозу територіальній цілісності нашої держави. При цьому вони небезпідставно вказують, що деструктивна діяльність екстремістських громадських об'єднань в Криму вже вийшла за межі традиційної для цього регіону проросійської орієнтації [251, с. 129 – 130].

Одним із системотворчих чинників посилення активності та поповнення лав радикально налаштованих організацій слід вважати погіршення екологічної ситуації, неефективність діючих адміністративно-економічних механізмів захисту навколишнього середовища та вжиття дієвих заходів щодо екологічного захисту населення.

Серед інших псевдо-громадських організацій в сучасній Україні дослідники громадських об'єднань називають так звані вершкові організації, які, крім керівників і апарату управління, не мають реальних членів, але претендують робити заяви від широких кіл громадськості, аби отримувати матеріальну державну, благодійну допомогу, здійснювати представницькі функції. Проаналізувавши процеси створення та діяльності ветеранських та патріотичних організацій, вони вказують на негативний вплив на єдність і впорядкування самоорганізації громадськості так званих паралельних організацій (додамо – і політичних партій), які мають однакові цілі та завдання й спираються на один і той самий контингент суспільства [57, с.207 – 209].

Відчутної шкоди безпеці суспільства та зовнішньополітичному іміджу Української держави завдають радикальні національно-патріотичні організації, тим більше – не передбачені чинним законодавством воєнізовані громадські об'єднання громадян. Зокрема, маємо, на увазі поширення у ЗМІ інформації щодо участі представників УНСО в російсько-чеченському конфлікті на боці чеченців, проявів ксенофобії в діях представників праворадикальних громадських об'єднань. Широкого резонансу в українському суспільстві й за межами України набуло розміщення у Львові сіті-лайтів і

білбордів із зображенням символіки дивізії «Галичина», яка в другій світовій війні воювала на боці фашистської Німеччини. Замовила такого змісту рекламну продукцію ВО «Свобода». За висновком дослідників українських ультраправих організацій, сьогодні на зміну попереднім націоналістам (УНА-УНСО, ВО «Тризуб» ім. С. Бандери) приходять інші, молодіжні за своїм складом об'єднання (Українська національно-трудова партія, ВО «Патріот України»), які активно виступають проти нелегальної міграції та рекрутують молодих людей, готових, за висловом активіста УНТП Е. Юрченка, боротися з мігрантами найрешучішими методами. З огляду на висновки вітчизняних соціологів щодо зростання з кожним роком рівня ксенофобії в українському суспільстві, дехто з громадських діячів України припускається думки, що найближчим часом рух ультраправих перетвориться на масовий [214, с. 26 – 28]. Водночас, не можна виключати й активізації неформальних молодіжних організацій, що скоювали в останні роки насильницькі злочини на ґрунті расової на національної ворожнечі.

Аналізуючи становлення молодіжного руху та політичних об'єднань в сучасній Україні в другій половині 80-х – 90-х рр. ХХ ст., ми в спільній з професором В. Якушиком монографії «Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні» (1997 р.) відмітили певний інтерес досить незначної частини молоді до фашистської доктрини, вказали на деякі неформальні об'єднання, що діяли на той час на засадах юдофобії та фашизму, вважаючи такі об'єднання маргінальними й такими, що не мають підґрунтя для свого розвитку в українському суспільстві [98, с. 119 – 120]. Сьогодні в друкованих та електронних періодичних виданнях українських комуністів та комсомольців подається чимало публікацій, назви яких кажуть самі за себе: «Влада підіграє бомбу» (під якою, як видно зі змісту цієї публікації, вони розуміють неофашистські угруповання, а під останніми – право-радикальні громадські об'єднання та рухи на кшталт «Соціал-націоналістичної асамблеї»), «Посилити протидію неофашизму», «Антифашистський опір» та ін. Ознайомлення з цими матеріалами викликає

занепокоєння. Посилює тривогу поява книжки «Фашизм в Україні: угроза или реальность?» (2008 р.) та висновок її авторів Г. Крючкова й Д. Табачника про те, що «загроза фашизації для України сьогодні стає реальністю». Утім гіперболізація цієї загрози та загальна заідеологізованість стає очевидною, якщо об'єктивно оцінювати нинішній стан ідейно-політичних орієнтацій та уподобань українських громадян, результати соціологічних досліджень громадської думки.

У цьому контексті вважаємо за необхідне зазначити, що світова історія утворення воєнізованих громадських формувань та ультраправих громадських об'єднань, що базують свою діяльність на ідеологемах націонал-соціалістичного, а не націонал-демократичного гатунку, в умовах демократичного правління показово ілюструє, до яких трагічних наслідків для демократії може призвести індиферентне ставлення населення до появи на вулицях молодих людей у чорних сорочках з тризубом у формі свастики або щодо їхньої участі в заходах, організованих іншими політичними силами. Ні до чого іншого, крім як до встановлення тоталітарного режиму, не призводить масова підтримка ультра-націоналістичних чи ліворадикальних організацій в умовах економічних негараздів, системної політичної кризи, зневіри у дієздатність існуючої влади. В цьому контексті політичний оглядач ЗМІ О. Романчик вважає цілком слушною думку професора А. Карася про необхідність застосування державою системи заходів, аби остаточно подолати рецидиви комуністичного тоталітаризму в Україні. Серед них вчений вказує й на «закладені комуністами патерналістсько-клієнтельні суспільні відносини», які залишаються донині визначальними в Україні», і на «затримання комуністичної ідеології в Україні через інститут існуючої компартії», що, на його думку, «є основною перешкодою для розвитку громадянського суспільства й демократичного врядування в сучасній формально незалежній Україні», чи не основною підбурювальною силою для ксенофобії й негромадянського, радикального націоналізму [211].

Таким чином, можна підсумувати, що одним із мотивів самоорганізації певної частини людей та їхньої суспільно-політичної активності через створення та діяльність квазігромадських об'єднань, зокрема псевдо-НУО, створених з метою прикриття власного бізнесу, є певні прагматичні цілі, які не сприймаються переважною більшістю населення. У цьому розумінні цілком слушним вважаємо висновок відомого американського дослідника проблем громадянського суспільства Т. Каротерса про те, що люди в будь-якому суспільстві об'єднуються й докладають спільних зусиль для досягнення і гідної, і низької мети [298, с. 20]. Політологічний дискурс довкола суперечностей розвитку громадянського суспільства надав поштовх не тільки для перегляду його класичної концепції (наприклад, в теоріях «публічної сфери» Х. Арндта, «комунікативного простору» Ю. Габермаса), а й для пошуку ефективних шляхів і механізмів нейтралізації або принаймні мінімізації деструктивної діяльності об'єднань громадян крізь призму постмодерністської концепції громадянського суспільства та інтерпретації соціально-політичних процесів. За цією концепцією соціально-політична сфера має наповнюватися різними формами взаємодії реальних громадських організацій та рухів, а не псевдо-громадських структур, з державою та її структурами на основі трипартизму, рівноправного соціального партнерства, що, в свою чергу, потребує набуття територіальними громадами, а також трудовими колективами статусу головних соціополітичних суб'єктів. Інші його інституції та організації, в тому числі політичні партії, в своїй діяльності повинні спиратися саме на ці первинні осередки суспільної самоорганізації.

Явища псевдо-громадськості, як свідчить досвід зарубіжних демократій, не можна позбутися, адже, за висновком Д. Кола, громадянське суспільство, однією з ознак якого є розмаїтість суспільної самоорганізації, «утверджує різницю (з сім'єю, церквою, природним станом, державою)», що відкриває простір для прояву різних за спрямуванням індивідуальних і колективних стратегій. «Осмыслити суспільство – це означає почасти осмыслити його неадекватність самому собі» [Цит. за: 198, с. 453]. Отже, проведений нами

аналіз особливостей прояву феномену квазігромадськості в сучасній Україні дає підстави констатувати, що деструктивна діяльність цілої низки псевдогромадських об'єднань, їх використання, в тому числі зовнішніми силами, в антиконституційних цілях, з метою маніпулювання свідомістю українських громадян перетворюється на дедалі більший ризик для забезпечення національної безпеки України. Своєчасним має бути й реагування зовнішньополітичного відомства України на дії зарубіжних політиків чи організацій, спрямованих на підтримку антиконституційної самоорганізації громадян на території нашої держави. Однак вжиття владою невідкладних жорстких заходів не убезпечує суспільство й державу від деструктивної квазігромадськості, оскільки причинами її прояву є олігархічно-клановий характер, незавершеність процесів формування культурно-національної ідентичності української політичної нації, поширення в суспільстві політичного нігілізму як наслідок низької політико-правової та несформованої громадянської культури, суспільної дезінтегрованості, наростаючої соціальної нерівності та пов'язаної з нею конфліктності і на міжгруповому, міжетнічному рівні, і на рівні суспільно-владних відносин.

5.3. Механізми громадського контролю за реалізацією політики національної безпеки

Здійснення дієвого контролю за діяльністю органів державної влади, посадових осіб є однією з історично доведених функцій громадянського суспільства. А. де Токвіль був переконаний у тому, що політичне стримування деспотизму необхідно належним чином підкріпити розвитком громадських асоціацій, що перебувають поза сферою безпосереднього контролю з боку органів державної влади. До суб'єктів такого контролю, що створюють потужні бар'єри на шляху зловживання владою, ним було віднесено наукові й літературні організації, школи, видавництва, студентські гуртожитки, промислові підприємства, релігійні організації, муніципальні об'єднання та незалежні сім'ї. При цьому він постійно наголошував на тому,

що для закріплення досягнень демократичної революції необхідне «незалежне суспільне око» взаємодіючих громадянських асоціацій.

Аналогічної точки зору дотримувався видатний американський політолог Р. Даль, який вважав беззаперечною тезу, що держава є найважливішим з усіх людських співтовариств і стає ключовим суб'єктом завдяки можливостям тих, хто керує державою, контролює ресурси, структури та всі інші асоціації в межах держави. Утім за одного застереження: «Народ, що втрачає контроль за порядком денним та урядовими рішеннями в державі, ризикує втратити також контроль над іншими суттєвими асоціаціями». В цьому контексті не втратили своєї актуальності теоретичні розробки Джона Мілля – автора праці «Роздуми про представницьке врядування», який сенс такого врядування вбачав у тому, що «увесь народ або якась численна його частка через своїх депутатів, яких цей народ періодично обирає, здійснює верховну владу, що контролює суспільні процеси». За слушним висновком цього одного із відомих теоретиків верховенства парламенту в системі влади, «за представницької системи вся верховна влада має належати народним депутатам», яким «треба надати змогу контролювати всі дії уряду та здійснювати цей контроль коли завгодно» [Цит. за: 66, с. 431].

Досвід функціонування зарубіжних демократій свідчить, що концентрація влади, тобто порушення рівноваги, а не владні відносини самі по собі, створює умови для маніпулювання принципами демократії та неправомірного втручання держави в соціально-економічні відносини та спричиняє панування управлінського апарату над громадянським суспільством. І саме контроль громадських інститутів слугує запобіжником безвладдя та встановлення авторитарного режиму. Водночас, важливим методологічним посиленням з порушеної нами проблеми слугують міркування політичного філософа Ф. Хаєка щодо інтерпретації терміну «свобода організації», «освяченого як войовничого гасла не тільки робочими, але й політичними організаціями». Вважаючи слушним висновок, що будь-

який контроль уряду над діяльністю організацій є несумісним з суспільною свободою, він вказував на те, що «свобода організацій» не менш ніж свобода контракту повинна припускати, що діяльність організацій має бути підпорядкована правилам, що обмежують методи їх діяльності, навіть колективні дії організацій повинні бути підпорядковані правилам, що не поширюються на індивідів [271, с. 410].

Сьогодні не потрібно доводити необхідність посилення ролі інститутів громадянського суспільства у створенні належних умов для досягнення соціальної стабільності, соціальної активності населення та розвитку громадського самоврядування, що характеризує функціональне призначення громадського контролю як елемента соціальних інститутів, який забезпечує дотримання соціальних норм, правил діяльності, нормативних вимог поведінки та обмежень у поведінці. На загальному тлі безвідповідальності чиновників та масштабної корупції залучення інститутів та організацій громадянського суспільства до трансформаційних процесів є невід'ємною частиною демократизації всієї системи влади, що забезпечує її відкритість і прозорість. У багатьох країнах світу схеми взаємодії громадськості та органів влади вже склалися й успішно функціонують, в інших країнах – перехідного типу триває пошук та апробування власних національних моделей здійснення громадського контролю за діями органів влади. Так, у Франції контроль за дотриманням політико-управлінською елітою законів здійснюють десятки громадських організацій. У Великобританії функцію громадського контролю виконує комісія з державної служби, яку наділено певними правами.

Актуалізує наукове осмислення громадського контролю в обстоюванні суспільних інтересів поява за доби глобалізації нових викликів і загроз соціально-політичній стабільності, особливо за нинішньої перманентної політичної кризи, коли «головною перешкодою для повноцінного поступу країни є розрізненість, егоїзм, зверхність, законсервованість та корумпованість політикуму, який неадекватно відображає запити суспільства

і не встигає за його розвитком» [183]. Наразі маємо, за висловом Президента України В. Януковича, неефективну державу, «яка відірвалася від людей, перетворилась на бюрократичну машину, що піклується лише про інтереси чиновництва, «конфліктність, ...слабке самоврядування, корумповані і нечесні суди, нерозвинені політичні партії». І це, на його думку, «лише окремі аспекти цієї проблеми [150, с. 4]. Отже, мова йде про системну та інституційну кризи, обумовлені невідповідністю політичної системи та політичної еліти України потребам українського суспільства, яке вже стомилося від неспроможності українського політикуму приймати адекватні рішення на виклики, що постають перед державою на сучасному етапі світового розвитку. Найімовірніше пояснення того, що глобалізація «виходить за межі здатностей задуму й дії будь-кого з нас», англійський соціолог З. Бауман вбачає в тому, що «ми дедалі частіше зіштовхуємося зі слабкістю, навіть безсиллям звичайних інститутів... які займаються наведенням порядку», почесне місце серед яких упродовж всієї нової й новітньої історії належало державі [12, с. 51]. Нам потрібно, цілком слушно наголошує вітчизняний політик А. Кінах, серйозно осмислити сучасні процеси, і досить важливо, щоб організації, в які об'єднуються люди незалежно від політичних поглядів, *«удосконалювали систему контролю з боку суспільства за діями влади»*, що «вимагає і зміни в Конституції, і постійного зворотного зв'язку між державою, владою і суспільством (виділено нами)» [3, с. 5]. Натомість в Україні склалася практика, за якою приймаються закони, а в них немає або механізму контролю, або відповідальності за їх порушення, або ж їх ігнорують.

У довідковій літературі громадський контроль розглядається як організаційно оформлена діяльність громадян у державі з метою забезпечення функціонування об'єктів цього контролю відповідно до норм Конституції, законів, інших законодавчих актів і дотримання ними державного порядку. Серед головних завдань громадського контролю – *визначення ступеня суспільного ризику та безпеки, зумовлених реальною*

або запланованою діяльністю його об'єктів, якими є органи влади, підприємства, установи, організації, їхні посадові особи, суб'єкти господарювання. Предмет громадського контролю багато в чому визначає реальна загроза безпеці суспільства та держави внаслідок діяльності його суб'єктів, громадських об'єднань, їхніх структурних підрозділів зокрема.

Громадський контроль і громадянський (цивільний) контроль не є тотожними. Цивільний контроль означає здійснення контролю за функціонуванням загалом системи забезпечення національної безпеки та окремих структур сектору безпеки. Відповідно до положень Закону України від 19 червня 2003 р. «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» «цивільний контроль – комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави, сприяння їхній ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню державної та військової дисципліни».

Розробники проекту закону України про громадський контроль (розміщено на офіційному інтернет-сайті Верховної Ради України) А.Раханський та І. Шаров головне цільове призначення громадського контролю над органами державної влади та органами місцевого самоврядування вбачають у забезпеченні ефективної та прозорої діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, попередженні та недопущенні порушень конституційних прав, свобод, захисті законних інтересів громадян України. Примітно, що в цьому проекті досить детально розписано повноваження громадських організацій – суб'єктів цього контролю, яким, зокрема, надається право:

– запитувати та отримувати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування будь-яку інформацію, документи тощо, які не містять державної таємниці;

– брати участь у роботі (входити до складу) консультативних, дорадчих, постійних, тимчасових комісій й інших органів, які створюються об'єктами громадського контролю з питань, пов'язаних із завданнями громадського контролю;

– вносити до об'єктів громадського контролю пропозиції, звернення, подання, клопотання щодо здійснення заходів для усунення порушень чинного законодавства, відновлення порушених прав, свобод, інтересів громадянина, забезпечення ефективності та прозорості діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування;

– оскаржувати неправомірні дії (бездіяльність) та/або акти об'єктів громадського контролю, які стосуються прав, свобод, інтересів громадян, забезпечення ефективності та прозорості діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування; готувати та/або подавати до суду скарги, позовні заяви в інтересах громадян щодо захисту їхніх законних прав, свобод та інтересів (згідно з Конституцією України можливість звернення до суду зі скаргою на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб стосується винятково прав, свобод та обов'язків громадянина, а не об'єднань громадян);

– представляти інтереси громадянина в суді щодо захисту його прав, свобод, законних інтересів;

– бути невідкладно прийнятими посадовими, службовими особами органів державної влади, органів місцевого самоврядування з питань, які стосуються здійснення громадського контролю;

– звертатися до посадових, службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування з клопотанням про притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні законодавства України, зниженні ефективності та прозорості діяльності об'єктів громадського контролю, в порушенні прав, свобод, інтересів громадян.

Запровадження дієвого державного та громадського контролю за

реалізацією Стратегії національної безпеки України влада визначає як одну з ключових умов для досягнення цілей і завдань політики національної безпеки. Здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади у безпековій сфері є одним з основних завдань Всеукраїнської громадської організації «Союз недержавних служб безпеки».

Активна діяльність інститутів громадянського суспільства в реалізації політики національної безпеки, в тому числі шляхом здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади у цій сфері, сприятиме зміцненню гарантій додержання законності, прав і свобод людини та громадянина, забезпеченню адекватності системи національної безпеки загрозам національним інтересам та економічним можливостям держави. Конституція й закони України надають для цього необхідні можливості. Відповідно до п. 4.3 Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 12 лютого 2007 р., громадський контроль здійснюється на основі принципів:

- верховенства права, неухильного додержання вимог законодавства, яким регулюється діяльність суб'єктів забезпечення національної безпеки;
- чіткого розмежування функцій і повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері управління національною безпекою;
- взаємодії та відповідальності суб'єктів забезпечення національної безпеки за реалізацію політики національної безпеки, її належне ресурсне забезпечення;
- прозорості основних напрямів видатків на національну безпеку й оборону держави;
- ефективності державного контролю за використанням фінансових і матеріальних ресурсів у сфері національної безпеки;
- відкритості інформації про діяльність суб'єктів забезпечення національної безпеки, що не становить державну таємницю; відповідальності посадових осіб за своєчасність, повноту й достовірність інформації, що надається, та за належне реагування на звернення громадян,

громадських організацій, виступи у засобах масової інформації.

Аналізуючи *суспільний нагляд* як елемент етичної інфраструктури державної служби, вітчизняна дослідниця Т. Василевська вважає, що здійснення громадського контролю обумовлено тим, що громадськість має право отримувати інформацію про ефективність керування державними структурами довіреними їм ресурсами та повноваженнями. Вдосконалення засобів його здійснення, на її думку, сприяє контрольованості влади [27, с.352]. За висновком іншого дослідника М. Бойчука, здійснення *соціального контролю* за діяльністю держави є однією з характеристик комплексу узгоджених дій або функцій, який громадянське суспільство поставляє у соціальний організм країни [19, с. 15]. Утім маємо констатувати, що наявний стан здійснення громадськими інститутами та організаціями своєї контрольної функції не відповідає організації дієвого контролю за системою державного управління у сфері безпеки та оборони. Представлені у Верховній Раді політичні партії орієнтовані, насамперед, на інтереси фінансово-промислових груп, фактично не мають усталеної системи поглядів на політику безпеки й оборони. Окремі політичні сили взагалі реалізують відверто проросійську політику, яка досить часто суперечить національним інтересам України. Натомість у державах зі сталою демократичною системою управління громадянське суспільство в регламентованому законодавством форматі реалізує функції контролю за процесом прийняття рішень та поточною діяльністю структур сектору безпеки на таких рівнях: *політичному* – відповідність діяльності посадовців цілям, принципам та механізмам державної політики забезпечення національної безпеки, визначеними Конституцією та законами України; *правовому* – підготовка законодавчих актів, міжнародних договорів та угод; *фінансовому* – бюджетні витрати, рух та розподіл коштів, поточні та додаткові витрати; *управлінському* – відповідність внутрішньої організації й режиму функціонування національному законодавству.

Слід підкреслити, що сьогодні аналітики та експерти громадських

структур та організацій (особливо це характерно для зарубіжних недержавних аналітичних центрів) фактично оперують дефініцією *громадський моніторинг* (або *соціальний моніторинг*), метою якого є підвищення ефективності діяльності органів влади завдяки впровадженню постійно діючого зворотного зв'язку з організованою громадськістю. Або йдеться загалом про «моніторинг діяльності органів влади та політиків, недопущення неефективного державного управління і корупції», «результати яких іноді допомагають покращити діяльність держави». Не важко помітити, що громадський моніторинг (*лат. monitoring* – спостереження) є складовою частиною громадського контролю (*франц. contrerôle* – подвійний список), а також складовою контролю соціального, під яким соціологи розуміють авторитет суспільної думки, гласність результатів, оцінки поведінки й діяльності людей. Найчастіше соціологи виявляють **контролюючу роль неформальних груп**, можливість появи в системі контролю соціальних інновацій.

Ризиками та перешкодами у процесі здійснення соціального моніторингу громадські експерти вважають опір з боку влади, відсутність сильного та активного громадського сектору, відкритої інформації та кваліфікованого виконавця. Термін «соціальний моніторинг» вони трактують як процес, що дозволяє громадськості стежити за виконанням державно-управлінських рішень, урядових рішень на місцевому рівні, вимірювати їхню ефективність та адекватність, висловлювати свою думку щодо них. Концепт громадського контролю експерти неурядових організацій фактично не розглядають. Передумовами успішного проведення соціального моніторингу визначено, зокрема, спроможність громадянського суспільства, наявність в НУО вміння взаємодіяти з місцевою владою та приватним сектором, підтримка (або хоча б неутручання) з боку місцевого уряду, наявність професійного виконавця з достатньою інституційною спроможністю та позитивним іміджем, що забезпечує прозорість моніторингу та ефективно інформує зацікавлені сторони про його результати [182, с. 85 – 86].

Так, 2006 року Український незалежний центр політичних досліджень провів моніторинг наповнюваності необхідною інформацією офіційних інтернет-сайтів обласних держадміністрацій і виявив, що середній рівень їхньої відкритості становив 60%. Результати моніторингу було направлено Президентові України, який виніс догану 19 головам облдержадміністрацій. Повторний моніторинг 2007 року показав, що рівень відкритості інтернет-сайтів зріс до 70% [187, с. 11 – 13]. Системний моніторинг дотримання прав людини та основних свобод в Україні проводить Українська Гельсінкська спілка з прав людини. Результати моніторингу викладаються в щорічних доповідях «Права людини в Україні», що дозволяє виявити системні вади в діях органів влади, визначити необхідні заходи для покращення ситуації. Перспективним слід вважати досвід проведення НУО в рамках реалізації проекту щоквартального соціального моніторингу «Голос громадськості», спрямованого на оцінку якості державних послуг, що надає громадянам та підприємцям місцева влада, щоб діагностувати стан міського життя: якість функціонування органів місцевої влади, рівень життя громадян, їх нагальні проблеми тощо [182, с. 88].

Перспективним кроком на шляху до впровадження дієвого громадського контролю, забезпечення відкритості й прозорості у діях влади ми вважаємо появу Постанови Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади». Серед положень цього документа заслуговують на увагу такі: вперше в законодавстві України наведено перелік інституцій та організацій громадянського суспільства, які можуть подавати запити на проведення громадської експертизи, у т. ч. непідприємницькі товариства; визначено процедуру подачі запиту, надання органом виконавчої влади необхідної інформації; важливим є встановлення обов'язком органів виконавчої влади враховувати результати громадської експертизи під час поточної діяльності та підготовки місцевих бюджетів;

органам виконавчої влади заборонено перешкоджати проведенню громадської експертизи.

Слід підкреслити, що громадська експертиза, на нашу думку, має бути спрямована не лише на констатацію наявних в діяльності органів влади проблем. Її потрібно розглядати як систематизоване, експертне та об'єктивне дослідження цієї діяльності за певною схемою з метою досягнення конкретних результатів. По суті, громадський моніторинг (експертиза) – це плановий збір даних про конкретну проблему, діяльність, а також опрацювання, аналіз і, що головне, доведення його підсумків та рекомендацій до всіх зацікавлених сторін.

В «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства», схваленій Кабінетом Міністрів України від 21 листопада 2007 р., констатується активне використання (що видається нам перебільшенням) такої форми взаємодії, як «здійснення інститутами (громадянського суспільства) громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади щодо розв'язання проблем, які мають важливе суспільне значення, у формі громадського моніторингу підготовки та виконання рішень, експертизи їхньої ефективності, подання органами виконавчої влади експертних пропозицій (виділено нами)» [192]. «Запровадження громадянського контролю за діяльністю влади» визначено Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» однією з основних засад внутрішньої політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства [189, с. 4].

Певною гіперболізацією видається також твердження укладачів довідника для студентів вищих навчальних закладів «Основи громадянського суспільства» (2006 р.) про те, що суб'єкти громадського контролю мають широкий доступ до засобів масової інформації, щоб громадяни мали уявлення про їхню діяльність, аби убезпечити об'єкти такого контролю від суспільного ризику.

Зробимо акцент на тому, що власне механізм реалізації громадянами

своїх повноважень, зокрема здійснення громадського контролю за діяльністю влади, недостатньо розкрито у вітчизняному законодавстві. Так, стаття 9 Закону України «Про основи національної безпеки України» передбачено, що «громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування... здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни...» [191, с. 24].

Відповідно до результатів соціологічних досліджень «Громадська думка населення України – червень 2007 року», «Настрої та очікування громадян України напередодні передвиборчої парламентської кампанії – 2007» (проведених відповідно Фондом «Демократичні ініціативи» і Центром Разумкова та оприлюднених в електронних засобах масової інформації) майже половина населення вважає, що «проведення виборів в Україні покликане лише створити видимість демократії, якої насправді в нас немає». Основні причини, чому вибори не дають змогу впливати на владу, громадяни вбачають у тому, що народні обранці не виконують своїх обіцянок, у відсутності постійного громадського контролю за діяльністю влади. На жаль, всеукраїнський референдум і дотепер не став дієвим механізмом громадської участі у прийнятті політико-управлінських рішень, спостерігається байдужість влади до думки громадян.

За такої ситуації певні політичні сили в Україні активно виступають за об'єднання під їх патронатом зусиль громадських організацій і профільних профспілок щодо реалізації ідеї формування комітетів народного контролю з метою проведення постійного моніторингу системи безпеки й охорони праці, підготовки й лобювання ними необхідних законодавчих ініціатив з поліпшення організації праці на виробництві. На нашу думку, інститут народного контролю за часів СРСР у контексті посилення демократичних

засад діяльності державного апарата певним чином сприяв підвищенню відповідальності керівників підприємств за якість виробленої продукції, у боротьбі з її крадіями, не чистими на руку продавцями. Власне завдячуючи наполегливій позиції громадськості та її організованим ініціативам (Всеукраїнської екологічної неурядової організації «Мама-86»), Кабінет Міністрів України 2009 року ухвалив рішення про запровадження обов'язкового маркування вмісту генетично модифікованих організмів (ГМО) під час виробництва вітчизняних продуктів харчування. Ще раніше, у листопаді 2008 р. в Україні було прийнято державний стандарт, відповідно до якого всі продукти харчування, що містять ГМО, потрібно маркувати. Утім населення України не має достовірної інформації про цю проблему та екологічну небезпеку ГМО. У відповідь на правдиві відомості відразу ж з'являються «коментарі», які забовтують тему нісенітницями. Кваліфікованого виконавця, на кшталт народного контролера, за виконанням цього урядового рішення не маємо дотепер.

З позиції Г. Мернікова, загалом проблему ефективності інститутів громадянського суспільства в системі контролю за забезпеченням національної безпеки необхідно розглядати крізь призму таких чинників: нормативно-правове забезпечення контролю громадянських інститутів у сфері безпеки та оборони; наявність стрункої, збалансованої моделі державного управління, що ґрунтується на розподілі повноважень між гілками влади, прозорості та відповідальності перед суспільством; існування в суспільстві сталої традиції реалізації громадянами демократичних прав і свобод; реальна, а не задекларована свобода слова, совісті, зібрань; незалежність судової гілки влади; наявність мережі недержавних дослідних інституцій, які фахово опікуються проблемами безпеки та оборони [139].

На заваді впровадженню дієвого громадського контролю низка перешкод, обумовлених не лише недосконалістю чинного законодавства. Серйозними перешкодами на цьому шляху є не стільки протидія з боку влади, скільки ігнорування нею вимог і пропозицій громадськості та її

організованих ініціатив. Серед інших відзначимо несформованість активного громадського сектору в сучасному українському суспільстві, відсутність відкритої інформації та маніпулювання громадською думкою окремими політичними силами та ЗМІ. Ще на одну істотну перешкоду впровадженню дієвого громадського контролю вказують експерти НУО: відсутність кваліфікованого виконавця – навіть якщо органи влади готові до соціального моніторингу їхньої діяльності, не існує організації, що могла б його здійснювати [182, с. 87]. Хоча в Україні вже діє ряд громадських об'єднань, що визначили за мету проведення якісної оцінки дій органів влади, ця практика має переважно локальний характер. У цьому контексті заслуговує на увагу реалізація громадськими організаціями Волинської області проекту «Громадський контроль – форма співпраці в інтересах дітей», спрямованого на підтримку громадських ініціатив у розв'язанні проблем дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, проведення громадського контролю діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо забезпечення їхніх законних інтересів.

Створення ефективної системи державного управління, яка забезпечить утвердження України як розвиненої соціально-правової держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності та демократії, вимагає приведення усієї системи влади у відповідність з демократичними стандартами публічного адміністрування. Серед ключових завдань: удосконалення механізмів залучення громадськості до децентралізації управління та процесів вироблення, ухвалення й практичної реалізації державно-управлінських рішень. Саме тому необхідно утверджувати соціальне партнерство між владою й громадськістю на основі принципів відкритості, прозорості, підзвітності та відповідальності органів влади через встановлення дієвого громадського контролю. На рівні публічної політики – заперечувати вивищення держави над суспільством. Необхідно постійно доводити, що держава є похідною від громадянського суспільства й має слугувати йому, а не навпаки; що держава завжди є, за влучним висловом іспанського філософа

Хосе Ортеги-і-Гасета, запрошенням, яке одна група людей передає іншим групам, щоб спільно здійснювати будь-яке починання. В цьому контексті серед основних принципів партнерської взаємодії влади й громадських інститутів, визначених громадськими експертами, виокремимо такий: будь-яка дія чи безвідповідальність будь-якого органу влади, що негативним чином впливає на інститути громадянського суспільства, «повинна підлягати адміністративному перегляду та бути відкритою для оскарження в незалежному й неупередженому суді з повною юрисдикцією» [261, с. 9].

Найважливішим кроком у досягненні консенсусу між громадянами і владою ми вважаємо ефективну й зрозумілу для людей діяльність органів влади, забезпеченої належним інформаційним супроводом, коли кожна людина без штучно створених складнощів може дізнатися про справжні наміри та дії влади. Йдеться про створення: *по-перше*, інституціональних та нормативно-правових передумов для забезпечення активної участі громадян в управлінні державою, прийняття окремого закону України про основні засади здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади, до розробки якого долучилися вітчизняні НУО; *по-друге*, організаційно-інституційних форм структуризації суспільства, консолідації суспільних інтересів та артикулювання вимог громадян до влади; *по-третє*, організаційних засад взаємодії органів влади з громадськими неурядовими структурами; *по-четверте*, умов для інтернаціоналізації у суспільстві консенсусу й відповідальності, конструктивного діалогу між владою й суспільством через зростання інституціональної довіри населення до органів влади.

Все вищезазначене актуалізує утвердження дієвих механізмів громадського контролю за діяльністю органів влади, інституціоналізації цього контролю за реалізацією державно-управлінських рішень. До того ж, як свідчать результати соціологічних досліджень, за створення організацій громадського контролю на місцях виступає переважна більшість населення регіонів [177, с. 49].

Удосконалення механізмів громадського контролю означає організацію своєчасного й достовірного інформування суспільства, в тому числі через підготовку та періодичне оприлюднення «білих книг» про діяльність у цій сфері органів державної влади, проведення громадської експертизи проектів нормативно-правових актів, концепцій і програм з питань національної безпеки та врахування її висновків, через широке залучення громадськості до обговорення найгостріших проблем національної безпеки під час опрацювання відповідних державних рішень, створення громадських експертних рад при органах виконавчої влади, які діють у сфері забезпечення національної безпеки. У контексті запровадження ефективного інституту громадянської експертизи діяльності органів державної влади важливим видається прийняття окремого юридичного урядового документа, в якому має бути чітко прописано механізм урахування органами державної влади результатів громадської експертизи їхньої діяльності.

5.4. Політико-правові механізми залучення громадських об'єднань до сфери національної безпеки

Стаття 36 Конституції України закріплює вихідний принцип утворення громадських об'єднань: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадянського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. ...Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій. Усі об'єднання громадян рівні перед законом». 16 червня 1992 р. було прийнято Закон України «Про об'єднання громадян», що надало поштовху для стрімкого збільшення кількості громадських об'єднань в Україні, зростання форм і напрямів їхньої

діяльності, передусім НУО. Додаткових можливостей для самоорганізації громадськості та розвитку широкого спектра недержавних організацій в Україні надало прийняття законів України від 23 квітня 1991 р. «Про свободу совісті та релігійні організації», від 16 вересня 1997 р. «Про благодійництво та благодійні організації», від 7 жовтня 1997 р. «Про професійних творчих працівників і творчі спілки», від 1 грудня 1998 р. «Про молодіжні та дитячі громадські організації», від 15 вересня 1999 р. «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», від 11 липня 2001 року «Про органи самоорганізації населення».

Водночас, поспішність і неузгодженість під час створення законодавчої бази стосовно самоорганізації громадськості, за висновком учених, призвела до появи низки чинників, що негативно впливають на громадські організації [257, с. 395]. Загалом наголосимо, що чинне законодавство України про об'єднання громадян вже не відповідає сучасному стану розвитку громадських об'єднань, поза правовим регулюванням залишилася низка питань, які потребують нагального вирішення. Так, в українському законодавстві відсутнє юридичне визначення *неурядового аналітичного центру*, окремих положень про НУАЦ, спрощення їхньої реєстрації, надання можливостей НУАЦ і НУО залучати кошти для реалізації статутних завдань з різних джерел. Прийняття нового окремого законодавчого акта щодо надання вітчизняним НУАЦ грантів з боку органів державної влади деякою мірою послабить їхню залежність від закордонних спонсорів і донорів. Існує також нагальна потреба у прийнятті нових законодавчих актів, які визначали б особливості функціонування громадських правозахисних організацій. Через відсутність законодавчої бази, що передбачала б можливість створення громадянами України фондів, посилює небезпеку поширення в нашій державі присутності міжнародних фондів, створення під гранти фіктивних НУО (grant-oriented), діяльність яких не відповідає національним інтересам України. Отже, діяльність філій, відділень, представництв та інших структурних осередків НУО зарубіжних держав в Україні, а також

вітчизняних НУО і НУАЦ, що реалізують програми (проекти), спрямовані на реформування певних сфер суспільного життя в Україні за фінансової допомоги зарубіжних інституцій, потребує відповідного унормування, базуючись на принципах забезпечення національної єдності та захисту важливих інтересів особистості, суспільства й держави від зовнішніх загроз.

Безсистемний характер реформування правового забезпечення громадського сектору в Україні, на думку вчених, багато в чому обумовлений відсутністю базового закону, який відповідав би іншим нормативно-правовим актам системи законодавства та передусім – новому Цивільному кодексу України, чинному з 1 січня 2004 р. [255, с. 222].

З квітня 2008 р. Європейський суд з прав людини визнав чинний Закон України «Про об'єднання громадян» таким, що порушує Конвенцію Ради Європи про захист прав людини й основоположні свободи та є недемократичним. Головними вадами цього закону, на думку експертів Українського незалежного центру політичних досліджень, є заборона створювати суспільно корисні об'єднання, заборона юридичним особам створювати громадські організації, штучне обмеження території дії громадської організації через існування територіальних статусів, заборона НУО займатися господарською діяльністю [120, с. 4 – 5]. Крім того, зазначений закон містить багато суперечностей і з Цивільним кодексом, і з Конституцією України, необґрунтовано обмежує реалізацію права громадян на свободу об'єднання, здатний заблокувати діяльність будь-якої реально діючої громадської організації.

З метою забезпечення належного правового регулювання процесів громадської самоорганізації Міністерством юстиції України розроблено проект закону України «Про громадські організації», який у встановленому порядку було внесено урядом України на розгляд Верховної Ради України (від 14 листопада 2008 р. № 3371). У законопроекті враховано досвід законодавчого забезпечення діяльності НУО у провідних європейських країнах, у тому числі «Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових

організацій в Європі» (прийняті учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи 5 липня 2002 р.), які за своїм змістом визначають загальні засади формування національного законодавства держав – учасниць Ради Європи, що гарантує свободу об'єднань та врегульовує діяльність громадських організацій, а також положення згадуваної вже нами Рекомендації CM/Rec(2007)14 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам (щодо створення та діяльності неурядових організацій). За висновком В. Федоренка і Я. Кагляк, ухвалення Верховною Радою України цього законопроекту дозволило б «здійснити якісне законодавче забезпечення інституту громадських організацій в Україні, а отже – забезпечити ефективне функціонування всієї системи інститутів громадянського суспільства, оптимізувати шляхи й форми соціально відповідального діалогу між громадянським суспільством і правовою державою», сприяло б: «забезпеченню прозорості законодавства, єдності нормативного регулювання та практики його застосування; мінімізації часових і майнових затрат у відносинах із владою при створенні, функціонуванні та припиненні діяльності громадських організацій; ліквідації територіальних обмежень діяльності громадських організацій; забезпеченню правової можливості для фізичних і юридичних осіб створювати максимально широкий спектр громадських організацій; розширенню правових можливостей громадських організацій щодо здійснення своєї діяльності, у тому числі й господарської, створенню правового підґрунтя для запровадження нових механізмів державного замовлення на надання громадськими організаціями окремих послуг на конкурсних засадах» [263]. Утім зазначений вище законопроект так і не було включено до порядку денного пленарного засідання Верховної Ради України, незважаючи на численні звернення НУО України на підтримку документа і заяви, що такі дії українських парламентарів суперечать міжнародним зобов'язанням України. За бездіяльності політиків і чиновників марно сподіватися на швидке ухвалення парламентом України нових редакцій законів України «Про благодійництво та благодійні організації»,

«Про соціальні послуги», внесення змін і доповнень до законів України «Про органи самоорганізації населення», «Про організації роботодавців», «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» та інших. На наше переконання, істотних змін потребують окремі положення Закону «Про інформацію» в контексті визначення чітких процедур доступу громадських організацій до публічної інформації. Вирішення цих питань переважно залежить від політичної волі можновладців, ефективного менеджменту, прийняття відповідних державно-управлінських рішень. Отже, за висновком В. Сюмар і М. Лациби – авторів статті «Чи вона справді працює», розміщеної 22 жовтня 2009 р. в інтернет-виданні «Українська правда», «українські політики до конфуціанської мудрості, вочевидь, не дозріли, і громадянське суспільство, яке не даватиме спокою, їм просто не потрібне...». Підтверджує цей висновок той факт, що в жовтні 2009 р. уряд скасував електронний реєстр громадських експертиз – єдину базу даних на урядовому сайті, що містить інформацію про висновки громадських організацій стосовно діяльності органів влади та її рішень щодо врахування громадської думки. Наслідком цього може бути подальше ігнорування владою громадських ініціатив та потреб громадського сектору.

Щодо потреби забезпечення повноцінної участі громадян та їх об'єднань у захисті національної безпеки, В. Крутов вважає, що «...роль, місце і сам механізм реалізації громадянами своїх повноважень недостатньо розкрито в законодавстві України» [110, с. 101]. Для конструктивного вирішення питань, пов'язаних з формуванням та ефективним функціонуванням системи забезпечення національної безпеки за активної участі громадськості та об'єднань громадян, протидії деструктивним громадським ініціативам та діяльності громадських об'єднань, потрібно, в першу чергу, внести відповідні зміни й доповнення:

– до виборчого законодавства з метою кардинальної зміни виборчої системи, запровадження ефективної та відповідальної перед суспільством моделі політичної влади, яка переймалася б питаннями покращення життя

свого народу. Суб'єктами виборчої системи мають стати адресні, реальні політичні партії, що виключає з виборчого процесу квазіпартійні утворення. (Норми чинного виборчого законодавства не співвідносяться зі ст.ст. 36, 37, 71 Конституції України та законним правом громадянина обирати й бути обраним);

– до чинного законодавства про об'єднання громадян, передусім до базового Закону України «Про об'єднання громадян», законодавчих актів, що регулюють діяльність окремих складових громадянського суспільства, сегментів громадської самоорганізації і спрямовані на створення сприятливого законодавчого середовища для розвитку інститутів та організацій громадянського суспільства;

– до базових документів доктринально-політичного та політико-організаційного рівнів у сфері забезпечення національної безпеки (до Закону України від 19 червня 2003 р. «Про основи національної безпеки України», Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України 12 лютого 2007 р., та інших).

Ефективному забезпеченню національної безпеки за активної участі громадських об'єднань має слугувати розробка концепції суспільної безпеки та концепції взаємодії держави з громадянським суспільством (проект розроблено Міністерством юстиції України), ухвалення спеціального закону України про недержавне забезпечення національної безпеки України та затвердження заходів щодо організаційно-інституціонального забезпечення національної безпеки України на недержавному рівні за участю організованої громадськості та реально діючих громадських об'єднань.

Звернемося до досвіду розвитку інституту громадянського суспільства в Російській Федерації й наведемо думку деяких російських дослідників про доцільність розробки федерального закону РФ «Про діяльність громадських об'єднань у забезпеченні національної безпеки», який дасть змогу структурувати організовані структури громадського сектору країни, предметніше визначити їхню роль та місце у цій сфері, що прискорило б

розвиток суспільної системи безпеки [287, с. 61]. На наше переконання, тут простежується вузький підхід до формування недержавної системи забезпечення національної безпеки, адже з сукупності суб'єктів її забезпечення випадають такі впливові інституції, як органи місцевого самоврядування, недержавні охоронні служби та інші суб'єкти, що вже довели свою спроможність вирішувати без посередництва органів державної влади конкретні завдання забезпечення безпеки життєдіяльності людини й суспільства.

Проведений нами аналіз соціально значущої діяльності громадських об'єднань як суб'єктів забезпечення соціальної безпеки дозволяє вказати на деякі істотні перешкоди на шляху активізації їх діяльності у соціальній сфері, реформування системи надання соціальних послуг населенню:

- недосконалість нормативно-правової бази забезпечення соціально орієнтованої діяльності НУО, що потребує і вдосконалення зазначених вище законодавчих актів, і ухвалення на законодавчому рівні законів про непідприємницькі (неприбуткові) організації, про волонтерську діяльність; внесення змін до законів «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», «Про оподаткування прибутку підприємств» та до інших юридичних актів, зокрема, у частині регламентації механізму та умов надання соціальних послуг неприбутковими організаціями, перегляду доцільності введення ліцензування господарської діяльності у цій сфері;

- непрозорий характер проведення конкурсів із залучення бюджетних коштів для фінансування соціальних проєктів, що реалізуються за участю недержавних організацій (нинішнє пряме державне фінансування організацій громадянського суспільства на рівні 2% мізерне проти 30 – 40% у країнах Центральної Європи. В більшості європейських країн розвиненої демократії державне фінансування суспільно корисних недержавних організацій є основним джерелом їх доходів) [187, с. 31];

- відсутність паритетного розвитку держави, громадського й приватного секторів, коли держава бере на себе ті проблеми, які недержавні інституції не

в змозі розв'язувати. Залишається невизначеним законодавче врегулювання у таких ключових для організацій громадянського суспільства сферах, як державні замовлення на їхні послуги, надання благодійної допомоги, передусім у сфері охорони здоров'я, правової допомоги громадянам (не знайшла свого відповідного відображення в процесуальних кодексах України), збільшення виплат з державного бюджету адвокати-кампаній, доступ до публічної інформації, створення суспільного телебачення й радіомовлення тощо.

Якщо йдеться про надання соціальних послуг пенсіонерам, самотнім непрацездатним громадянам, то важливими бачимо завдання затвердження на законодавчому рівні та втілення мінімальних стандартів якості надання соціальних послуг цим категоріям населення, залучення до цієї справи недержавних і приватних структур через соціальне замовлення та інститут соціального підприємництва. Важливим також уявляємо переорієнтацію на потреби клієнтів, заміну неефективних механізмів фінансування структур, які надають соціальні послуги, запровадження чіткої кваліфікації оцінки та моніторингу надання соціальних послуг. При цьому впровадження ринкових відносин у сферу соціального захисту в поєднанні зі створенням ефективної системи соціального захисту населення, децентралізація управління цією сферою, безумовно, дасть можливість залучити місцеві НУО, фінансуючи їхню діяльність з регіональних та місцевих бюджетів. Важливо відмітити, що схвалення Верховною Радою України 18 грудня 2008 р. Рекомендацій парламентських слухань «Про хід виконання в Україні Європейської соціальної хартії (переглянутої)», набуття з 15 січня 2009 р. чинності Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» надає додаткових можливостей для активізації соціальної роботи вітчизняних НУО.

У попередніх розділах ми вказали на значні невикористані ресурси релігійних організацій у справі соціального служіння народу України. Нагальною проблемою є вдосконалення законодавства у сфері свободи

совісті шляхом модернізації чинного Закону України від 23 квітня 1991 р. «Про свободу совісті та релігійні організації», ухвалення парламентом України Концепції державної політики з питань свободи совісті і віросповідання (концепції державно-конфесійних відносин в Україні), усунення правових колізій між цим законом та законами України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», «Про загальний військовий обов'язок», «Про соціальні послуги», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», Земельним та Цивільним (ч. 4 ст. 87) кодексами України, іншими юридичними актами. Йдеться про надання релігійним об'єднанням, які в сучасній Україні не є суб'єктами права, повноцінного статусу юридичної особи, а також про впровадження системи конкордатів, про юридичні можливості створення економічного підґрунтя для виконання церквою своєї соціально-гуманітарної місії в сучасному українському суспільстві. При цьому законодавцем має бути чітко виписано прозорий і логічний порядок набуття релігійними організаціями цього статусу. В цьому контексті ми вважаємо слушною думку вітчизняних дослідників А. Ішина і Ю. Долгих про те, що сама процедура реєстрації має стати обов'язковою для всіх без винятку релігійних організацій, а не тільки для тих, які ставлять за мету отримати статус юридичної особи [250, с. 224]. Нагальним є також законодавче врегулювання питання надання правоздатності юридичної особи об'єднанням релігійних організацій. Дехто з дослідників вважає за необхідне на законодавчому рівні визначити ступінь відповідальності за використання конфесійних та етнічних почуттів громадян як політичних гасел [255, с. 172]. Але надзвичайно важливим вважаємо ухвалення Верховною Радою України нового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» з урахуванням усіх слушних змін і доповнень до чинного закону, що були запропоновані суб'єктами законодавчої ініціативи: Кабінетом Міністрів України (законопроект № 1281 від 12 травня 2003 р.), народними депутатами України Л. Григорович та Р. Ткачем (законопроекти № 4185 від

24 вересня 2003 р. та № 1276 від 25 грудня 2007 р.). Корисним може виявитися досвід взаємовідносин між органами влади і релігійними об'єднаннями в постсоціалістичних країнах Європи, де вони отримують субсидії з державного бюджету на соціально значущу діяльність, перетворилися на один з різновидів інституцій громадянського суспільства, яке дає людям можливість самоорганізуватися й виражати себе відповідно до своїх релігійних переконань. Модернізований Закон України від 23 квітня 1991 р. «Про свободу совісті та релігійні організації», на нашу думку, має містити положення про обов'язковість реєстрації всіх релігійних громад, що вже діють або планують свою діяльність на території України в контексті своєчасного виявлення й припинення функціонування релігійних організацій деструктивного та екстремістського характеру. Не менш актуальним ми вважаємо посилення як відповідальності релігійних організацій за участь у політичних процесах, так і відповідальності політичних партій за втручання у внутрішні справи Церков та релігійних організацій, що певним чином запобігатиме їхній політизації та втягуванню в політичне протистояння, сприятиме зменшенню конфліктогенності церковно-релігійного середовища. Не позбавлена сенсу, на наш погляд, думка вчених, які вважають за необхідне на законодавчому рівні визначити ступінь відповідальності за використання конфесійних та етнічних почуттів громадян як політичних гасел [255, с. 172].

Отже, недосконалість вітчизняного правового поля щодо повноцінного функціонування різних форм громадської самоорганізації та типів громадських об'єднань, незацікавленість органів влади в партнерській співпраці, неструктурованість власне діяльності НУО і НУАЦ, надмірність повноважень державних органів щодо здійснення контролю за їхньою діяльністю, загалом – дефіцит політичної культури й взаємної довіри стримує запровадження постійно діючої ефективної системи (механізмів, інструментів, технологій, комунікацій) взаємодії органів влади з громадськими об'єднаннями. За слушним висновком К. Козлова, організації

третього сектору в Україні потребують розробки законодавчо визначених повноважень у системі соціальної безпеки держави, зокрема актуалізується проблема розробки та прийняття окремого закону України про взаємодію органів влади і громадських організацій, який окреслював би межі участі суб'єктів взаємодії у процесі прийняття та реалізації державно-управлінських рішень [95, с. 14].

Сьогодні громадські об'єднання, особливо ті, які працюють у соціальній сфері, потребують: *по-перше*, удосконалення чинного законодавства про громадські об'єднання; *по-друге*, державної підтримки у впровадженні нових форм суспільно корисної та соціально значущої діяльності, нормативного закріплення положень щодо реалізації в Україні проектів міжнародної технічної допомоги, цільових програм міжнародними та іноземними громадськими й благодійними організаціями, інтеграції вітчизняних НУО і НУАЦ до міжнародних мереж громадських ініціатив, їх включення до складу громадських колегій при міністерствах та відомствах, створення при органах влади експертних громадських рад з питань безпеки; *по-третє*, запровадження певних стандартів діяльності громадських об'єднань, зокрема практики підписання корпоративних угод з чітко визначеними вимогами до якості вихідної аналітичної продукції НУАЦ; *по-четверте*, створення сприятливого податкового режиму для соціально орієнтованих НУО та здійснення благодійної діяльності.

Як цілком слушно зазначають В. Горбулін і О. Литвиненко, «сучасний світ настільки динамічний, і це один із ключових проявів глобалізації, що будь-яка подія через незначний проміжок часу втрачає своє першочергове значення та поступається іншій» [51, с. 19]. Від часу прийняття Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003 р.), тим більше – Стратегії національної безпеки України (2007 р.) пройшло не так вже й багато часу. Утім в останні роки маємо швидкі зміни у безпековому середовищі на загальному тлі зростання загроз глобального характеру, негативних наслідків світової фінансової економічної кризи, зниження

суб'єктності системи державної влади та її заміщення іншими нелегітимними суб'єктами, політика яких не відображає реальні інтереси усіх соціальних груп населення. Все це спричинило масову маргіналізацію, різке зниження життєвого рівня населення, загострення соціально-владних відносин, а отже, і появу нових дестабілізуючих явищ, зростання протестних настроїв у суспільстві, активізацію деструктивної громадської самоорганізації, що становить реальну загрозу соціальному благополуччю громадян, безпеці суспільства й безпеці держави. Підсилює цей ризик загроза посилення деструктивних зовнішніх впливів та агресивної риторики з боку радикально-шовіністичних сил сусідніх держав, створення та підтримка ними діяльності в Україні квазігромадських об'єднань антидержавного спрямування.

За вищезазначеної ситуації надзвичайної актуальності набуває проблема оновлення, опрацювання нової редакції Стратегії національної безпеки України в контексті її забезпечення і на державному, і на недержавному рівні через інституції та організації громадянського суспільства. Те, що Україна перебуває сьогодні на перехідному етапі свого розвитку, за соціально-політичної нестабільності, складної геополітичної ситуації, прояву цілої низки нових типів загроз і внутрішнього, і зовнішнього походження, які посилюють волатильність національної безпеки в умовах стрімкої глобалізації, потребує періодичного корегування головної мети Стратегії національної безпеки України, механізмів та засобів її досягнення, передусім у короткостроковій та середньостроковій перспективах.

Не зайвим буде зазначити, що дотепер триває дискусія стосовно можливості використання словосполучення та самого змісту терміна «національна безпека», визначення інших базових понять у цій сфері, яке, на думку С. Пирожкова, не є бездоганим і вичерпним, а концептуальне визначення вітчизняним законодавцем системи національної безпеки є малоприслужним для практичної реалізації. Положення ж про забезпечення національної безпеки на рівні недержавної системи взагалі відсутнє в усіх відповідних діючих базових документах. Те, що суспільні інститути

утворюють систему забезпечення національної безпеки, вчений вважає «необхідною внутрішньою підсистемою державно-організованого суспільства України» [170, с. 94, 105]. Цікаву думку з цього питання висловив Г. Мінаєв: «уявляється що підвищена увага до проблеми безпеки за нашого часу відображає найгострішу необхідність реального пізнання хоча б через безпеку і організацій, і суспільства в цілому. *Суть проблеми полягає у тому, щоб вивчити соціальну організацію як єдине ціле, як складну систему*, чого, по суті, ніколи не робилося (виділено нами)» [141, с. 198]. Водночас, хочемо звернути увагу на поширену в науково-експертній спільноті з цього приводу думку, що не можна нескінченно розширювати розуміння безпеки, адже в цьому разі виникає загроза, що в ім'я безпеки небезпека нависне над правами людини та верховенством закону. Не зайве наголосити, що розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів, залучення потенціалу громадянського сектору до вироблення й періодичного уточнення стратегії національної безпеки, доктрин, концепцій, стратегій і програм, планування й здійснення конкретних заходів щодо протидії й нейтралізації загроз національним інтересам, відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» (ст. 6 і 10), є одним з пріоритетів національних інтересів України та однією з функцій суб'єктів забезпечення національної безпеки України. При цьому закон по суті консервує фактичне домінування органів влади та силових структур у забезпеченні національної безпеки, адміністративно-командних методів.

У контексті вищезазначеного ми вважаємо дещо дискусійним висновок тих дослідників, які обстоюють необхідність розробки окремого закону про національну безпеку України, адже на доктринальному рівні основні засади вироблення й реалізації державної політики національної безпеки знайшли своє відображення в Законі України «Про основи національної безпеки України» [89, с. 216]. Якщо ж розробку такого законопроекту вони вважають оптимальним варіантом юридичного оформлення процедур управління сектором безпеки, з максимальним використанням напрацювання

комплексного огляду сектору безпеки, то це, по-перше, звужує коло суб'єктів забезпечення національної безпеки, визначених Законом України «Про основи національної безпеки України», а по-друге, звужує й стратегічні цілі, пріоритети та завдання політики національної безпеки, визначені чинною Стратегією національної безпеки України, до реалізації яких мають бути залученні всі суб'єкти її забезпечення. І, по-третє, доцільно було б вести мову про необхідність розробки окремого закону щодо реформування власне сектору безпеки України, коригування суперечливих положень основних нормативно-правових актів у сфері оборони й безпеки.

Як свідчить історичний досвід забезпечення безпеки суспільства й держави, вузьке розуміння сфери безпеки, що базується на почутті страху та розрахунку на застосування сили, значно розширюється через посилення її громадянських аспектів. І це є об'єктивним процесом, тому що завдання забезпечення безпеки формулюється як завдання виживання складних соціальних систем з цілеспрямованою поведінкою або ж як завдання забезпечення системи-рівня її цілісності чи рівня безпеки, базуючись на принципах захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства загалом. Необхідність уточнення ролі та місця громадських структур у системі забезпечення національної безпеки актуалізує той факт, що визначені ст. 10 цього закону основні функції суб'єктів забезпечення національної безпеки України, що поширюються на громадян України та їх об'єднання, за нерозвиненості громадянського суспільства в нашій державі вочевидь не відповідають нинішнім обмеженим можливостям і ресурсам організованої громадськості. До того ж, як пише О. Полтораков, «з погляду суб'єктивності загалом немає єдиного розуміння безпеки, адже кожний суб'єкт, включений до процесів забезпечення безпеки, відрізняється від інших відповідно до власного бачення проблем безпеки» [180, с. 39]. Йдеться, передусім, про «уточнення й чітке розмежування завдань і сфер відповідальності суб'єктів забезпечення національної безпеки» [192, с. 11]. Інакше кажучи, – визначення рольових функцій організованої громадськості на засадах

рівноправного соціального партнерства з владними структурами у створенні та впровадженні ефективних механізмів забезпечення свободи й безпеки громадян України, захисті набутої чесним шляхом власності, подоланні чиновницького свавілля та запобіганні подальшій олігархізації влади, корпоративно-клановій державності та деструктивній громадській самоорганізації. В цьому контексті недоцільно обмежувати ключові умови для досягнення цілей і завдань політики національної безпеки лише запровадженням дієвого державного та громадського контролю за її реалізацією (п. 4.3 чинної Стратегії національної безпеки України, п. 4.5. проекту її нової редакції, розміщеної на інтернет-сторінці НІСД). До того ж, цільові настанови як чинної Стратегії національної безпеки України, так і проекту її нової редакції в частині запровадження громадського контролю, загалом щодо залучення громадянського суспільства до процесу вироблення та реалізації політики національної безпеки, є декларативними за своїм змістом і мають бути конкретизовані у спеціальному законі. Зокрема, це стосується і громадських експертних рад при державних органах, які діють у сфері національної безпеки.

На нашу думку, суспільно корисні та соціально значущі ініціативи та дії організованої громадськості як громадські механізми реалізації політики безпеки держави мають набути усіх ознак сигнальної системи, спрямованої на виявлення джерел загроз безпеці суспільства та безпеці держави, на попередження органів влади щодо їх потенційного конфліктного потенціалу, імовірності виникнення кризових ситуацій, конфліктів та протистояння в суспільстві, що дає змогу певним чином запобігти спробам і внутрішніх, і зовнішніх сил штучного створення протестних настроїв у суспільстві.

У процесі вироблення нової парадигми національної безпеки України вельми актуальним нам бачиться удосконалення на законодавчому, нормативно-правовому, політико-організаційному рівнях механізмів протидії маніпуляціям свідомістю громадян, зокрема їхнім волевиявленням під час виборчих кампаній, втягненню організацій громадянського суспільства в

реалізацію геополітичних, гео економічних та інших інтересів зарубіжних країн, створенню під їх реалізацію квазігромадських структур.

Потребує переформатування у підпункті 3.3 чинної Стратегії національної безпеки України та у підпункті 3.3.3. проекту її нової редакції розпливчата за змістом концептуальна теза про необхідність активізації інноваційних процесів, зокрема в інформаційно-комунікаційній галузі, яку доцільно доповнити щодо відповідальності представників влади у разі їх неправомірного втручання в редакційну політику засобів масової інформації. Не дається у чинній Стратегії національної безпеки (п. 3.2) відповіді на те, завдяки яким механізмам буде надано «нового імпульсу вдосконалення системи взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства» (у її новій редакції таке положення відсутнє). В цьому розумінні доречно було б зробити акцент на тому, що підвищення ефективності їх взаємодії задля посилення захищеності життєво важливих інтересів громадян України, загалом суспільства і держави неможливо за відсутності рівноправного соціального партнерства, співучасті в реалізації соціально значущих громадських ініціатив. Мають бути збільшені обсяги прямого та прозорого державного фінансування на конкурсних засадах громадських соціальних проєктів, створені податкові стимули для філантропічної та благодійної діяльності громадських об'єднань, залучення їхніх представників до прийняття управлінських рішень та механізмів забезпечення стратегічної комунікації з метою захисту наданих громадянам та їх об'єднанням законних прав і свобод. Вважаємо також, що в документах стратегічного характеру основний акцент необхідно зробити на механізмах зворотного зв'язку між владою й суспільством, поглибленні взаємодії органів влади та громадських структур у формуванні громадянської та піднесенні рівня політичної культури громадян як основи протидії моральній деградації та криміналізації суспільства, поширенню корупції й хабарництва, унеможливлення маніпулювання свідомістю громадян, вкорінення феномена квазігромадськості на політичному просторі країни.

Отже, ключовою для будь-якої демократичної держави є проблема взаємодії держави й суспільства на основі принципів соціального партнерства, налагодження конструктивної взаємодії задля вирішення широкого кола питань державного управління і суспільного життя. Вітчизняний досвід співпраці НУО з органами влади в сфері громадського контролю свідчить про наявність тих самих проблем, що характерні для відносин між владою та громадським сектором: традиції замкненості держапарату, взаємна недовіра, низька ефективність третього сектору в лобіюванні своїх позицій. Неврегульованість механізмів взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, непрозорість вироблення державної політики, відсторонення громадськості та громадських об'єднань від процесу вироблення політико-управлінських рішень вмотивовують радикальні протестні акції громадськості, актуалізує завдання формування в суспільстві громадянської культури, інакше позасистемне походження громадських об'єднань, соціальних рухів продукує екстремістську політику, що базується на соціальному популізмі та загрожує національній безпеці держави.

З огляду зазначене вище важливо відмітити, що Розпорядженням Кабінету міністрів України від 29 вересня 2010 р. «Деякі питання удосконалення роз'яснювальної роботи органами виконавчої влади» останні зобов'язані надавати громадськості роз'яснення, зокрема, щодо: пріоритетних питань державної політики у відповідній сфері, галузі, а також на території відповідної адміністративної одиниці; порядку надання адміністративних послуг, проектів нормативно-правових актів, що мають важливе суспільне значення і стосуються прав та обов'язків громадян.

Посиленню ролі інститутів громадянського суспільства в процесі державотворення та в забезпеченні життєво важливих інтересів громадян має слугувати удосконалення нормативно-правової бази в частині розвитку громадянського суспільства, доступу громадян до інформації, надання інститутам громадянського суспільства у повному обсязі інформації про

свою діяльність, за винятком тієї, що становить державну таємницю, сприяння органами влади висвітленню в засобах масової інформації практики ефективного співробітництва органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, унеможливлення втручання органів виконавчої влади в діяльність громадських інститутів, за винятком випадків, установлених законом, залучення органами виконавчої влади громадських структур до вироблення та реалізації політики безпеки держави. Водночас, у проекті нової редакції Стратегії національної безпеки, на відміну від чинної, до життєво важливих національних інтересів України не віднесено обмеження втручання держави у діяльність громадян, громадських організацій та політичних партій, релігійних організацій. Серед принципів, на яких базуватися політика національної безпеки, відсутній принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянину.

Важливим є залучення широкого кола НУО та НУАЦ до процесу розробки стратегії розвитку громадянського суспільства в Україні, доопрацювання та ухвалення парламентом України підготовленого Міністерством юстиції України проекту закону України «Концепція взаємодії держави з громадянським суспільством», створення системи суспільного телебачення й радіомовлення України. Невизначеність шляхів його створення, відсутність дієвого захисту національного інформаційного простору від негативних інформаційних впливів констатується у відповідному рішенні РНБО України від 11 вересня 2009 р.: «створює загрози для дальших демократичних змін в Україні, зокрема щодо забезпечення громадян об'єктивною та достовірною інформацією, плюралістичного характеру мовлення, та уповільнює її євроінтеграційний рух» [190, с. 8].

Документи доктринально-концептуального змісту з питань забезпечення національної безпеки (Закон України «Про основи національної безпеки України») та формування громадянського суспільства в Україні (зазначені вище документи), а також практична реалізація Постанови Кабінету

Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. мають створити необхідні інституціональні та нормативно-правові передумови для забезпечення активної участі організованої громадськості, об'єднань громадян у досягненні стратегічних цілей, пріоритетів та завдань політики національної безпеки, визначених у чинній, тим більше – в оновленій Стратегії національної безпеки України як документа політико-мобілізаційного рівня. Періодична зміна редакції цього документа обумовлена необхідністю оперативного реагування на зміни внутрішніх та зовнішніх загроз національній безпеці України. Стратегія національної безпеки України повинна також містити неупереджену оцінку викликів і загроз, з якими у найближчому майбутньому може зіштовхнутися суспільство і держава.

В ідеалі законодавчі акти з питань національної безпеки, документи стратегічного спрямування мають базуватися на стратегії національного розвитку, до розробки якої долучилися недержавні громадські організації та рухи, Показові приклади: громадянський рух «Нова Україна» та розробка ним Національної стратегії розвитку «Україна–2015», всеукраїнський громадський рух «Віче України» та підготовлений його учасниками «План розвитку України». Про готовність запропонувати суспільству власні інноваційні проекти заявило ВГО «Народна палата України». Основою розробки стратегії національного розвитку України можуть слугувати ухвалення парламентом України підготовленої Міністерством юстиції України «Концепції взаємодії держави з громадянським суспільством», розроблені громадськими структурами відповідного спрямування документи доктринально-політичного рівня (стратегії, плани, проекти розвитку України), результати громадського обговорення проекту «Модернізація України. Визначення пріоритетів реформ» (Стратегії модернізації України), організованого Національним консилиумом Мережі підтримки реформ, створення її учасниками «Дорожньої карти реформ». Примітно, що один із

структурних блоків цієї стратегії зорієнтований на зовнішню політику та безпеку держави.

Вельми актуальною нам бачиться розробка загальнодержавної стратегії сприяння формуванню громадянського суспільства в Україні (за визначенням деяких дослідників – загальносуспільної стратегії розвитку українського соціуму) як базового доктринально-політичного документа, спрямованого на розв'язання проблем, що ускладнюють повноцінне залучення асоціативних та інституційних громадських структур до забезпечення національної безпеки, обумовлюють нинішню їхню слабкість та розпорошеність. Чільне місце в цьому документі мають посідати громадські організації, що становлять основу громадянського суспільства, самоорганізації «середнього класу», об'єднання представників малого й середнього бізнесу, які вже заявили про себе проведенням протестних акцій (показовим прикладом може послугувати масові акції протесту підприємців проти Податкового кодексу, найбільші з яких мали місце у Миколаївській, Сумській, Луганській, Донецькій, Львівській областях, «податковий майдан» у місті Києві 2010 року), пікетуванням будинків державних установ, поданням судових позовів на неправомірні дії чиновників, діючи при цьому самостійно та не звертаючись по допомогу до політичних партій.

Висновки до п'ятого розділу

Викладене вище дає підстави резюмувати, що ключовим завданням для повноцінного розвитку демократичної держави є налагодження конструктивної взаємодії з інституціями громадянського суспільства на основі принципів соціального партнерства, що сприятиме дієвому вирішенню цілого кола питань державного управління й суспільного життя в контексті посилення захищеності життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства й держави, за якої забезпечується їх сталий розвиток.

Неврегульованість механізмів взаємодії органів державної влади та інституцій громадянського суспільства вмотивовує радикальні протестні акції громадськості, актуалізує завдання формування в суспільстві громадянської культури, інакше позасистемне походження громадських об'єднань, соціальних рухів продукує екстремістські дії, що базуються на соціальному популізмі та загрожують безпеці суспільства й держави.

Особливу увагу вітчизняний законодавець має приділити кримінальному законодавству, посиливши відповідальність за умисні дії громадських організацій, спрямованих на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, за порушення ними чинного законодавства про об'єднання громадян, що, в свою чергу, має поставити міцний заслін для деструктивної діяльності квазігромадських об'єднань. Необхідно також рішуче застосовувати чинні правові норми до радикальних громадських організацій, діяльність яких є небезпечною для суспільства й держави.

Маємо констатувати, що за багатьма показниками нинішній стан взаємодії органів влади з інститутами громадянського суспільства поки що не відповідає стандартам народовладдя, за якими базового значення для державних інтересів набувають суспільні інтереси, а не запити правлячої еліти, що спирається на чиновницьку бюрократію та кланово-олігархічні групи. Нинішні тенденції показово свідчать, що суспільство навчилося сьогодні жити й працювати окремо від держави. Невміння громадянами обирати для управління країною кращих від себе, а після обрання цих «кращих» – жорстко контролювати їхню діяльність, цілеспрямовано обстоювати при цьому свої права й інтереси, є чи не головною причиною безвідповідальності влади.

Усталеного характеру напередодні виборчих кампаній набула тенденція створення основними політичними гравцями під себе низових структур громадської підтримки, зокрема у вигляді коаліцій НУО, які відіграють роль імітатора допомоги третього сектору тій чи тій політичній силі. За відсутності у громадських об'єднань стійкого імунітету до політичних

маніпуляцій такі квазіоб'єднання стають зручним інструментом певної політичної сили в її боротьбі за отримання влади або продовження свого перебування при владі.

Вітчизняний досвід співпраці НУО з органами влади в сфері громадського контролю за розподілом та використанням владою суспільного багатства засвідчує наявність тих самих проблем, що характерні загалом для відносин, які склалися на сьогодні між українською владою й організованим суспільством: замкненість держапарату, непрозорість вироблення державної політики, взаємна недовіра, низька спроможність третього сектору лобіювати прийняття органами влади рішень стосовно нагальних суспільних потреб. Відсутність в Україні належним чином унормованих правових механізмів регулювання лобіювання, відповідного закону України створює умови для поширення латентного лобіювання, що посилює корупційні ризики, не дозволяє громадськості реально оцінити результати реалізації політики національної безпеки.

Для повноцінного функціонування суспільно корисних та соціально значущих громадських об'єднань в Україні не вистачає належного законодавчого та нормативно-правового підґрунтя, ефективної діяльності та громадських консультативно-дорадчих органів при органах влади, проведення ними постійного моніторингу громадської думки, належного висвітлення в засобах масової інформації позитивних прикладів співробітництва органів влади з інституціями громадянського суспільства.

Загалом широка проблематика громадянського суспільства має знайти своє відображення в спеціальних доктринально-політичних документах та нормативно-правових актах, які визначали б основні параметри національної безпеки (безпеки особистості, суспільства і держави), форми й засоби (механізми) її забезпечення, адекватні сучасним реаліям суперечливого розвитку українського суспільства, трансформаціям в таких важливих сферах життєдіяльності, як внутрішньополітична, економічна, соціальна, духовна, інформаційно-комунікативна, екологічна, а також у сфері суспільної безпеки.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження дає підстави для таких висновків та пропозицій.

1. Ефективність впровадження результативної політики національної безпеки, її забезпечення за активної участі громадськості та об'єднань громадян України обумовлює потребу осмислення на теоретичному рівні процесів громадської самоорганізації, її реальних та потенційних можливостей у забезпеченні безпечного та цивілізованого розвитку українського суспільства. Вельми корисним у дослідженні цієї проблематики є застосування методологічного інструментарію структурного функціоналізму, який орієнтує на проведення комплексного аналізу суспільних явищ, з'ясування механізмів і засобів їх відтворення, повторюваності, залежності між різними елементами єдиного соціального процесу.

Сучасна теорія громадянського суспільства не є завершеним теоретичним конструктом. Його не можна ототожнювати лише з наявністю розгалуженої мережі громадських інституцій. Завдання формування в Україні громадянського суспільства, розвиток якого відбувається вкрай інертно, фактично концентрує увагу на пошуку ефективних шляхів впровадження раціональної моделі політичної влади, яка є неподільною і належить тільки народу як єдиному її суб'єкту, має слугувати громадянському суспільству, бути його функцією (інструментом), а не навпаки, здатною приймати стратегічні рішення, діяти масштабно і виключно у суспільних інтересах. Крім реалізації громадянським суспільством захисної й контрольної функцій, вельми затребуваною є функція апробації та впровадження новітніх соціокультурних форм громадської активності, які мають високий адаптаційний потенціал щодо протидії сучасним викликам і загрозам.

2. Виходячи з тих міркувань, що наріжним каменем формування суспільних інтересів є система суспільних цінностей, сутність концепту суспільної безпеки визначають захищеність фундаментальних цінностей суспільства (права і свободи громадянина, соціальна і правова захищеність людини, мир і злагода в суспільстві, соціальна справедливість і добробут, міжконфесійне порозуміння тощо). Усі вони становлять ціннісне ядро безпеки суспільства, національної безпеки загалом. Найважливішим критерієм суспільної безпеки є наявність ефективно функціонуючої системи забезпечення безпеки суспільства, яка являє собою сукупність суспільно корисних громадських ініціатив та об'єднань громадян, діяльність яких зорієнтована на консолідацію громадян навколо національних інтересів, фундаментальних загальноцивілізованих та національних цінностей, утвердження свободи і демократії, підтримку громадянського миру і злагоди, досягнення стабільності та безпечного рівня життєдіяльності.

3. Актуальність наукового осмислення забезпечення національної безпеки за участі громадських об'єднань посилюють складність і взаємовплив сучасних трансформаційних процесів, поява за глобалізаційних процесів нових викликів і загроз соціально-політичній стабільності та національній безпеці держави. Ефективна реалізація стратегічних пріоритетів політики національної безпеки вельми потребує державно-громадської системи забезпечення національної безпеки України у спосіб створення на загальнонаціональному рівні громадського органу як громадського форуму з питань національної безпеки; впровадження механізму консультацій з громадськістю у прийнятті політико-управлінських рішень; ефективної роботи органів державної влади, відповідальних за діалог з організованою громадськістю. Важливо позбутися в органах влади усіх рівнів формального ставлення до громадських дорадчо-консультативних структур, що функціонують при них.

Недержавна система забезпечення національної безпеки у пострадянських країнах ще формується. Перешкоджає її становленню низка

чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру: аполітичність більшості населення, вкрай низький рівень довіри громадян до влади, політичних партій, громадських об'єднань, відсутність розвиненої громадянської культури, культури демократії тощо. Доведено необхідність уточнення та чіткого розмежування завдань і сфер відповідальності всіх суб'єктів національної безпеки, активного залучення до системи забезпечення національної безпеки неурядових аналітичних центрів, незалежних від влади засобів масової інформації, громадських організацій, які надають юридичні послуги або ж опікуються проблемами безпеки життєдіяльності.

Індикатором діяльності громадських об'єднань як реальних суб'єктів забезпечення національної безпеки в умовах посилення небезпек глобалізації та соціально-економічних негараздів слід вважати їх діяльність, спрямовану на вирішення нагальних проблем життєдіяльності, захист прав і свобод людини і громадянина, відстоювання у владних структурах суспільних інтересів, сприяння реалізації національних інтересів та, головне, результативність цієї діяльності. Це, у свою чергу, актуалізує питання забезпечення державою домінування суспільно-корисних і соціально орієнтованих форм громадської активності, стимулювання відповідного спрямування діяльності громадських об'єднань через впровадження практики надання ним вітчизняних грантів.

У дослідженні обгрунтовано затребуваність потенціалу інституцій громадянського суспільства щодо проведення стратегічного аналізу політики національних урядів, впровадження ефективних механізмів антикризового менеджменту, періодичної оцінки ризиків, що перешкоджають досягненню цілей, пріоритетів та завдань політики національної безпеки. Негативними тенденціями визначено низький рівень зацікавленості української влади у діяльності неурядових аналітичних структур, їх залучення до процесу прийняття політико-управлінських рішень, залежність від зовнішніх джерел фінансування та підлаштовування своєї діяльності під реалізацію проектів тієї чи іншої політичної сили та зарубіжних донорів.

4. Сучасний процес взаємодії соціальних рухів, груп інтересів та громадських організацій характеризує становлення нових форм громадської самоорганізації, що належним чином сприяє формуванню нових громадських демократичних структур. Постіндустріальним країнам Заходу та країнам Центрально-Східної Європи властива тенденція посилення у суспільстві ролі неполітичних некомерційних організацій на тлі відносно низького рівня довіри населення до основних політичних інститутів, зокрема до політичних партій.

За зростаючого впливу громадського сектору на безпекову складову міжнародні мережеві громадські ініціативи та структури виступають модераторами діалогу між владою і суспільством, громадськими лобістами, які залучаються до формування та реалізації політики безпеки національних держав.

Ключовою характеристикою громадської самоорганізації за сучасної доби є поширення нових соціальних рухів, що підтверджує нездатність традиційних способів впливу громадян на владні структури та адміністративні інстанції.

Створенню амортизаційного ресурсу зі зменшення ризиків згорання громадянських свобод сприятиме нормативне закріплення та регламентація місця та ролі міжнародних неурядових організацій у вітчизняному третьому секторі.

Третій сектор України як сукупність недержавних некомерційних організацій перебуває на етапі розбудови, утвердження як рівноправного партнера держави у вирішенні нагальних, передусім соціальних, проблем, забезпеченні високого рівня та якості життя українських громадян. Сутнісними ознаками цього процесу є збільшення кількості громадських об'єднань, зростання їх організаційної спроможності, пряма участь у політичних процесах, формування недержавної структури надання соціальних послуг та, водночас, відсутність адекватного зростання їхнього впливу на державну політику, сталих механізмів забезпечення власної

самодостатності. Позитивною тенденцією розвитку громадських об'єднань у сучасній Україні визначено посилення їхньої активності в соціальній сфері, появу нових типів соціально орієнтованих неурядових організацій та соціальних рухів, які допомагають органам державної влади у виконанні ними управлінських функцій. Вельми затребуваною є соціальна складова подвижницької праці Церков і релігійних організацій, активізація діяльності благодійних організацій, робота волонтерів безпосередньо у регіонах України.

5. Перешкоджають розвитку громадських об'єднань, особливо неурядових організацій, в українському суспільстві недосконалість діючих механізмів демократичної зміни влади, зневіра населення у можливості впливу громадських структур на процеси вироблення і прийняття управлінських рішень, через це – соціальна апатія та слабка мотивація до асоціативної поведінки, обмеження задоволенням власних потреб, обмежені фінансові можливості, низький рівень взаємодії із засобами масової інформації, адміністративні методи управління влади, відсутність правових гарантій діяльності, зокрема законодавчого визначення її суспільно корисних видів, неурегульованість питання про надання неурядовими організаціями оплачуваних соціальних послуг. Серед зовнішніх чинників впливу на розвиток громадських об'єднань України варто вказати на залежність вітчизняного третього сектору від коштів закордонних донорів, нарощування своєї присутності в Україні політичних та бізнесових структур інших держав, що має наслідком утворення громадських формувань з метою реалізації їх прагматичних цілей, політизацію процесів самоорганізації та діяльності організацій етнічних меншин.

Слабкий вплив громадських організацій та рухів на політичні процеси в Україні багато в чому спричинений закритістю корпоративної влади та її відмежуванням від зовнішніх рекомендацій. Серед причин гострої критики українських громадян стосовно діяльності правоохоронних органів, активізації діяльності правозахисних організацій – безконтрольність влади,

нечесність і корумпованість судів, свавілля правоохоронців, що потребує надання громадськості керівниками правоохоронних органів повноцінної інформації про стан законності та заходи щодо її зміцнення. Своєчасним повинно бути реагування правоохоронних органів на порушення екологічних прав громадян, а також на звернення громадських організацій та рухів щодо жорстокого поводження правоохоронців із затриманими громадянами, недотримання прав засуджених під час відбування покарання.

Небезпечним явищем слід вважати масове розчарування громадян практично в усіх традиційних політичних інститутах. Діючі механізми легітимації влади не спрацьовують через існуючі політичні партії. Положення передвиборних програм політичних партій України у частині національної безпеки мають здебільшого декларативний і популістський характер. Потреби розвитку малого та середнього бізнесу актуалізують питання доцільності створення всеукраїнської політичної партії, яка відстоювала б інтереси середнього класу – соціальної основи громадянського суспільства.

6. Серед механізмів протидії деструктивній діяльності квазігромадських формувань, запобігання їх використанню в антидержавницьких цілях можна навести такі:

– на нормативно-правовому рівні: внесення змін до адміністративного та кримінального законодавства щодо посилення відповідальності за прояви екстремізму, ксенофобії, антисемітизму, расової та релігійної нетерпимості, посилення відповідальності політичних партій за втручання у внутрішні справи Церков і релігійних організацій;

– на інституційно-функціональному рівні: своєчасне і рішуче реагування суб'єктів правової політики (органів державної влади та органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів, прокуратури України) на діяльність громадських об'єднань, які порушують вимоги ст. 4 Закону України «Про об'єднання громадян», зокрема зовнішньополітичного відомства України – на дії зарубіжних політичних структур чи окремих

політиків, які негативно впливають на стан національної безпеки України та її імідж у світі;

– на просвітницько-інформаційному рівні: видання інформаційних матеріалів, проведення інформаційних заходів з метою роз'яснення громадськості небезпеки діяльності квазігромадських формувань; поширення зарубіжного досвіду запобігання утворенню та діям екстремістських та радикальних організацій; створення загальнодержавної системи протидії іноземним інформаційним впливам на українське суспільство.

7. За багатьма показниками нинішній стан взаємодії органів влади з інституціями громадянського суспільства, що формується в Україні, не відповідає європейським стандартам представницької демократії, впровадженню відповідальної перед суспільством моделі політичної влади. Дієвими засобами підвищення ефективності відносин влади і громадськості слід вважати підтримання між ними постійного діалогу та тісну співпрацю, спрощення державного регулювання діяльності неурядових організацій, яка не суперечить чинному законодавству, удосконалення нормативно-правових основ функціонування громадських об'єднань, надання юридичним особам права засновництва громадських організацій, останнім – права самостійно обирати, на якій території України діяти.

Критеріями ефективності відносин держави і громадянського суспільства у сфері забезпечення національної безпеки є соціальна і політична стабільність; демократичність політичної влади та її відкритість для суспільства; збалансованість інтересів суспільства і держави на всіх рівнях організації публічної влади, наявність розвиненої законодавчої бази, що передбачає обов'язковість врахування органами влади громадської думки (результатів проведення консультацій з громадськістю, рішень громадських рад при органах влади громадської експертизи) при підготовці та ухваленні політико-управлінських рішень; дієвість та постійність громадського контролю за реалізацією політики національної безпеки, зокрема в усіх сферах забезпечення громадян адміністративними та соціальними послугами;

розвиненість комунікативної структури громадського сектору та згуртованість населення, структурна спроможність організованої громадськості; наявність у неї інструментів донесення інформації про себе та свою діяльність; стан довіри населення до влади та рівень розвитку соціального капіталу (волонтерського руху зокрема), який ґрунтується на таких цінностях, як конструктивізм і взаємна повага, надійність у виконанні зобов'язань, плюралізм і толерантність тощо.

Удосконаленню правового забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів влади сприятиме створення системи суспільного телебачення та радіомовлення України, посилення відповідальності органів влади за відмову чи зволікання з наданням інформації, встановлення кримінальної відповідальності за тиск на журналістів.

Стимулюванню різних форм громадської самоорганізації належним чином послуговують наявність сприятливого суспільного клімату, суспільно-політичної активності у відстоюванні громадянами конституційних прав і свобод, відсутність надмірного контролю з боку владних структур за діяльністю громадських об'єднань, яка не суперечить чинному законодавству.

Утвердження представницького правління, його самодостатність є основним підґрунтям для формування суспільством відкритої й відповідальної влади, переходу від кланово-корпоративного суспільства ризику до реально діючого громадянського суспільства.

8. У стратегічних документах з питань забезпечення національної безпеки України доцільно зробити акцент на таких пріоритетах:

– значущості впровадження дієвих механізмів забезпечення народного суверенітету: інституту народної ініціативи, насамперед законодавчої; всеукраїнського референдуму за народною ініціативою як народного вето на державно-політичні рішення, які не відповідають суспільним інтересам; технології легітимації останніх, що базується на приматі індивідуальних прав

і свобод над корпоративними інтересами правлячого класу; прийнятті політико-управлінських рішень у форматі суспільної легітимності;

– унеможливленні монополізації політичними партіями державного та місцевого рівнів управління, яку посилює нехтування владою принципу прямого виборчого права – права громадянина обирати та обиратися безпосередньо до виборного органу чи на виборну посаду;

– підтримці державою конструктивної громадської самоорганізації, переходу до громадсько-політичної моделі врядування, зміцнення її організаційно-кадрової та інформаційно-комунікативної складових задля унеможливлення розвитку тенденції централізації влади, посилення її адміністративної вертикалі, політико-інституційного та бюрократичного контролю над інституціями громадянського суспільства;

– налагодженні постійного діалогу між органами влади та об'єднаннями громадян, які відображають реальні настрої у суспільстві, впровадженні оптимальної тактики і стратегії ефективного сталого розвитку суспільства, забезпеченні життєво важливих інтересів громадян, їх добробуту і безпеки через економічне зростання, підвищення рівня соціального капіталу та соціального захисту;

– формуванні громадянської культури та піднесенні рівня політичної культури громадян як основи протидії моральній деградації та криміналізації суспільства, поширенню корупції і хабарництва, маніпулюванню свідомістю громадян та їх волевиявленням на виборах, впливу на них громадських об'єднань, діяльність яких загрожує безпеці особистості, суспільства та держави;

– правовій, фінансовій, податковій, інформаційній підтримці державою суспільно корисної та соціально значущої діяльності громадських об'єднань, а також на створенні сприятливих умов для участі недержавних організацій на ринку соціальних послуг;

– запровадженні ефективного громадського контролю за діями влади у контексті неухильного дотримання нею своїх зобов'язань перед суспільством, за діяльністю судової та правоохоронної систем;

– посиленні співпраці органів влади з недержавними аналітичними структурами, які виконують роль громадської експертизи політико-управлінських рішень, зокрема, у періодичному оновленні Стратегії національної безпеки України.

Проведений аналіз нинішнього стану законодавчого унормування процесів створення та діяльності громадських об'єднань у контексті оптимізації механізмів забезпечення національної безпеки актуалізує завдання удосконалення вітчизняного законодавства про громадські об'єднання, що потребує лібералізації діючого з 1992 року Закону України «Про громадські об'єднання», прийняття нового Закону України «Про громадські організації» з урахуванням Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи про правовий статус неурядових організацій в Європі CM/Rec(2007)14, збільшення їх законодавчих можливостей у здійсненні господарської (підприємницької) діяльності, запровадження прозорих і конкурсних механізмів державного фінансування суспільно корисних і соціально значущих громадських об'єднань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агитон К. Альтернативный глобализм. Новые мировые движения протеста / Кристоф Агитон. – М.: «Гилея», 2004. – 208 с.
2. Аналіз законотворчої роботи партій, що прийшли до влади внаслідок виборів 2006 року: відповідність законотворчої діяльності передвиборчим обіцянкам та її вплив на економічний розвиток і добробут населення України: зб. аналітичних висновків дослідження. Ч. 2 / [Під заг. ред. О.В.Носової]. – К.: ЛАТ&К, 2007. – 276 с.
3. Анатолий Кинах: «Неэффективная власть – вот главная угроза национальной безопасности» / [Николай Лещук, Тарас Козуб, Оксана Котляренко]. // Комсомольская правда в Украине. – 2008. – № 216. – 1 октября. – С. 8.
4. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій / В.П.Андрущенко, М. І. Михальченко. – [2-ге вид., випр. й доп.]. – К.: Генеза, 1996. – 386 с.
5. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2005. – 498 с.
6. Арато Е. Відродження, занепад та реконструкція концепції громадянського суспільства / Е. Арато, Дж. Коген // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 24 – 29.
7. Арсентьев М. В. Основы теории национальной безопасности России: науч. обзор / М. В. Арсентьев // Национальная безопасность и геополитика России. – 2001. – № 11 – 12. – С. 142 – 151.
8. Баланда А. Л. Соціальні детермінанти національної безпеки України: теорія, методологія, практика : автореф. дис. на здобуття доктора економічних наук: спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / А. Л. Баланда. – К., 2008. – 40 с.

9. Барков В. Ю. Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні : дис. ... доктора політ. наук: спец. 23.00.02 / Валерій Юрійович Барков. – К., 1999. – 377 с.
10. Барков В. Проблеми взаємодії держави і громадських організацій та шляхи їх вирішення / В. Барков, П. Манжола // Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: [монографія] / За ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2006. – С. 210 – 219.
11. Барков В. Специфікація громадянського суспільства в Україні / В. Барков, Т. Розова, О. Пищуліна [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/2004_html/008.htm#a1.
12. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Батман. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.
13. Безпека суспільства у регіоні Румунія – Україна – Республіка Молдова: тристоронній підхід. – Бухарест – Кишиневу – Київ: [Б. в.], 2008. – 132 с. – (Програма Схід-Схід: «Партнерство без кордонів»).
14. Белей Л. Неорусинський проект / Любомир Белей // Український тиждень. – 2009. – № 49. – 4 – 10 листопада. – С. 34 – 37.
15. Бельшев А. Украинские НГО: болезнь политизации? / А. Бельшев [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politika.org.ua/?p=100>.
16. Белокурова Е. В. Концепции гражданского общества и современная российская политика / Е. В. Белокурова // Политическая наука. Российская политика в теоретическом и сравнительном контексте: сб. науч. трудов / [Ред. и сост. В. Я. Гельман]. – М.: РАН. ИНИОН, 2003. – С. 79 – 102.
17. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн / [Пер. з нем. А. Ю. Антоновского, Г. В. Гороховой, Д. В. Ефременко и др.]. – М.: Логос, 2010. – 248 с.
18. Бляхман Б. Я. Гражданское общество: конструкция или практическая реальность? / Б. Я. Бляхман // Вестник Моск. ун-та. Серия 18: Социология и политология. – 2005. – № 4. – Октябрь – декабрь. – С. 32 – 49.

19. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політ. науки» / М. А. Бойчук. – К., 2007. – 21 с.
20. Боренько Я. Й. Групи інтересу у сучасній теорії політики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політ. науки» / Я. Й. Боренько. – Львів, 2002. – 17 с.
21. Борисенко М. Профсоюзное движение в России: Каков вектор развития? / Михаил Борисенко // Власть. – 2009. – № 8. – С. 35 – 38.
22. Боуз Д. Либертарианство: История, принципы, политика / Д. Боуз. – Челябинск: Социум; Cato Institute, 2009. – 392 с.
23. Бузгалин А. В. Новая экономико-политическая реальность глобального мира: будущее России / А. В. Бузгалин, А. И. Колганов [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kulac.narod.ru/top/global/globros.htm>.
24. Вавринчук М. П. Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення: [монографія] / М.П.Вавринчук.– К.: Правова єдність, 2009. – 288 с.
25. Валлерстайн И. Новые восстания против системы / И. Валлерстайн // Без темы. – 2007. – № 4 (6). – С. 5 – 13.
26. Варзарь П. Теоретичні основи концепцій розбудови громадянського суспільства у пострадянських країнах / Пантелимон Варзарь // Політичний менеджмент. – 2010. – Спеціальний випуск. – С. 72 – 79.
27. Василевська Т. Суспільний нагляд як елемент етичної інфраструктури державної служби / Т. Василевська // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2007. – Вип. 10. – С. 352 – 361.
28. Великобритания: эпоха реформ / Под ред. Ал. А. Громько. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2007. – 536 с. – (Старый Свет – новые времена).
29. Взаємодія громадських організацій та державних установ у здійсненні стратегічного євроатлантичного інтеграційного курсу України:

[доповіді наук.-практ. конф.] / За заг. ред. С. Ф. Джерджа. – К.: ТОВ «Вид-во «Синопис», 2007. – 128 с.

30. Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи: зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., (Київ, 31 жовтня – 1 листопада 2006 р.) / ЦВК. – К.: Атіка, 2007. – 552 с.

31. Видрін Д. Небезпеки, які нас підстерігають / Дмитро Видрін // Віче. – 1992. – № 2. – С. 31 – 33.

32. Возжеников А. В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия / Анатолий Васильевич Возжеников. – М.: НПО «Модуль», 2000. – 234 с.

33. Відповідь на історичний виклик зобов'язана сформувати еліта: З виступу Голови Верховної Ради України, віце-президента НАНУ Володимира Литвина на загальних зборах Національної академії наук України 15 квітня 2009 року // Голос України. – 2009. – № 71. – 18 квітня. – С.2.

34. Воробьев С. Гражданское общество и модернизация России / Сергей Воробьев // Власть. – 2009. – № 4. – С. 18 – 21.

35. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Юрген Габермас // Умови громадянства: зб. ст. / [Ред. Б. Стінберген; пер. О.О.Іваненко]. – К.: Укр. центр духовної культури, 2005. – С. 49 – 70.

36. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянського суспільства / Юрген Габермас; [пер. з нім.]. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с.

37. Гаджиев К. С. Политология: учеб. для студ. высших учеб. заведений / Камалудин Серажудинович Гаджиев. – М.: Университетская книга; Логос, 2008. – 432 с.

38. Галкина Е. Укрепление вертикали власти и проблемы развития гражданского общества в РФ / Елена Галкина, Геннадий Косов // Власть. – 2008. – № 9. – С. 3 – 5.

39. Гегель Г. В. Ф. Философия права / [Ред. и сост. Д. А. Керимов и В.С.Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц]. – М.: Мысль, 1990. – 524 [2] с.

40. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники (Ernest Gellner. Conditions of Liberty. Civil Society and Its Rivals. Hamilton/ London, 1994). – М.: Моск. школа полит. исследований, 2004. – 240 с.

41. Герасимчук С. П. Визначення місця та ролі національної єдності у Стратегії національної безпеки України, програмах політичних партій і передвиборчому процесі 2007 року: [аналіт. матеріали] / С. П. Герасимчук, А.Б. Качинський, Д. І. Остапчук, Л. М. Шипілова. – К.: Інтертехнологія, 2008. – 64 с.

42. Гершман К. Формирование общемирового движения за демократию: роль неправительственных организаций / К. Гершман // Американские внешнеполитические дискуссии в период администрации Дж. Буша-младшего. Антология текстов американских политологов – аналитиков Государственного департамента / [Сост. М. Кирчанов]. – Воронеж, 2007. – С.44 – 50.

43. Гинда В. Ігри політиків з історією / Володимир Гинда //Дзеркало тижня. – 2008. – № 38 (717). – 11 – 17 вересня. – С. 15.

44. Головаха Є. Українське суспільство 1992 – 2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К.: НАН України; Ін-т соціології, 2008. – 85 с.

45. Головенько В. А., Корнієвський О. А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення / В. А. Головенько, О. А. Корнієвський. – К.: Наукова думка, 1994. – 110 с.

46. Гончаренко Ю. Фантомы демократии / Ю. Гончаренко [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vovremya.info/art/1193289845.html>.

47. Горбачевський О. Розтягти на крихти / Олексій Горбачевський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/187702>.

48. Горбулін В. П. Національна безпека: український вимір / В.П.Горбулін, О. В. Литвиненко. – К.: ПІ «Інтертехнологія», 2008. – 104 с.
49. Горбулін В. П. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від «суспільства ризику» до громадянського суспільства / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С. 13 – 26.
50. Горбулін В. П. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України: [монографія] / В. П. Горбулін, А.Б. Качинський. – К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2007. – 592 с.
51. Горбулін В. П. Політика національної безпеки України: актуальні виклики – адекватні відповіді / В. П. Горбулін, О. В. Литвиненко // Стратегічна панорама. – 2009. – № 2. – С. 19 – 25.
52. Горелов Д. Шляхи підвищення ролі профспілкових організацій у захисті інтересів найманих працівників / Д. Горелов [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/november08/11.htm>.
53. Горелов Д. Роль громадянського суспільства у реформуванні системи надання соціальних послуг населенню / Д. Горелов [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/desember08/28.htm>.
54. Гражданское общество в России: проблемы самоопределения и развития: Материалы науч. конф. (Москва, 7 декабря 2000 г.). – М.: ООО «Соверо-Принт», 2001. – 144 с.
55. Гражданское общество: истоки и современность / Науч. ред. И.И.Кальной, И. Н. Лопушанский. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 492 с.
56. Гражданское общество. Мировой опыт и проблемы России / Ин-т мировой экономики и международных отношений РАН; отв. ред. В. Г. Хорос. – М.: Эдиториал УРСС, 1998. – 312 с.
57. Громадські об'єднання в Україні: [навч. посібник] / За ред. В.М. Бесчастного. – К.: Знання, 2007. – 415 с.

58. Громадські організації в Україні : Стат. бюлетень за 2006 р. / Держ. комітет статистики України. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2007. – 220 с.
59. Громадські організації в Україні : Стат. бюлетень за 2008 р. / Держ. комітет статистики України. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2007. – 153 с.
60. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламент. вид-во, 2006. – 412 с.
61. Громадянське суспільство: історія та сучасність : монографія / [Т.В.Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова та ін.] ; за заг. ред. Т.В. Розової. – Одеса: Юридична літ-ра. – 2010. – 344 с.
62. Громадські організації... «в підпіллі» // Урядовий кур'єр. – 2010. – №14. – 26 січня. – С. 4.
63. Громадянське суспільство як основа демократичного розвитку України: Аналітична доповідь / За заг. ред. Н. В. Грицяк. – К.: НІСД, 2009. – 25 с. (на правах рукопису) [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/Table/Kaln22092009/anal_dop.htm.
64. Данільян О. Г. Національна безпека України: сутність, структура та напрями реалізації: [навч. посібник] / О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, М.І.Панов. – Х.: Фоліо, 2002. – 285 с.
65. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы. – М.: Наука, 2005. – 184 с.
66. Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII+1108 с.
67. Джанда К. Трудным путем демократии: Прогресс государственного управления в США / К. Джанда, Д. М. Бери, Д. Голдман, К. В. Хула. – М.: РОССПЭН, 2006. – 656 с.
68. Дороговкази та план саморозвитку українського громадянського суспільства / Документи... розглянуті та ухвалені на IV Всесвітньому Форумі

українців (18 – 21 серпня 2006 року, Київ ; Проект «Україна – це ми» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civicua.org/main/data?t=3&c=1&q=923003>.

69. Дергачев В. Геополитическая трансформация Крыма (Сценарий развития ситуации на полуострове) / Владимир Дергачев // Россия и мусульманский мир. – 2009. – № 2. – С. 41 – 49.

70. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: [монографія] / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко та ін.; за ред. І.О. Кресіної. – К.: Логос, 2007. – 316 с.

71. Держалюк О. Динаміка та розширення спектра діяльності громадських організацій як складові демократизації українського суспільства /Олександр Держалюк [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/May08/03.htm>.

72. Дзलिएв М. И. Основы обеспечения безопасности России: [учеб. пособие] / М. И. Дзलिएв, А. Д. Урсул. – М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2003. – 423 с.

73. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): [монографія] / О.П. Дзьобань.– Х.: «Константа», 2006. – 440 с.

74. Дмитренко М. А. Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національній безпеці України: [монографія] / М. А. Дмитренко.– К.: Знання України, 2006. – 348 с.

75. Добрускин М. Е. О социальных функциях Церкви (на материалах Русской Православной Церкви) / М. Е. Добрускин // Социологические исследования [СОЦИС]. – 2002. – № 4.— С. 76 – 86.

76. Дорога профілактика. Німеччина виділила три мільйони на боротьбу зі СНІДом в Україні / Інна Філіпенко // День. – 2009. – № 46. – 19 березня. – С. 6.

77. Довідник неурядових організацій України. – К.: Творчий центр КАУНТЕРПАРТ, 1998. – 519 с.

78. Дудар Н. П. Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади) / Н. П. Дудар, Л. О. Филипович. – К.: Наук. думка, 2000. – 132 с.
79. Думая о неммыслимом: от идеи к политике. Роль «мозговых центров» в формировании правительственной стратегии. Опыт стран Центральной и Юго-Восточной Европы / М.: Изд-во «Весь Мир», 2004. – 260 с. – (Программа развития ООН).
80. Експертна доповідь «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку»: [офіц. видання] / НІСД; відп. ред. В.І.Тищенко. – К.: ТОВ «Славутич-Дельфін», 2007. – 256 с.
81. Єленський В. Церква і вибори: спогади про майбутнє / В. Єленський // Контекст [УНЦПД]. – 2001. – № 12. – С. 24 – 31.
82. Завалишин А. Ю. Методология исследования коллективных общностей / А. Ю. Завалишин // Вестник Моск. ун-та. Серия 18: Социология и политология. – 2008. – № 2. – С. 71 – 83.
83. Зайкин Н. И. К социологическому портрету новых социальных движений / Н. И. Зайкин // Социологические исследования. – 1991. – № 11. – С. 121 – 129.
84. Зварич І. Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст / Ігор Теодорович Зварич. – К.: Дельта., 2009. – 320 с.
85. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики ХХІ століття: [монографія] / С. І. Здіорук.– К.: Знання України, 2005. – 552 с.
86. Здіорук С. Національна Церква у контексті державотворення в Україні / Сергій Здіорук // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С. 51 – 56.
87. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Галина Іванівна Зеленько. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.
88. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності / Юлія Зерній // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 104 – 115.

89. Їжак О. І. Форми правління і розподіл повноважень у сфері національної безпеки: європейський досвід і перспективи для України // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1. – С. 211 – 217.
90. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс ; пер. с англ.; под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
91. Кеннеді М. Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативні нації в Східній Європі / Майкл Кеннеді // Сучасність. – 1994. – № 5. – С. 80 – 85.
92. Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Послесл. М.А.Абрамова / Джон Кин. – М.: Прогресс – Традиция, 2001. – 400 с.
93. Коваль Л. Волонтерський рух стає масовим / Любомира Коваль // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 131. – 23 липня. – С. 8.
94. Кожевников С. Н. Гражданское общество: понятие, основные признаки, предпосылки формирования в России / С. Н. Кожевников [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unn.ru/?main=issues&sub=vestnik&anum=860.
95. Козлов К. І. Державна політика соціальної безпеки: взаємодія органів влади і громадських організацій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 «Теорія та історія держ. управління» / К. І. Козлов. – Х., 2008. – 20 с.
96. Концепція реформування політичної системи України: [проект]. – К.: Т-во «Знання» України, 2001. – 36 с.
97. Корені трави – 2: участь громадськості у формуванні політики: у 2-х ч. / [Упоряд. Г. Усатенко, О. Бронь]. – К.: Фонд «Європа ХХІ», 2004. – Ч. 1. – 196 с.
98. Корнієвський О. А. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні / О. А. Корнієвський, В. М. Якушик. – К.: Київське братство, 1997. – 132 с.
99. Корнієвський О. Є така партія? / Олександр Корнієвський // Віче. –

1996. – № 12. – С. 65 – 71.

100. Корнієвський О. А. Місце та роль неурядових організацій у вираженні та обстоюванні суспільних інтересів: концептуальні підходи та основні перешкоди / О. А. Корнієвський // Політологічний вісник. – 2008. – № 36. – С. 136-146.

101. Короткий Оксфордський політичний словник. – К.: Вид-во «Основи», 2006. – 789 с.

102. Котигоренко В. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні / Віктор Котигоренко // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 85 – 103.

103. Котигоренко В. О. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики / Віктор Олексійович Котигоренко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 40 – 52.

104. Коэн Дж. Л. Гражданское общество и политическая теория / Дж.Л.Коэн, Э. Арато. – М. : Весь Мир, 2003. – 784 с.

105. Кравчук В. М. Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. М. Кравчук. – К., 2008. – 20 с.

106. Кралечкин Д. Франция: третий сектор / Дмитрий Кралечкин [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.russ.ru/stat_i/franciya_tretij_sektor.

107. Криворучко Ю. З. Ціннісний зміст і принципи структурування молодіжного руху в процесі демократичних перетворень в Україні : дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Юрій Зеновійович Криворучко. – Львів, 2005. – 185 с.

108. Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країн та світу: Наук. альманах / За ред. В.П.Рубцова, А. В. Шестакової, В. О. Рябенка. – К.: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006. – 300 с.

109. Крутов В. В. Становлення та розвиток недержавної системи безпеки підприємництва / В. В. Крутов. – К.: Фенікс, 2008. – 406 с.
110. Крутов В. В. Недержавна система безпеки як складова національної безпеки України: теоретико-правові аспекти / В. В. Крутов // Стратегічна панорама. – 2008. – № 2. – С. 100 – 103.
111. Кудряченко А. Зростання можливостей та шляхи впливу аналітичних центрів на діяльність владних інститутів / Андрій Кудряченко [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/november08/13.htm>.
112. Кузьменко А. Контроль над спецслужбами (розвідкою і контррозвідкою) – ознака реальної влади в сучасній конкуренції «груп впливу і тиску» з публічною владою держав / Анатолій Кузьменко // Юридичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 82 – 92.
113. Кулик В. Бумеранг гуманитарної інтервенції / Віталій Кулик [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.in.ua/index.php?go=News&in=view&id=10537>.
114. Кулик В. О. Вплив міжнародних мережових громадянських ініціатив на безпекову політику України / В. О. Кулик [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politika.org.ua/?p=982>.
115. Кулик В. Роль партійної системи в становленні громадянського суспільства в Україні / Віталій Кулик [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oksamyt.org.ua/ser/biblioteka.epl?&article=conf/26>.
116. Кулик В. Чи є майбутнє у єдиного лівого руху в Україні? / Віталій Кулик [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://politika.org.ua/cgi-bin/b2.pl?sh=pub_singl&num=1294.
117. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І. Ф. Курас. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
118. Кухта Б. Політична влада та її рішення / Борис Кухта. – Львів: ЦПД, 2006. – 240 с.

119. Кучеренко Т. В. Регіональний фактор у політичному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Т. В. Кучеренко. – Х., 2001. – 18с.
120. Лациба М. В. Чому нам потрібен новий закон «Про громадські організації» / М. В. Лациба, О. Ю. Вінніков, М. М. Слюсаревський. – К.: УНЦПД, 2008. – 40 с.
121. Лідери громадських організацій звинувачують уряд у невиконанні програми «Український прорив» [електронний ресурс]. – Режим доступу:http://telekritika.ua/news/2009-10-15/48586?theme_page=50&.
122. Ліпкан А. А. Національна і міжнародна безпека: [у визначеннях та поняттях]. – [Вид. 2-ге, доп. і переробл.] / А. А. Ліпкан, О. С. Ліпка. – К.: «ТЕКСТ», 2008. – 400 с.
123. Ліпкан В. А. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення: [монографія]. / В. А. Ліпкан. – К.: «ТЕКСТ», 2003. – 180 с.
124. Ліпкан В. А. Національна безпека України: [навч. посіб.] / В. А. Ліпкан. – К.: Кондор, 2009. – 552 с.
125. Литвин В. Громадянське суспільство: міфи й реальність / Володимир Литвин // Дзеркало тижня. – 2002. – № 3. – 26 січня – 1 лютого. – С. 4.
126. Литвиненко О. Національна безпека і релігійне життя / Олександр Литвиненко // Академічне релігієзнавство: [підручник] / За наук. ред. А. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – С. 848 – 854.
127. Ловцов Д. «Организационное оружие» в современном мире / Д. Ловцов [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nasledie.ru/oboz/N06_00/06_14.HTM.
128. Логвиненко К. Теоретичні підходи до визначення сутності національної безпеки / Катерина Логвиненко // Юридичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 126 – 128.

129. Логинова Л. В. Механизм институционализации интересов: сущность и роль в модернизации общества / Л. В. Логинова // *Философия и общество: [науч.-теорет. журнал]*. – 2008. – № 4. – С. 146 – 157.
130. Лосев І. Тактика «салями» / Ігор Лосев // *Український тиждень*. – 2010. – № 45. – 11 листопада. – С. 26 – 28.
131. Лупаина О. В. Основы национальной безопасности России в XXI веке / О. В. Лупаина // *Национальная безопасность и геополитика России*. – 2001. – № 4 – 5. – С. 14 – 25.
132. Макроструктурна політика та ринкова трансформація: досвід Польщі та України / За ред. Я. Кліха, І. Крючкової та В. Сіденка. – К.: «Заповіт», 2004. – 358 с.
133. Мамутов В. К. Подолати слабкість і хвороби громадянського суспільства / В. К. Мамутов // *Трибуна*. – 2007. – № 11 – 12. – С. 10 – 15.
134. Мартен Д. Соціологія глобалізації / Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер, Ф.П'єр.– К.: Видав. дім «КМ Академія», 2005. – 302 с.
135. Матвійчук А. В. Громадські організації як чинник становлення громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». / А.В.Матвійчук. – К., 2008. – 18 с.
136. Матійчик Я. Випробування «російським фактором». Чи спроможна українська влада довести на ділі відданість євроатлантичному курсу? / Ярослав Матійчик // *День*. – 2008. – № 134. – 31 липня. – С. 4.
137. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади / Жерар Мере. – Львів, Кальварія, 2003. – 216 с.
138. Мережі і мережні війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій / За ред. Дж. Арквіллі, Д. Ронфельдта ; пер. з англ. А. Іценка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 350 с.
139. Мерніков Г. Формування політики України у сфері національної безпеки: контроль процесу громадськими інститутами / Геннадій Мерніков

[електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.niss.gov.ua/Monitor/januar2009/12.htm>.

140. Миколіук О. Криза як шанс... / Оксана Миколіук // День. – 2008. – № 196. – 30 жовтня. – С. 1.

141. Минаев Г. Безопасность и религия / Георгий Минаев // Проблемы безопасности личности, общества, государства. – 2008. – № 8. – С. 194 – 201.

142. Миронов Б. Н. Развитие гражданского общества в России в XIX – начале XX века / Б. Н. Миронюк // Общественные науки и современность. – 2009. – № 1. – С. 110 – 126.

143. Мітрофанова О. О. Безпекова політика Франції в контексті сучасних європейських геополітичних трансформувань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політ. проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / О. О. Мітрофанова. – К., 2002. – 19 с.

144. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина ; УНЦПД. – К.: [Агентство «Україна»], 2010. – 148 с.

145. Москаленко Ю. Теоретичні засади формування громадянського суспільства в Україні / Юлія Москаленко // Молода нація: [альманах]. – 1997. – № 7. – С. 65 – 81.

146. Мохов А. Е. Казачество в свете развития концепции национальной безопасности России / А. Е. Мохов // Национальная безопасность и геополитика России. – 2002. – № 3 – 4 (32 – 33). – С. 89 – 92.

147. Музичко О. Є. Проросійські суспільно-політичні організації на півдні України як фактор дестабілізації ситуації в регіоні: сучасний стан проблеми та шляхи її вирішення / Олександр Євгенович Музичко // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 42 – 47.

148. Навроцький В. В. Логіка соціальної взаємодії / В. В. Навроцький. – Х.: «Консум», 2005. – 204 с.

149. Національна безпека України: стан, кризові явища та шляхи їх подолання: Зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7 – 8 грудня 2005 р.) / Редкол.: С. А. Єрохін (голова) та ін. – К.: Центр перспективних соц. досліджень, 2005. – 400 с.

150. Не люди для реформ, а реформи для людей. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 101. – 5 червня. – С. 4 – 6.

151. Неурядові аналітичні центри в Україні: можливості, виклики, перспективи (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 6 (90). – 60 с.

152. Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз з громадськими організаціями України [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civicua.org/library/view.html?topic=5267&folder=4086>.

153. Низенко Е. І. Система недержавної безпеки підприємництва як невід'ємна складова національної безпеки України / Е. І. Низенко // Становлення і розвиток української державності. – К., 2008. – С. 286 – 289.

154. Нікіфоров В. Ю. Захист профспілками соціально-трудова прав працівників в умовах ринкової економіки (теоретично-правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / В. Ю. Нікіфоров. – Х., 2005. – 18 с.

155. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: [монографія] / Г. В. Новицький. – К.: Інтертехнологія, 2008. – 496 с.

156. Новохацький В. Д. Неурядові організації як фактор розбудови громадського суспільства в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політ. інститути та процеси» / В.Д. Новохацький. – Дніпропетровськ, 2005. – 16 с.

157. Общая теория национальной безопасности: [учебн.] / Под общ. ред. А. А. Прохожева. – [2-е изд., доп.]. – М.: Изд-во РАГС, 2005. – 344 с.

158. Орлова И. В. Современное гражданское общество: возможность и действительность / И. В. Орлова // *Философия и общество: [науч.-теорет. журнал]*. – 2007. – № 4 (48). – С. 83 – 97.

159. Ослон Менкур. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / Менкур Ослон; [пер. з англ. ; післямова С. Слухая]. – К.: Лібра, 2004. – 272с.

160. Павленко І. А. Ідеологічні трансформації провідних політичних партій України / Ірина Анатоліївна Павленко // *Стратегічні пріоритети*. – 2008 – № 1 (6). – С. 13 – 19.

161. Павленко Ю. Современное гражданское общество / Ю. Павленко // *Вопросы экономики*. – 2008. – № 10. – С. 96 – 107.

162. Павлова Т. В. Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории / Т. В. Павлова // *Политические исследования [ПОЛИС]*. – 2008. – № 5. – С. 113 – 124.

163. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой]. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

164. Парсонс Т. О структуре социального действия / Толкотт Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.

165. Пасісниченко В. Третій сектор в Україні: громадянське суспільство і демократія / Віктор Пасісниченко // *Сучасна Україна: політичні, економічні і соціальні аспекти розвитку: виступи учасників та дискусія на конф. укр. випускників освітніх програм США (Одеса, 15 – 17 вересня 2000 р.)*. – Одеса: [KENNAN INSTITUTE], 2000. – С. 22 – 25.

166. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння: [монографія] / Я. І. Пасько.– К.: ПАРАПАН, 2008. – 272 с.

167. Пащенко В. І. Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. І. Пащенко. – К., 2005. – 16 с.

168. Перевезій В. Політична участь релігійних організацій як фактор конфліктогенності релігійного середовища (на прикладі виборчої кампанії 2006 р.) / Віталій Перевезій // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 33. – С. 154 – 171.

169. Перегудов С. П. Новейшие тенденции в изучении отношений гражданского общества и государства / С. П. Перегудов // Политические исследования [ПОЛИС]. – 1998. – № 1. – С. 137 – 148.

170. Пирожков С. І. Концептуальні підходи до формування системи національної безпеки України / С. І. Пирожков // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1. – С. 93 – 106.

171. План Президента Путина: руководство для будущих президентов России / Сост. О. Павловский. – М.: Европа, 2007. – 293 с.

172. Плахтій Т. Громадянське суспільство проти суспільства споживачів / Тарас Плахтій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2009/12/11/4521715/>

173. Побочий І. Вплив протистояння політичних сил на формування стратегії національної безпеки України / Іван Побочий // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 41 – 47.

174. Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України: Статистичний бюлетень станом на 1 січня 2008 року / Держкомстат України. – К.: [Б. в.], 2008. – 49 с.

175. Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна: ООО «Фенікс», 2001. – 480 с.

176. Политические партии, движения и организации современной России на рубеже веков (Аналитический справочник) / Под ред. И. Н. Барыгина. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 208 с.

177. Політичні партії України за рік до парламентських виборів: регіональний вимір: матеріали «круглого столу» (Ужгород, 9 – 10 червня 2005 р.) / За ред. С. Мітряєвої. – Ужгород, «Ліра», 2005. – 112 с.

178. Політологічний енциклопедичний словник / [Упоряд. В.П.Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
179. Политология: Энциклопедический словарь / [Общ. ред. и сост. Ю.И.Аверьянов]. – М.: Изд-во Моск. коммерческого ун-та, 1993. – 431 с.
180. Полтораков О. Ю. «Дилеми безпеки» через призму співвідношення об'єктивної та суб'єктивної складових / О. Ю. Полтораков // Стратегічна панорама. – 2009. – № 4. – С. 35 – 40.
181. Попов М. Е. Российская идентичность в сфере «безопасности»: к деэскалации «парадигмальных конфликтов» / М. Е. Попов // Этнические проблемы современности. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2008. – Вып. 13. – С.53 – 66.
182. Посібник з участі громадськості: [проект «Голос Громадськості»] / Міжнародний центр перспективних досліджень; за ред. Д. Г. Холдар та О.Захаренко. – К.: Вид-во «Дизайн-студія «iMedia», 2002. – 149 с.
183. Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України. 2008 рік [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/9941.html>
184. Почепцов Г. Г. Національна безпека країн перехідного періоду: [навч. посіб.] / Георгій Георгійович Почепцов. – К.: ІЗМН, 1996. – 136 с.
185. Правова держава і громадянське суспільство в Україні: питання теорії та практики // Право України. – 2010. – № 7. – С. 4 – 87.
186. Примаченко Л. В. Недержавні актори в системі зовнішньої політики Німеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політ. проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Л.В. Примаченко. – К., 2009. – 18 с.
187. Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М.Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. – К.: УНЦПД, 2008. – 188 с.

188. Притула В. Духовне управління мусульман Криму проти легалізації радикальних ісламістських рухів / Володимир Притула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1748024.html>.

189. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: З-н України від 1 липня 2010 року № 2411-VI // Голос України. – 2010. – № 132. – 20 липня. – С. 4 – 5.

190. Про концепцію створення системи Суспільного телебачення і радіомовлення України та хід упровадження цифрового телерадіомовлення: [Рішення РНБО України від 11 вересня 2009 р.] // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 34. – 23 лютого. – С. 8.

191. Про основи національної безпеки України: З-н України від 19 червня 2003 року № 975-IV // Стратегічна панорама. – 2003. – № 3 – 4. – С. 18 – 25.

192. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 12 лютого 2007 року №105/2007 // Стратегічна панорама. – 2007. – № 1. – С. 3 – 13.

193. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. №1035-р // Офіц. вісник України. – 2007. – № 89. – С. 89 – 92.

194. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 211. – 11 листопада. – С. 10 – 11.

195. Проблеми національної безпеки в умовах сучасного розвитку України: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 15 вересня 2006 р.). – К.: МАУП, 2006. – 572 с.

196. Псевдолідери та псевдомесії: гірка правда про громадські організації в Україні / [Телевізійний проект «РЕЗОНАНС»] [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rezonans.tv/publ/3-1-0-109>.
197. Публичная политика в России: По итогам проекта «Университет Калгари – Горбачев». – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 358 с.
198. 50/50. Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. – М.: Прогрес, 1989. – 560 с.
199. Райхель Ю. Рейкова війна. У кавказьких ваххабітів та російських фашистів багато спільного / Юрій Райхель // День. – 2009. – № 218. – 2 грудня. – С. 3.
200. Райхель Ю. Безпорадна «вертикаль». У Росії розгул екстремізму / Юрій Райхель // День. – 2010. – № 204. – 9 листопада. – С. 1, 4.
201. Революции и общественные движения: Энтони Гидденс. Теории революции. Социальные движения // Диалог. – 1992. – № 6 – 7. – С. 57 – 65.
202. Резник Ю. М. Гражданское общество как понятие / Ю. М. Резник // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 2. – С. 140 – 157.
203. Резник Ю. М. Гражданское общество как идея / Ю. М. Резник // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 4. – С. 108 – 118.
204. Релігія і влада: Церква в контексті побудови громадянського суспільства в Україні: Зб. матеріалів до засідання круглого столу. – К.: УЦЕіПД. – 1999. – 82 с.
205. Рибачук М. Українська нація. Етнопсихологічні та релігійні чинники розвитку / Микола Рибачук // Віче. – 2001. – № 9. – С. 104 – 119.
206. Розвиток громадянського суспільства України в 2008 році: плани на майбутнє / О. П. Айвазова, О. Ю. Вінніков, Г. М. Голубовська-Онісімова [та ін.] ; за ред. М. Лациби ; УНЦПД. – К.: Агентство «Україна», 2009. – 84 с.
207. Розвиток громадянського суспільства України в 2008 році. Пріоритети на 2009-й : Матеріали Всеукраїнської конференції (Київ, 28 січня 2009 р.) / УНЦПД, Мережа розвитку європейського права. – К.: [Б. в.], 2009. – 29 с. – (препринт. вид.).

208. Розова Т. В. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні: монографія / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одеса: Юридична літ-ра, 2003. – 336 с.
209. Розова Т. В. Партійний сегмент як чинник демократичної інституціоналізації українського соціуму / Т. В. Розова, С. В. Довгий // Стратегічна панорама. – 2008. – № 2. – С. 249 – 253.
210. Рогачева Л. Развитие гражданского общества в России в начале XXI в.: трудности и перспективы / Любовь Рогачева // Власть. – 2010. – № 2. – С. 19 - 22.
211. Романчик О. Хто провокує націоналізм і ксенофобію в Україні, або: Чи існує в Україні п'ята колона? / Олег Романчик [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/4/9/92925.htm>.
212. Россия в цифрах – 2008 г. [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gks.ru/bgd/regl/b08_11/Main.htm.
213. Руденко Ю. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність / Ю. Руденко, О. Губко. – К.: МАУП, 2007. – 384 с.
214. Рудь Б. Ульраукраинские: В Украине на смену прежним националистам идет новая волна радикалов... / Борис Рудь // Корреспондент. – 2009. – № 42. – 1 ноября. – С. 26 – 28.
215. Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. / С. Г. Рябов. – [2-ге вид., переробл. і доповн.]. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 256 с.
216. Рязанцев И. П. Территориальное поведение россиян: историко-социологический анализ / И. П. Рязанцев, А. Ю. Завалишин. – М. : Академ. Проект; Гаудеамус, 2006. – 455 с.
217. Салменниemi С. Логика развития общественных организаций в современной России / С. Салменниemi, А. В. Бородинa, Д. Ю. Бородин и др. // Политические исследования [ПОЛИС]. – 2009. – № 1. – С. 158 – 173.

218. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти / В. М. Селіванов; наук. ред. О. Д. Святоцький. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 723 с.

219. Семена М. Куди «дрейфує» Крим? На півострові відбулося передвиборче переформатування національних громадсько-політичних організацій / Микола Семена // День. – 2009. – № 228. – 16 грудня. – С. 4.

220. Семиволос В. Громадські об'єднання: пошуки нових форм ті сенсів / Валерій Семиволос [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/9/5276680/>

221. Силласте Г. Социальная безопасность в системе внутренней безопасности общества и механизм ее обеспечения / Галина Силласте // Национальная безопасность и геополитика России. – 2001. – № 4 – 5. – С.174.

222. 70% мешканців Криму хотіли б бути разом із Росією? / [Прес-служба Російської общини Криму] [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimea.unian.net/ukr/detail/13909>.

223. Ситник Г. Проблема реформування політичної системи в контексті її політичної безпеки / Григорій Ситник // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук: Матеріали «круглого столу» (м. Київ, 13 квітня 2001 р.). – К.: Вид-во УАДУ при Президентіві України, 2001. – 264 с.

224. Ситник П. К. Громадянське суспільство і держава: особливості їх взаємодії / П. К. Ситник // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. – С. 57 – 60.

225. Скворець В. О. Громадянське суспільство і детермінанти оптимізації його розвитку в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. О. Скворець. – Запоріжжя, 2007. – 17 с.

226. Складові демократії / [Махшід Даріабегі, Ганс Дембровські, Клаус-Дітер Герш та ін.] ; за ред. Д. Геттінг, В. – Д. Міхаелі. – К.: Либідь, 1993. – 160с.

227. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002 – 2009 роки: Звіт за даними дослідження / Любов Паливода, Софія Голота. – К.: «Видав. Дім «КуПол», 2010. – 112 с.
228. Соціальна безпека: теорія та українська практика: Монографія / [І.Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін.] ; за ред. І.Ф. Гнибіденко, А.М. Колота, В. В. Рогового. – К.: КНЕУ, 2006. – 292 с.
229. Страны Балтии и Россия: общества и государства / Отв. ред.-сост. Д.Е. Фурман, Э. Г. Задорожнюк. – М.: Референдум, 2002. – 556 с. – (Публикации Музея и общественного центра им. А. Сахарова; вып. 5).
230. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О.С.Власюка. – К.: НІСД, 2002. – 864 с.
231. Стратегія для України: уроки десятиріччя незалежності. – К.: Українське демократичне коло, 2001. – 94 с.
232. Статистичний бюлетень за січень-вересень 2008 року / Держкомстат України. – К.: [Б. в.], 2008. – 158 с.
233. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года: [утверждена Указом Президента РФ от 12 мая 2009 г., № 537] // Красная звезда. – 2009. – № 88. – 20 – 26 мая. – С. 6 – 9.
234. Стратегія США з прав людини та демократії [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kiev.usembassy.gov/files/support_hr_2005-2006_ukr.html.
235. Сукачов В. В. Політична довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / В.В.Сукачов. – Дніпропетровськ, 2005. – 17 с.
236. Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю.Тищенко, Р. Халілов, М. Капустін ; УНЦПД. – К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2008. – 84 с.

237. Танчер В. Політичні партії та рухи у світлі «ситуації постмодерну» / В. Танчер, О. Карась, О. Кучеренко. – К.: Демократичні ініціативи, 1997. – 44с.
238. Твій вибір – 2007: Бюлетень / [Ярослав Варивода (текст)]. – К.: УНЦПД, 2007. – К. : УНЦПД, 2007 – 20 с.– (Серія «Соціальна політика: бачення і практика українських політичних сил, представлених у Верховній Раді V скликання», Вип. 6).
239. Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: [монографія] / Ткач Д. І. – К.: МАУП, 2004. – 480 с.
240. Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці: У 2-х т. / Алексіс де Токвіль; [пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка; передмова Андре Жардена]. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.
241. Толстоухов А. В. Філософія демократії: Есе / А. В. Толстоухов. – К.: «Новий друк», 2005. – 160 с.
242. Тоффлер Е. Третя Хвиля / Елвін Тоффлер; [пер. з англ. А. Євса]. – К. : Видав. дім «Всесвіт», 2000. – 475 с.
243. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство, сила / Елвін Тоффлер; [пер. з англ. Н. Бордукової]. – К.: Вид-во «АКТА», 2003. – 685 [2] с.
244. Трима К. А. Українські антиглобалістські організації як елемент глобального громадянського суспільства / Катерина Андріївна Трима // Гілея. – 2009. – Вип. 19. – С. 263 – 269.
245. Трима К. А. Особливості діяльності українських екологічних організацій в умовах глобалізації / К. А. Трима // Грані. – 2009. – № 6 (68). – С. 147 – 151.
246. Тузиков А. Р. Демократия и гражданское общество в России / А.Р.Тузиков // Социально-гуманитарные знания. – 2004. – № 5. – С. 194 – 206.
247. Тупиця О. Профспілки як чинник забезпечення політичної стабільності в сучасній Україні / Олег Тупиця // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2007. – Вип. 10. – С. 343 – 352.

248. Турен А. Повернення дієвця / Ален Турен; [пер. з франц. О. Гуджен, О. Подемченко, Т. Шваб]. – К.: «Альтерпрес», 2003. – 320 с.
249. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Фердинанд Тьоніс; [пер. з нім.]. – К.: Дух і Літера, 2005. – 262 с.
250. Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: [монографія] / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2007. – 538 с.
251. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: [монографія] / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 744 с.
252. Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Біла книга державної політики / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 186 с.
253. Україна на межі тисячоліть: статті / Ред.-упоряд. В. Портяк, О.Шокало. – К.: Т-во зв'язків з українцями за межами України (Т-во «Україна»), 1998. – 204 с.
254. Україна: плоди двадцяти бурхливих років: 3б. ст. – К.: Вид-во «Заповіт», 2003. – 130 с.
255. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: [монографія] / За ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2006. – 576 с.
256. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 / За ред. О. С. Власюка. – К.: Знання України, 2005. – 608 с.
257. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С.Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.
258. Уманський С. Бізнес і люди. Шляхи відповідальності / Сергій Уманський // Дзеркало тижня. – 2008. – № 36. – 27 вересня – 3 жовтня. – С.10.
259. Урманцев Н. М. Свобода общества и человека: аспекты самоорганизации / Н. М. Урманцев // Философия и общество: [науч.-теорет. журнал]. – 2007. – № 4. – С. 68 – 82.

260. Усаченко Л. М. Теоретико-методологічні засади розвитку взаємовідносин органів державної влади з неурядовими організаціями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з держ. управління: спец. 25.00.01 «Теорія та історія держ. управління» / Л. М. Усаченко. – К., 2009. – 32 с.

261. Участь громадян у прийнятті державних рішень. Партнерська взаємодія влади і громадських інститутів в Україні: загальна методологія запровадження, міжнародний досвід / За заг. ред. І. Попова. – К.: УНЦПД, 2006. – 32 с.

262. Федеральный закон от 04.04.2005 № 32-ФЗ «Об Общественной палате Российской Федерации» [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oprf.ru/publications/documents/2>.

263. Федоренко В. Л., Кагляк Я. О. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти / Владислав Леонідович Федоренко, Ярослава Олексіївна Кагляк [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/20126>.

264. Федоркин Н. С. Гражданское общество в России: проблемы и трудности формирования / Н. С. Федоркин // Вестник Моск. ун-та. Серия 18: Социология и политология. – 2005. – № 4. – С. 3 – 13.

265. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: [монографія]. – Х.: Константа, 2006. – 352 с.

266. Фомичев С. Радикальные зеленые / Сергей Фомичев [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rk.narod.ru/rk2.htm>.

267. Франция. В поисках новых путей / Отв. ред. Ю.И. Рубинский. – М.: Изд-во «Весь мир», 2007. – 621 с.

268. Хабермас Ю. Политические работы / Юрген Хабермас; [сост. А.В.Денежкина; пер. з нем. Б. М. Скуратова]. – М.: Праксис, 2005. – 386 с.

269. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Юрген Хабермас; [пер. с нем.]. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2003. – 416 с.

270. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Юрген Хабермас. – М.: АО «КАМИ»; Изд. центр «АКАДЕМІА», 1995. – 245 [7] с.

271. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Август фон Хайек. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 644 с.

272. Хилько О. Л. Теоретичні засади визначення загроз національній безпеці України та шляхів її забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політ. науки / О.Л.Хилько. – К., 2004. – 16 с.

273. Ховард Марк М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе / Марк М. Ховард. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 191 с.

274. Хуснутдинов О. Європейські виміри громадського руху в Україні // Олег Хуснутдинов // Зовнішні справи. – 2010. – № 1. – С. 17 – 18.

275. Цветков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика: [монографія]. – К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. – 336 с.

276. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика / Володимир Федорович Цвих. – К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2002. – 376 с.

277. Ченцов И. В. Современное казачество в обеспечении национальной безопасности РФ, перспективы несения казаками службы в интересах национальной безопасности / И. В. Ченцов // Национальная безопасность и геополитика России. – 2001. – № 4 – 5 (21 – 22). – С. 196.

278. Ченцов И. В. Роль современного казачества в обеспечении внутренней безопасности России / И. В. Ченцов // Материалы конф. «Проблемы внутренней безопасности России в XXI веке» / Науч. ред. В.А.Возжеников. – М.: АО «ЭДАС-ПАК», 2001. – 235 с.

279. Червонописький С. В. Організований «афганський» рух в Україні.

Становлення та розвиток: 36. статей / С. В. Червонописький. – К.: Міжрегіон. видав. центр «Медінформ», 2007. – 92 с.

280. Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – 104 с.

281. Цыганков П. А. Международные отношения: [учебн. пособие] / П.А.Цыганков. – М.: Новая школа, 1996. – 320 с.

282. Черниловский З. М. Гражданское общество: опыт исследования / З.М. Черниловский // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 142 – 151.

283. «Чимало донорів, які працюють у Білорусі, є персонами нон грата в самій державі» / Дмитро Борисов // Львівська газета. – 2005. – № 77 (644). – 28 квітня. – С. 10.

284. Энциклопедический словарь: В 82-х т. / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.– СПб., 1890 – 1904.

285. Шевцов А. І. Міжнародні неурядові організації як фактор впливу на ситуацію в Україні / А. І. Шевцов, Г. І. Мерніков // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. – С. 45 – 56.

286. Шевченко О. К. До формування громадянського суспільства в Україні та Росії / Олексій Костянтинович Шевченко // Українсько-російські відносини: гуманітарний вибір: [наук. зб.]. – К.: НІУРВ, 1998. – С. 39 – 45.

287. Шершнев И. Л. Деятельность общественных объединений в области обеспечения национальной безопасности Российской Федерации : дис. ... канд. полит. наук: 20.01.02 / Илья Леонидович Шершнев. – М., 2003 – 181 с. – [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru/diss/03/0961/030961028.pdf>.

288. Шипілова Л. М. Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 21.01.01 «Основи національної безпеки держави (політичні науки)» / Л. М. Шипілова. – К., 2007. – 20 с.

289. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів / П.П.Шляхтун.– К.: «Либідь», 2005 – 568 с.

290. Шляхтун П. Чи бачать очі, що купують? / Петро Шляхтун // Віче. – 2005. – № 10. – С. 68 – 71.
291. Шнитенков А. В. Представители власти в коммерческих и некоммерческих организациях? / А. В. Шнитенков // Безопасность бизнеса. – 2006. – № 3. – С. 10 – 11.
292. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство і соціальна, демократична, правова держава : становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній Україні: дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Галина Петрівна Щедрова. – Луганськ, 1996. – 368 с.
293. Якубовський О. П. Державна влада і громадянське суспільство: [монографія] / О. П. Якубовський, Т. О. Бутирська. – Одеса, ОРІДУ НАДУ, 2004. – 196 с.
294. Якушев Д. Россия вооружилась американским методом информвойны / Д. Якушев [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comments.com.ua/?art=1194542509>.
295. Якушик В. М. Проблеми теорії типологізації суспільного розвитку і держави / Валентин Михайлович Якушик // Політологічні читання. – 1992. – № 3. – С. 3 – 17.
296. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 495 с.
297. Factor Four: Doubling Wealth, Halving Resource Use – A Report to the Club of Rome. Ernst Ulrich Weizsacker, Amory B. Lovins, L. Hunter Lovins Club of Rome. – Earthscan, 1998.
298. Carothers T. Civil Society // Foreign Policy. – Winter. – 1999 – 2000. – № 117. – p. 18 – 29.
299. Chevalier J. Le mirage de la société civile // Libéralisme, société civile. Etat de droit. PUF, 1989.
300. McGann James. The Think Tank Index [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.foreignpolicy.com/story/cms.php?story_id=4598.
301. Nicolai Petro. Democracy and Media Double Standards [електронний

ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.npetro.net/resources/Democracy+and+Media+Double+Standards.doc>.

302. Garcin Pierre «La sécurité publique au quotidien: acteurs, territoires et technologies». Paris, Armand Colin, 2007.

303. Rosenau J. «Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity». Princeton, New Jersey, 1990.

304. The 2008 NGO Sustainability Index For Central and Eastern Europe and Eurasia [электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/2008.